



TARİHÎ TÜRK YAZI DİLLERİNDE YÖN ADLARI

Feyza KARAGÖZ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA

Erzurum - 2022

Her hakkı saklıdır

T.C.
ERZURUMTEKNİKÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TARİHÎ TÜRK YAZI DİLLERİNDE YÖN ADLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Feyza KARAGÖZ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA

ERZURUM-2022

ONAY

Feyza KARAGÖZ tarafından hazırlanan “**Tarihî Türk Yazı Dillerinde Yön Adları**” adlı bu çalışma 14/11/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Sinan ULU

Gaziantep Üniversitesi

Danışman

Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA

Erzurum Teknik Üniversitesi

Jüri Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Raşit ÖZTÜRK

Erzurum Teknik Üniversitesi

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. .../.../2022

Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ

Enstitü Müdürü

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu ve tezimin erişim sürecine ilişkin aşağıdaki beyanımı kabul ediyorum.

14/11/2022

İmza

Öğrencinin Adı ve SOYADI

Feyza KARAGÖZ

☐ Tezle ilgili patent başvurusu yapılması / patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle Enstitü Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ Enstitü Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ Enstitü Yönetim Kurulunun/.../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim süresi ile ilgili bir kısıtlama bulunmamaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR VE İŞARETLER	IX
ÖN SÖZ	XVI
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
TARİHİ TÜRK DİLİ SAHASINA KISA BİR BAKIŞ	7
1.1. KÖKTÜRK DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ (542-775).....	7
1.1.1. I. Doğu Türk Kağanlığı (552-632)	7
1.1.2. II. Doğu Türk Kağanlığı (682-744).....	8
1.1.3. Ötüken-Uygur Bozkır Kağanlığı (III. Doğu Türk Kağanlığı) (744-840).....	9
1.1.4. Yenisey Yazıtlarına Bir Bakış.....	10
1.1.5. Dağlık Altay Yazıtlarına Bir Bakış	11
1.1.6. Kırgızistan Yazıtlarına Bir Bakış	11
1.1.7. Kağıda Yazılı Eski Türkçe Metinler	11
1.2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ.....	12
1.2.1. Kansu Bölgesi ve Turfan Uygur Devleti.....	13
1.2.2. Uygurlara Yön Veren Dinler.....	14
1.2.3. Uygur Alfabesi ve Uygur Edebiyatı.....	16
1.3. KARAHANLI TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ	18
1.3.1. Kutadgu Bilig	20
1.3.2. Dîvânu Lügati't-Türk	22
1.3.3. Atebetü'l-Hakayık.....	23
1.3.4. Kur'an Tercümeleri	25
1.4. HAREZM TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ.....	26
1.4.1. Harezmi Türkçesi Oluşumu.....	27
1.4.2. Harezmi Türkçesi Eserleri.....	28
1.4.3. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi Eserleri	32
1.5. KIPÇAK TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ.....	34
1.5.1. Kıpçak Dönemi	34
1.5.2. Kıpçak Türkçesi ve Bu Dönemde Yazılmış Eserler.....	35
İKİNCİ BÖLÜM	42
TEMATİK SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ.....	42

2.1. “Doğu” Anlamına Gelen Sözcükler.....	42
2.2. “Batı” Anlamına Gelen Sözcükler	47
2.3. “Kuzey” Anlamına Gelen Sözcükler	55
2.4. “Güney” Anlamına Gelen Sözcükler	60
2.5. “Alt” ve “Aşağı” Anlamlarına Gelen Sözcükler.....	65
2.6. “Üst, Yukarı, Üzeri, Üzerine” Anlamlarına Gelen Sözcükler	81
2.7. “Ön Taraf, Ön Yüz, İleri, Öte” Anlamlarına Gelen Sözcükler	98
2.8. “Arka, Geri” Anlamlarına Gelen Sözcükler	117
2.9. “Sağ, Sağ Taraf” Anlamlarına Gelen Sözcükler.....	130
2.10. “Sol, Sol Taraf” Anlamlarına Gelen Sözcükler	135
2.11. “Köşe, Bucak, Civar” Anlamlarına Gelen Sözcükler	139
2.12. “Kıyı, Kenar, Yan” Anlamlarına Gelen Sözcükler	143
2.13. “Taraf, Cihet” Anlamlarına Gelen Sözcükler	156
2.14. “İç” Anlamına Gelen Sözcükler.....	171
2.15. “Dış” Anlamına Gelen Sözcükler	180
2.16. “Ara, Orta” Anlamlarına Gelen Sözcükler	190
2.17. “Karşı” Anlamına Gelen Sözcükler	197
2.18. Zamir ile Kurulmuş Yön İfade Eden Sözcükler	202
SONUÇ	213
KAYNAKÇA.....	232
DİZİN.....	241

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ TARİHİ TÜRK YAZI DİLLERİNDE YÖN ADLARI

Feyza KARAGÖZ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA

2022, 230 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Y. Sinan ULU (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi M. Raşit ÖZTÜRK (Üye)

Tarihî Türk Yazı Dillerinde Yön Adları isimli bu çalışma Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemleri ile bu dönemlerden belli başlı seçme eserlerin taranmasıyla oluşturulmuş tematik bir söz varlığı incelemesidir. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, *Tarihî Türk Dili Sahasına Kısa Bir Bakış* ve *Tematik Söz Varlığı İncelemesi* olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü oluşturan *Tarihî Türk Dili Sahasına Kısa Bir Bakış* başlığında yukarıda adı zikredilen dönemlerden, dönemlerin edebî eserlerinden bahsedilmiş ve bu dönemlere ait eserlerin kısa bir tanıtımı yapılmıştır. Çalışmanın asıl amacını kapsayan ikinci bölümde ise; bu beş döneme ait yön adları çeşitli metinlerden taranarak tematik bir tasnife tabi tutulmuştur. Daha sonra dönemsel karşılaştırma yapılarak terimin hem geçtiği hem de geçmediği dönemler sırasıyla belirtilmiştir. Bu dönem karşılaştırmasıyla amaçlanan; ifadenin dil coğrafyasındaki gelişim evresini, köken bilgisini ve anlam alanının yüzyıllar geçtikçe nasıl değişime uğradığını göstermektir. Çalışmanın kapsamı gösteriyor ki yön adları diğer milletle münasebette çok fazla etkilenmemiş sadece belli başlı (örneğin; *şark* ~ *ğarb* gibi) sözcükler dile kazandırılmıştır. İncelenen bu beş dönemde sözcükler büyük oranda benzerlikler taşıdığı ve dönemlerin dil özellikleri ile küçük fonetik ve morfolojik farklılıklara uğradığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Türk dili dönemleri, yön adları, tematik söz varlığı incelemesi, etimoloji, morfoloji.

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
DIRECTION NAMES IN HISTORICAL TURKIC DIALECTS
Feyza KARAGÖZ
Advisor: Assos. Prof. Dr. Uğur UZUNKAYA
2022, 230 pages

Jury: Assoc. Prof. Dr. Uğur UZUNKAYA (Advisor)
Assist. Prof. Dr. Y. Sinan ULU (Member)
Assist. Prof. Dr. M. Raşit ÖZTÜRK (Member)

This study named *Direction Names in Historical Turkic Dialects* is a thematic vocabulary analysis created by scanning Orhon, Uyghur, Karahanlı, Khwarezm and Kipchak periods and certain selected works from those periods. This study, which was prepared as a master’s thesis, consists of two parts: *A Brief Overview of the Historical Turkic Dialects Field* and *Thematic Vocabulary Analysis*. In the title of the first part, *A Brief Overview of the Historical Turkic Dialects Field*, the above-mentioned periods, the literary works of the periods were mentioned and a brief introduction of the works belonging to there periods was made. In the second part; which cover the main purpose of the study; Direction names belonging to these five periods were scanned from various text and subjected to a thematic classification. Then, by making a periodic comparison, both the periods in which the term is used and the periods in which it does not occur are indicated respectively. The aim of this period comparison is; The aim is to show the developmental stage of the expression in language geography, its origins and how the field of meaning has changed over the centuries. The scope of the study show that the names of directions were not affected much in relations with other nations, only certain words (such as *şarķ ~ ğarb*) were brought into the language in these five periods examined, it has been determined that the words have many similarites and have undergone minor differences with the language charecteristics of the periods.

Keywords: Historical Turkish language periods, direction names, thematic vocabulary analysis, etymology, morphology.

KISALTMALAR VE İŞARETLER

Genel Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
AYS	: Altun Yaruk Sudur
B	: Batı
bkz.	: Bakınız
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
BM	: Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak
BT	: Berliner Turfantexte
BV	: Baytaratu'l-Vâzih
cev.	: Çeviren
Çin.	: Çince
D	: Doğu
DC	: Dâsitân-ı Cumcuma
DM	: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
ed.	: Editör(ler)
Far.	: Farsça
G	: Güney
Hami	: Hami-Handschrift der Maitrisimit
Hz.	: Harezmi Türkçesi
HT	: Xuanzang Biyografisi
İH	: El-İdrâk Haşiyesi
İN	: Kitâb fi-İlmi'n-Nüşşâb
K	: Kuzey
KÇ	: Küli Çor Yazıtı
KF	: Kitâb Fi'l-Fıkh
KFT	: Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî
Kıp.	: Kıpçakça
Kİ	: Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk
KK	: El-Kavânîmü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye
Krh.	: Karahanlı Türkçesi
krş.	: Karşılaştırınız

KT	: Kül Tegin Yazıtı
KY- KOÇKOR	: Kırgızistan Koçkor Yazıtları
KY- TALAS	: Kırgızistan Talas Yazıtları
MÇ	: Moyun Çor (Şine-Usu) Yazıtı
MG	: Münyetü'l-Guzât
MR	: Mi'râc-nâme
MS	: Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî
O	: Ongi Yazıtı
Orh.	: Orhon Türkçesi
RH	: Kitâb Fî Rıyâzâtı'l-Hayl
S	: Süci Yazıtı
Soğd.	: Soğdca
T I	: Tunyukuk I Yazıtı
T II	: Tunyukuk II Yazıtı
TA	: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
Tar	: Taryat / Terhin Yazıtı
TDV İA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Tes	: Tes Yazıtı
TT	: Türkische Turfantexte
TZ	: Et-Tuhfetü'z-Zekıyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
Uyg.	: Uyğurca
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume
vs.	: vesaire
yay.	: Yayınlayan
YY E-(Sayı)	: Yenisey Yazıtları

Kaynakçada Atıf Yapılan Eser Kısaltmaları

- AH.** : *Atebetü'l Hakâyık*, bk. Arat 2006.
- AT.** : *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, bk. Borovkov 2002.
- AYS I** : *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch*, bk. Zieme 1996.
- AYS III** : *Altun Yaruk Sudur III. Kitap (= 5. Bölüm)*, bk. Ölmez 1991.
- AYS IV** : *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, bk. Tokyürek 2015.
- AYS V** : *Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*, bk. Uçar 2009.
- AYS VI** : *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*, bk. Ayazlı 2009.
- AYS VII** : *Altun Yaruk Yedinci Kitap: Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*, bk. Çetin 2012.
- AYS IX** : *Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç: Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme Açıklamalar ve Dizin*, bk. Uçar 2013.
- AYS X** : *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*, bk. Gulcalı 2021.
- BT 1** : *Fragmente der uigurischen Version des „Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu”* bk. Hazai ve Zieme 1971.
- BT 2** : *Eine uigurische Totenmesse (Text-Übersetzung-Kommentar)*, bk. Röhrborn 1971.
- BT 3** : *Das uigurische Insadi-Sūtra*, bk. Tezcan 1974.
- BT 5** : *Manichäisch-türkische Texte (Texte-Übersetzung-Anmerkungen)*, bk. Zieme 1975.
- BT 7** : *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, bk. Kara ve Zieme 1976.
- BT 8** : *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg” von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*, bk. Kara ve Zieme 1977.
- BT 13** : *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, bk. Zieme 1985.
- BT 20** : *Vimalakīrtinirdeśasūtra: Ein Vimalakīrti Bildfragment aus Turfan*, bk. Zieme 2000.
- BT 23** : *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, bk. Zieme 2005.

- BT 25** : *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kilguluk Nom Bitig. Teil 1. [Vorwort, Einleitung, Edition]. Teil 2. [Glossar, Transliterationen, Tafeln]*, bk. Wilkens 2007.
- BT 26** : *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*, bk. Kasai 2008.
- BT 29** : *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra*, bk. Kasai 2011.
- BT 33** : *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*, bk. Oda 2015.
- BT 38** : *Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen*, bk. Kasai 2017.
- CC** : *Codex Cumanicus*, bk. Argunşah ve Güner 2015.
- DKPAM** : *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā [BT XXXVII]*, bk. Wilkens 2016 ve *Daśakarmapathāvadānamālā*, bk. Elmalı 2009.
- DLT** : *Dîvânu Lügâti 't-Türk*, bk. Kaçalin 2019.
- DTS** : *Drevnetyurkskiy Slovar'*, bk. Nadelyayev vd. 1969.
- EDPT** : *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, bk. Clauson 1972.
- ETŞ** : *Eski Türk Şiiri*, bk. Arat 1991.
- GOT** : *A Grammar of Old Turkic*, bk. Erdal 2004
- GT** : *Gülstan Tercümesi*, bk. Karamanlioğlu 2019.
- HamTouen.** : *Manuscripts ouïgours du IX^e-X^e siècle de Touenhouang. Tome 1*, bk. Hamilton 1986.
- HT III** : *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, bk. Ölmez ve Röhrborn 2001.
- HT IV** : *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV*, bk. Semet vd. 2022.
- HT V** : *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V*, bk. Dietz vd. 2015.
- HT VI** : *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, bk. Ölmez 1994.
- HT VII** : *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, bk. Röhrborn 1991.
- HT VIII** : *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, bk. Röhrborn 1996.
- HT IX** : *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*, bk. Aydemir 2013.
- HT X** : *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X*, bk. Mirsultan 2010.
- HTKT** : *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-Sözlük*, bk. Sağol 1993.
- İM** : *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn*, bk. Toparlı 2017.

- JR** : *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, bk. Ata 2004.
- KB** : *Kutadgu Bilig I-III*, bk. Arat 1979.
- KE** : *Kıyasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*, bkz. Ata, 1997.
- Maitri.** : *Das Zusammentreffen mit Maitreya: Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. Teil 1: Text, Übersetzung und Kommentar*, bk. Klimkeit vd. 1988. Ayrıca krş. Tekin, 1960.
- ME** : *Mukaddimetü'l-Edeb, Hvārizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*, bkz. Yüce, 1993
- MM** : *Mu'inü'l-Mürîd*, bkz: Toparlı ve Argunşah, 2014
- NF** : *Nehcü'l-Ferâdîs: Uşmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, bk. Eckmann vd. 2014.
- OTWF** : *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon: Vol I-II*, bk. Erdal 1991.
- ÖN** : *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi*, bk. Üşenmez, 2010.
- SK** : *Doğu Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb (Gramer-Metin-Çeviri-Dizin)*, bkz. Yaman, 2016
- ST** : *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, bk. Steingass 1998.
- TIEM** : *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, bk. Ünlü ve Kök 2004.
- YvB** : *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, bkz. Özyetgin, 1996.

İşaretler

- : Sözcüğün etimolojisine ilişkin görüşleri ifade eder.
- < : Bir sözcüğün köken bilgisine veya alıntılandığı dile işaret eder.
- < > : Alıntıda eksik yazıldığı düşünülen ve tamamlanan kısımları gösterir.
- * : Asterisk işareti sözcüğün kökeninden emin olunmadığını gösterir.
- + : Bir sözcüğün isim olduğunu veya aldığı ekle isimleştiğini belirtir.
- : Bir sözcüğün fiil olduğunu veya aldığı ekle fiilleştiğini belirtir.
- (...) : Yay ayraç alıntılanan cümlelerin öncesine veya sonrasına işaret eder.
- : Ok işareti ilintili madde başları arasındaki çapraz göndermeye işaret eder.
- ~ : Alternasyon işareti kelimenin başka biçiminin de tanıklandığını gösterir.
- (?) : Parantez içerisinde soru işaretinin kullanılması bir önceki kelimeden emin olunmadığı durumları ifade eder.
- [] : Alıntıda eksik yazıldığı düşünülen ve tamamlanan kısımları gösterir.

ÖN SÖZ

İlk yazılı belgelerine Köktürk döneminde ulaştığımız Türk yazı dili elimizdeki somut deliller sebebiyle 7.-8. yy.'da başlar. Fakat bu dönemde yazıtlarda kullanılan dilin yeni oluşmuş bir dile göre çok daha fazla gelişim göstermesi Türkçenin daha da eskilere dayandığının bir göstergesidir. Öte yandan Türklerin her dönemde farklı bir dini inanca sahip olması ve değiştirdikleri coğrafya sebebiyle gelenekleri, kültürleri, yaşam biçimleri hatta yiyeceklerinde bile birçok değişiklik gözlemlenmiştir. Hâliyle bu değişim dillerine de yansımış ve dillerine yeni sözcükler girmiş bu sözcüklere eserlerde ve yazıtlarda tanık olunmuştur.

Uygurlara kadar göçebe bir hayat tarzını benimseyen Türkler, diğer kavim ve boylarla sürekli bir savaş ve mücadele hâlinindedir. Orhon yazıtlarında kullanılan yön adları genellikle konar-göçebe bir yaşam tarzı ile ilgili olup, farklı yön adları ile aynı cümle ve satırlarda geçmektedir. Bu dönemdeki yön adlarının tamamı Türkçedir. Uygur dönemine gelindiğinde, Uygurların Manihaizm, Nasturi Hristiyanlık ve özellikle de Budizm gibi semavi olmayan dinleri benimsemeleri ve çeviri eserlere sahip olmaları bu dile yeni birçok sözcüğün girmesini sağlarken yön adları kapsamında farklı dillerden hiçbir sözcüğe rastlanmamıştır. Bu dönemde de sözcüklerin tamamı Türkçedir. İslamiyet'i benimseyen Karahanlı döneminde ise Arapça ve Farsçanın etkisiyle bu dillerden bir çok sözcük dile kazandırılmıştır. Bu dönemde Arapça ve Farsça yön adlarına rastlanmıştır. Harezmi ve Kıpçak döneminde de İslamiyetin etkisi devam ederken Arapça ve Farsça taraf, cihet ifade eden sözcükler döneme dâhil olmuştur.

Tarihî Türk Yazı Dillerinde Yön Adları isimli bu çalışma, Eski Türkçe dönemini oluşturan Orhon ve Uygur dönemi ile Orta Türkçe döneminden Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemlerini içermektedir. Bu dönemlerde kaleme alınan yazıt ve eserlere kısaca değinilmiş ve taranan yazıt ve eserlerdeki yön adları tespit edilmiştir. Tespit edilen sözcüklere öncelikle morfolojik olarak değinilmiş daha sonra sırasıyla bu beş dönemle örneklenmiştir.

Eski Türkçede yön adları ile ilgili birkaç çalışma bulunmakla birlikte tarihî Türk yazı dillerindeki yön adlarının tespitine ilişkin bütünlüklü bir çalışma olmaması, bu tezin ortaya çıkmasında temel motivasyon olmuş ve böylelikle daha geniş dönem ağı ile yön adları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tezde adı geçen dönemlerdeki yön bildiren sözcüklerin kendi dönemi ve diğer dönemlerde kullanılan sözcüklerle bağlantısına ve morfolojik değişimlerine dikkat çekmek amaçlanmıştır. Bununla birlikte tespit edilen sözcükler 18 tematik başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu başlıklar, dört ana yönden farklı olarak, yönelme, yön gösterme, yön bildirme sözcükleri ile de genişletilmiştir. Bu tez, tarihî Türk yazı dillerinden Orhon, Uygur,

Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemlerini içermektedir; Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemleri çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bunun gerekçesi yüksek lisans için tanınan süre kısıtlaması ve her iki dönem için de bu kısa sürede madde başlarının belirlenmesine yardımcı olacak oldukça kapsamlı sözlüklerin henüz mevcut olmayışdır.

Tez yazım sürecine başladığım günden son ana kadar, gün ve saat farketmeksizin her sorun ve sıkıntımızda çekinmeden başvurduğumuz, karşılaştığımız her zorlukta, yenik düştüğümüz her anımızda bizi ayağa kaldıran ve bize bizden daha çok inanan, her daim inancımızı diri tutan, gösterdiği her yol ve yöntemle bize yeni ufuklar açan, bütün kaynaklara erişmemizi sağlayan çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA'ya; hem eğlenip hem öğrendiğimiz süreçte müthiş enerjisi ve alçakgönüllü yardımları ile bana destek olan Arş. Gör. Betül ÖZCAN'a, bütün eğitim hayatım boyunca beni her zaman destekleyen, inandığım yolda yürümemin başarıdan daha kıymetli olduğunu aşıl原因an sevgili aileme ve yine eğitimim konusunda desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen ve her daim bana inanan kıymetli eşim Erol KARAGÖZ'e en kalbî duygularıyla teşekkürü bir borç bilirim.

Feyza KARAGÖZ

Erzurum-2022

GİRİŞ

Dil; bir toplumun gelişmesini, diğer toplumlardan ayrılmasını, kültürünü, inancını ve toplumsal yapısının gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan canlı bir varlıktır. Yazılı belgeler ise bir toplumun oluşum, gelişim ve hatta yok oluşuna ilişkin en temel bilgilerin edinildiği en önemli araştırma kaynaklarıdır. Bu yazılı belgeler dönemlerin imkânlarına göre taş, kağıda yazılarak ya da dönemin toplumunun kullandığı diğer unsurlara yazılarak sonraki nesillere aktarılmıştır. Savaşçı ve mücadeleci bir ruha sahip olan Türkler, Orta Asya başta olmak üzere birçok coğrafyaya yayılmışlardır. Farklı coğrafyalarda farklı kültür ve dinlerle etkileşime girmişler, birçok alfabe kullanmışlardır. Bu etkileşimleri dillerine yeni sözcükler kazandırmıştır. Dile yeni giren bu sözcüklerin yanı sıra aynı sözcüklerin bir kısmı da sonraki dönemlerde bazen olduğu gibi, bazen evrilerek bazen de anlam değişimine uğrayarak varlığını devam ettirebilmiştir.

Türk dilinin tarihsel gelişimine bakıldığında elimize geçen ilk kaynaklar Köktürk döneminde Köktürk alfabesi ile yazılan ve taş kazınarak günümüze kadar gelen yazıtlardır. Aynı dönem ve sonraki dönemlerde de kağıda yazılı belgelerin bir kısmı da günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserler, Köktürk alfabesinin yanı sıra Uygur alfabesi ve İslamiyet'in kabulü ile birlikte de Arap alfabesi ile yazılı eserlerdir.

Eski Türkçede kullanılan yön isimlerinin büyük bir çoğunluğu Türkçe olup aynı yönü ifade etmek için birden fazla sözcük kullanılmıştır. Örneğin; “doğu” yönünü göstermek için *ilgerü, kün tugsık, öñdin, öñre, tugsık* sözcükleri kullanılmıştır. Bu sözcükler “doğu” anlamının yanı sıra “ön, sağ” anlamlarında da kullanılmıştır. Bu durum tarihî Türk yazı dilinin ilk dönemini oluşturan Orhon Türkçesi döneminde rahatlıkla görülmektedir (Çalışmamızda Orhon Türkçesi döneminin II. Doğu Türk Kağanlığından itibaren taraması yapılmıştır. I. Doğu Türk Kağanlığı yazıtları Türkçe olmadıklarından çalışmaya dâhil değildir). Bir dilin ilk döneminde bir sözcükte bu kadar çeşitliliğe rastlanması o dilin gelişmiş, işlenmiş bir dil olduğunu ve varlığının çok daha eskilere dayandığının büyük bir kanıtıdır. Ayrıca Eski Türkçede yüz organ isimleri “ön, doğu” yönünü (örneğin; *burun* “ön, doğu”) gösterirken “arka” anlamındaki sözcükler aynı zamanda “batı” anlamına gelmektedir.

A. Araştırmanın Konusu

Bu araştırmanın konusu; tarihî Türk yazı dillerinin belirli yazıt ve eserlerinde yer alan yön ifade eden sözcüklerin tespit edilmesi, bu sözcüklerin ayrıntılı morfolojik gösteriminin yapılması ve bu sözcüklerin geçtikleri metinlerden tanıklarla ortaya konulmasıdır. Bu yazı dilleri Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemi ile sınırlı tutulmuş, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dâhil edilmemiştir. İki bölümden oluşan çalışmada ilk bölüm, dönemlerin genel özellikleri ve ilgili dönemlerde kaleme alınan yazıt ve eserlerle ilgili kısa bilgileri içermektedir, ikinci bölüm ise taranan metinlerdeki yön ifade eden sözcüklerin tematik bir tasnifini konu almaktadır.

B. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı; tarihî Türk yazı dillerinde kullanılan yön adlarını, bu adları morfolojik değerlendirmesini ve dönemler arasında nasıl değişimlere uğradığını, hangi dönemde hangi dillerden sözcükler alındığını, dönemler arası morfolojik değişimlerle o dönemin dil özelliklerinin tespitine ilişkin bütüncül bir çalışma ortaya koyabilmektir.

C. Araştırmanın Önemi

Bu araştırma, tek dönemde kullanılan yön isimlerinin odaklanmaktan ziyade Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dışında tarihî Türk yazı dillerine bütüncül olarak bakıp bu dönemlerdeki yön ifade eden sözcüklere hem morfolojik hem de tematik olarak yaklaşması açısından önem arz etmektedir. Daha önce de yön ifade eden sözcüklerle ilgili dönemsel birkaç çalışma yapılmakla birlikte alıntı sözcükleri de içeren kapsamlı çalışma henüz yapılmadığından böyle bir çalışma hazırlanmak istenmiştir.

D. Araştırmanın Kapsamı ve Literatür Özeti

Bu araştırma, tarihî Türk yazı dillerinden (Çağatayca ve Eski Anadolu Türkçesi dışında) Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak döneminden belirli yazıt ve eserle sınırlandırılmıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasında ışık tutan en önemli eser şüphesiz Arat'ın (1987) *Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun İle İlgili Tâbirler* isimli makalesi olmuştur. Ayrıca Tarihî Türk yazı dillerinde yönlenlerle ilgili diğer çalışmalar; Habibe Yazıcı Ersoy'un (2019) *Eski Türkçeden İdil-Ural Grubu Türk Yazı Dillerine Yön Kavramına Dair Söz Varlığı Üzerine* isimli bildiri makalesinde İdil-Ural dillerinde yönleri renklerle, insanlarla ve isan uzuvları ile bağdaştırmış ve yön adlarını karşıtlarıyla ifade etmeye çalışmıştır. Kamil Veli Nerimanoğlu'nun (2015) *Türkçe'de Yön-İstikamet Kavramının İfadesi* isimli makalesinde;

Altay halklarında yön ve yönlendirme, bazı farklılıklarla renklerle eş değerdir. İnsanın beden uzuvları, özellikle el, kol baş, ayak gibi organlar yönlendirmede önemli semantik unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Yüzü doğuya döndüğümüzde güney sağda, batı arkada, kuzey solda kalır. Doğu zamanca sabahdır ve yön olarak öndür.. yani güneşin doğuşu istikametindedir. Mevsim olarak ilkbahar doğustur. Renk olarak ise köktür (mavi, yeşil). Kök Tanrı sembolüdür. Dört unsurdan havayı temsil eder. Güney zaman olarak bakıldığında yazdır. Taraf olarak sağdır, renk olarak kırmızıdır. Zamanca gelecek, cins olarak ise erkektir. Yukarıyı da simgeler. Dört unsurdan ateşi temsil etmektedir. Batı zamanca gecedir, renk olarak beyazdır. İstikamet olarak arkadır. Mevsimce sonbahardır. Olumsuzdur. Geçmişini sembolize etmektedir. Cins olarak dişidir. Mevsim olarak kıştır. Türk yönlendirmesi merkezden (mesela Ötüken veya Derbent yahut Altuntaht) Güneşin yer etrafında dolanması temelinde olup ilgili kavramları da analogi olarak beraberinde temsil etmektedir. Merkezin zamanı şimdidir ve görecelidir. Göktürk kitabaelerinde dört yönü dört kağan yönetmektedir. Onların genel adı yer-subdur. Gök Han D-doğuda, Kızı Han (Kırmızı Han) güneyde, Ak Han (Beyaz Kağan) batıda, Kazan Han-kuzeyde kağandır. Atlara geldiğimizde ise beyaz at batıdan, yağız at kuzayden, kır at doğudan, kızıl (kırmızı) at güneyden hamle yapar. Hunlarda batı beyaz atlı askerlerin, doğu gök atlı askerlerin, güney kızıl atlı askerlerin yerleşim ve hamle yönüdür. Hunlar ve Göktürkler sırtlarını kuzeye dönerler ve sol beyleri doğuda, sağ beyleri batıda oturur. Nerimanoğlu yine yönleri hayvanlarla, mitlerle ve destanlarla örneklenilerek tespitlerini güçlendirmiştir. Emrah Bozok'un (2008) *Kök Türk Yazıtların Yön Kurgusu* isimli makalesinde Orhon yazıtlarında yön ifade eden sözcükleri ele almış bunları Güneş'in doğu yönünden başlatarak 1. Doğu, 2. Güney, 2. Batı ve 4. Kuzey sıralaması ile saat yönünde ilerlediği biçiminde açıklamıştır. Mustafa Toker'in (2013) *Köktürkçede Yön Bildiren Kelimeler ve Bunların Okunuşuna Farklı Bir Bakış* isimli makalesinde yine Köktürk döneminde kullanılan yön adlarına değinilmiş ve bunların okunuşuyla ilgili önermelerde bulunulmuştur. Bahsi geçen bu çalışmalar elimizdeki çalışmanın kapsamının genişletilmesi ve bu bağlamlarda tanıklanan sözcüklerin anlamı ile kalmayıp diğer dönemlemlerle olan bağlantılarına ve morfolojik değerlendirilmelerinin de yapılması gerektiğini göstermiştir.

Arat'ın (1987) *Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun İle İlgili Tâbirler* isimli makalesinde cihet mefhumunu 5 başlık altında incelemiştir. Bunlar; 1. Cihet manasına gelen isim ve yer zarfları ile (*sınar, yınak, bulun, ya, yan* v.b.), 2. Verme hâli ve cihet ekleri ile (+rA, +rU, +gA, +KA), 3. Verme hâli ile cihet eklerinin birlikt kullanılması ile (+GARU), 4. Hâl ekleri ve cihet edatlarının birlikte kullanılması ile (+KA, *tapa*, +DAN, +DXn, *yana*), 5. Cihet mânasına gelen

isimlerden yapılmış fiil şekilleri ile (*taşkaru* < *taş+ı+k+ar+u*, *içkerü* < *iç+i+k+er+ü*, *tüpkörü* < *tüp+ü+k+er+ü*). ayrıca aynı makalede; dünyanın dört ciheti ifade edilmek istenildiği vakit, sayı ismi olan *tört* “dört” ile cihet göstermek için kullanılan tâbirlerin (*sınar*, *yınak* ve *buluğ*) biri, cümleye uygun gelecek şekilde yerleştirilir (*törttin sınar*, *tört yınak*, *tört bulundaki*). Dünyanın dört ciheti mefhûmu ayrıca sayı ismi ile cihet tâbirleri kullanılmaksızın, sadece cihetlere işâret için kullanılanayrı tâbirlerin yanyana sıralanması ile de ifade edilebilir (*öñdün*, *kêdin*, *yirtin*, *bêrtin*). Dünyanın sekiz ciheti ifâde edilmek istenilirse, sayı ismi olan sekiz cihet için kullanılan tabirlerden (*sınar*, *yınak*, *buluğ*) biri birleştirilir (*tört yınak tört buluğ sekiz yınak bolur* (TTT V A 62) “Dört esas cihet ile dört yan cihet sekiz cihet eder.” Dünyanın on ciheti (*dört esas cihet + dört yan cihet + alt + üst*) mufhûmu ifade edilirken, sayı ismi olan on ile cihet için kullanılan tâbirlerden biri le birleştirilir (*ontun sınar*, *ontun sınarkı*). Cihetlerin, umûmî olarak, çokluğunu (dört, sekiz veya on) ifâde etmek için, sayı isimleri yerine *kop* “çok” ve *alku* “bütün, hep” tâbirleri kullanılır (*koptın sınar* “her taraftan, her cihetten”, *alkudın sınar* “her tarafan, her tarafa” (TTT V A 2, 6, 9 13; TTT VII 29, 9 v.b.). Cihet tâbiri için kullanılan tâbirler arasında dört cihet ile ilgili olanlara daha çok tesadüf edildiğinden, bu mefhûmlar daha açık ve daha sarîh ifâde edilebilmektedir. Daha az kullanılan sekiz ve on cihet ile ilgili tâbirler ise tabîî, daha müphem kalmaktadır. Arat’ın yön adları ile ilgili tespitleri bu yöndedir. Bizler bu çalışma da diğerara yön adlarını da mümkün mertebede açıklamaya çalıştık.

Dönemsel olarak bu çalışmada faydalandığımız diğer eserler; Orhon dönemi için Mehmet Ölmez’in (2015) *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları* isimli eseri başta olmak üzere Erhan Aydın (2017) *Orhon Yazıtları* isimli eserlerinden taranmış; morfolojik tespitler için; Talat Tekin’in (2016) *Orhon Türkçesi Grameri* isimli eserlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca yazıtlar dışında kağıda yazılı belgeler de taranmıştır. Bu belgeler için Talat Tekin’in (2019) *İrk Bitig*, Fikret Yıldırım’ın (2017) *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerinin Dili*, İgor Kurmoşin, Emine Mozioglu, Risbek Alimov, Fikret Yıldırım’ın (2016) *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler* isimli eserlerden faydalanılmıştır.

Uygur dönemi için *Berliner Turfantexte*, *Xuanzang Biyografisi* ve *Altun Yaruk Sudur*, Hamilton, J. (1986) *Manuscripts ouïgours dy IX^e-X^e siècle de Touen-houang. Tome 1*, Özlem Ayazlı (2016) *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Wilkens, J. (2021) *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*, Marcel Erdal (1991) *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Marcel Erdal (2004) *A Grammar of Old Turkic*, Clauson (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-*

Century Turkish ve Nadalyaev (1969) *Drevnetyurkskiy Slovar*, Soğdca kelimeler için; Gharib (1995) *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English* isimli kaynaklardan faydalanılmıştır.

Karahanlı dönemi için ilgili dönemde adı geçen bütün eserler taranmıştır. Reşit Rahmeti Arat (1979a, 1979b, 1985) *Kutadgu Bilig I-II- III*, Mustafa Kaçalın ve Mehmet Ölmez (2019) *Dîvânu Lüğâtî't-Türk*, Reşit Rahmeti Arat (1951) *Atebetü'l-Hakâyık*, TİEM 73'te Suat Ünlü (2004) *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (235v/3-450r7): Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Abdullah Kök (2004) *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Tiem 73 1v-235v/2): Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Aysu Ata (2004) *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Emek Üşenmez (2010) *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*, A.K. Borovkov (2002) *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, (Kur'n tercümelerinde Türkçe tercüme için) Elmalılı Hamdi Yazır (2008) *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, İbrahim Taş (2015) *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Arapça ve Farsça kelimeler için de; Steingass (2005) *A Comprehensive Persian-English Dictionary* isimli çalışmalardan faydalanılmıştır.

Harezmi-Altın Ordu dönemi için bu çalışmaya 7 eser dâhil edilmiştir: János Eckmann vd., *Nehcü'l-Ferâdîs: Uştmahların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, Aysu Ata (1997) *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I-II: Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, , Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah (2014) *Muînü'l-Mürîd* ve Gülten Sağol (1993) *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-Sözlük I*, Nuri Yüce (1993) *Mukaddimetü'l-Edeb, Hıvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*, Ümran Yaman (2016) *Doğu Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb (Grammer-Metin-Çeviri-Dizin)*, Ayşe Melek Özyetgin (1996) *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi* isimli çalışmalardır. Diğer eserlerin fiziki nüshaları elde edilemediğinden, elde edilenlerin indeks kısımları bulunmadığından ve hacimce küçük eser olmalarından dolayı bu araştırmaya dâhil edilmemiştir.

Kıpçak döneminde ise tarama 3 eser ile sınırlandırılmıştır. Sözlük taraması için Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı'nın (2007) *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* isimli çalışmalarından faydalanılmış; Mustafa Argunşah ve Galip Güner (2015) *Codex Cumanicus*, Recep Toparlı (2017) *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn*, Ali Fehmi Karamanlioğlu (2019) *Gülistân Tercümesi* eserlerinden örnekler verilmiştir. Dönemin diğer eserleri için sadece isimlere atıfta bulunulmuştur.

E. Araştırmada Takip Edilen Yöntem

Bu çalışmanın esasını iki ana bölüm oluşturur. Bu bölümlerin ilki bahsi geçen dönem, yazıt veya eserler ve bu eserlerin nüshaları hakkında kısa bilgiler ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın esasını oluşturan ikinci bölümde ise belirlenen yön bildiren sözcükler 18 tematik başlık altında sınıflandırılmış ve bu her başlığın altında ilgili sözcükler alfabetik olarak sıralanmıştır. Her sözcüğün taramada belirlenen alternatif okunuş ve yazılış biçimleri gösterilmiş ve aynı satırda anlamı verilmiştir. Daha sonra alt satıra geçilerek sözcüğün morfolojik gösterimleri özellikle varsa EDPT, DTS, GOT ve OTWF sözlüklerinden kontrol edilerek izah edilmeye çalışılmış yok ise de dönemin dil özellikleri göz önünde bulundurularak morfolojik önermelere gidilmiştir. Daha sonra sırasıyla Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemlerinde geçtiği eserler ve satırlar belirtilmiş, en az iki örnekle gösterilmeye çalışılmıştır. Daha sonra örneklerin Türkiye Türkçesine dil içi aktarımı yapılmıştır. Dönemde geçmeyen sözcükler (-) işareti ile izah edilmiştir. Sözcüğün çekim eki ile olan örnekleri sözcüğün altına alt madde olarak sıralanmış ve asıl sözcük ile aynı yöntem kullanılarak izah edilmiştir. Sözcüğün yapım eki almış biçimi farklı madde başında ele alınmıştır.

F. Araştırmada Kullanılan Yazı Çevirimleri

Araştırmada kullanılan yazı çevirimi hususunda Orhon dönemi runik harfli metinlerin transkripsiyonunda Türkiye'deki yaygın olan transkripsiyon geleneği takip edilmiştir. Uygur dönemi için Göttingen ekolü takip edilmiş ve bu dönem metinlerinde Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch*'unda belirlediği yazı çevirimi esas alınmıştır. Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemi eserlerinde de yine Türkiye'de yaygın olarak kullanılan Arap harfleri için belirlenen transkripsiyon geleneği takip edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ TÜRK DİLİ SAHASINA KISA BİR BAKIŞ

Çalışmaya dâhil edilen dönemler ve eserleri hakkında kısa bilgi verilmesi amacıyla bu bölüm tertip edilmiştir. Bu bölüm kendi içerisinde beş başlıktan oluşmaktadır.

1.1. KÖKTÜRK DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ (542-775)

Köktürk Devleti, tarihte Türk adının geçtiği ilk Türk devletidir. Türk adı ilk kez, bu dönemde yazılmış olan Orhon yazıtlarında geçmiştir. Gerek askerî gerekse kültürel açıdan gelişmiş bir devlet olma özelliği göstermiştir. Türkleri bir araya toplayan ilk devlettir.

1.1.1. I. Doğu Türk Kağanlığı (552-632)

552 yılında Bumin Kağan tarafından kurulan I. Köktürk devleti Mukan Kağan ve İstemi Kağan dönemlerinde sınırlarını genişletmiştir. Bu dönemde Orta Asya'nın en güçlü devletlerinden biri olmuştur. Merkezi Ötüken'dir.

İlk Türk devleti kuruluşunu (552) takiben kısa bir süre sonra Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğudaki kağanlık 630'da, Batıdaki kağanlık 659'da Çin egemenliğine girmiştir. Doğu kağanlığı bugünkü Moğolistan'ı, Batı kağanlığıysa İpek Yolu'nu, bugünkü Çin'in batısını, Uygur bölgesini kendisine merkez edinmiştir (Ölmez, 2015:15).

Bu döneme ait elimizde üç önemli yazıt mevcuttur. Bunlar arasında ilk olarak Bugut yazıtı anılmalıdır.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan eski Türk bengü taşlarından biri de Bugut yazıtıdır. Adını Arhangay Aymag'ın Bayn Tsagaan Gol (Kutsal Beyaz Göl) bölgesindeki Bugut dağından alan yazıt, bu dağın yaklaşık 10 km doğusundaki geniş ovaya inşa edilmiş I. Köktürk Kağanlığı dönemine ait anıt mezar külliyesindeki Türk kültür ve medeniyet eserlerinden biridir. Tarihi olayların anlatıldığı biyografik ve didaktik eser olma özelliği taşıyan Bugut yazıtı, hem içerik hem de şekil açısından sonraki yıllarda vücuda getirilen Türk bengü taşlarına da örnek teşkil etmiştir (Alyılmaz, 2003: 12).

Yeri, 1956 yılında Moğol bilim adamı Ts. Dorjsüren tarafından tespit edilen yazıt üzerinde sonraki yıllarda birçok bilim adamı araştırma, inceleme, değerlendirme ve tanıtmaya çalışmıştır. Konuyla ilgili olarak yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda yazıtın I. Köktürk Kağanlığı dönemine (582) ait olduğu ve üç yüzünün Soğd harfleriyle

yazılmış Soğdça bir metni; bir yüzünün ise, Brāhmī harfleriyle yazılmış Sanskritçe bir metni içerdiği anlaşılmıştır (Alyılmaz, 2003: 12).

1956 yılında bulunan yazıt 1970’li yıllarda Klyāštornıy ve Livšits tarafından birkaç kez açıklamalı olarak yayımlanmış, Türkiye’de de bu çalışmalarla ilgili Çağatay ve Tezcan’ın açıklamalı tanıtması çıkmıştır (Ölmez, 2015: 65).

Bu döneme ait diğer bir yazıt da Hüys Tolgoy yazıtıdır. Brāhmī harfleri ile yazılmış olması sebebiyle bu yazıtın bu döneme ait olduğu düşünülür. Yazıt 11 satırdan oluşmaktadır. Bu döneme yazıt ise Mongolküre yazıtıdır.

1.1.2. II. Doğu Türk Kağanlığı (682-744)

Türkler I. Köktürk devletinin yıkılmasından sonra 50 yıl Çin hakimiyeti altında yaşamışlardır. Daha sonra Kutluk Êltêriş Kağan önderliğinde II. Köktürk devleti kurulmuştur. Zamanla gelişen bu devlet de Çin ile mücadele etmiştir.

630-681 yıllarındaki dönemdir. Êltêriş Kağan önderliğinde 70 kişiyle kurulmuştur. Êltêriş *êl* ‘devlet’, *têr-* ‘derlemek’, */-iș+/* eki ile ‘derleyen, toplayan’ anlamına gelir.

Önceki dönemde ikiye ayrılmış olan Göktürkler’den Doğudakiler yıkılmış Batıdakiler ise Çin egemenliğine girmiştir. Hızla nüfusları artan Türklere karşı Çinliler çeşitli politikalar izlemişlerdir. Zaman zaman çeşitli ayaklanmalar gösterilse de büyük bir başarı sağlanamamıştır. Orhon yazıtlarında Çin’in esareti altına girilişini, halkın devlete karşı görevlerini yerine getirmediği, yöneticilerin yanlış politikaları gibi konular anlatılmış ve Türk halkı bir nevi tekrar aynı hataları yapmasın diye uyarılmıştır (ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, 2011).

Devletin en parlak dönemi Bilge Kağan ve Kül Têgin Kağan dönemidir. 745 yılında Bamiller, Karluklar ve Uygurlar tarafından yıkılmıştır.

Bu dönemden kalma en önemli yazıtlar kağanlık yazıtlarıdır:

Kül Têgin Yazıtı (732)

Bilge Kağan Yazıtı (735)

Tunyukuk Yazıtı (725)

Ongi Yazıtı (720)

Küli Çor/İh-Hüșôt Yazıtı (722-723)

Çoyr Yazıtı

Orhon yazıtları olarak da bilinen “Kül Tëgin, Bilge Kağan ve Tunyukuk” yazıtları bizim o dönemi anlayabilmemiz için çok değerli yazılı belgelerimizdir. Yazıtlarda çoğunlukla; devlet yönetimi, Çin, Moğol, Kore gibi halklar dışında boylar arasında yaşanan mücadeleler, kağanların hayatları ve kahramanlıkları gibi konular ele alınır.

1.1.3. Ötüken-Uygur Bozkır Kağanlığı (III. Doğu Türk Kağanlığı) (744-840)

Bu dönem Uygur Bozkır Kağanlığı olarak da adlandırılır. Çin’in Uygur, Karluk ve Basmilleri kışkırtmasıyla bu üç boy 744’de Köktürklere karşı isyan etmiştir. Bu isyandan sonra da karışıklıklar devam etmiş Kutluk Bilge Kül Kağan önderliğinde II. Köktürk dönemi sona ermiş ve Uygur Hanlığı dönemi başlamıştır. Kutluk Bilge Kül Kağan’dan sonra yerine oğlu Moyan Çor Kağan geçmiştir. Bu dönemde Çin ile ilişkiler gelişmiştir. Moyan Çor Kağan’dan sonra küçük oğlu Böğü Kağan tahta geçmiştir. Maniheizm bu dönemde kabul edilmiş ve bu din Çin’e göre daha başarılı bir gelişim göstermiştir. Varlıklarını 840 yılına kadar sürdürmüşlerdir.

Bu dönemdeki yazıtlardan bazıları şöyledir:

Kara Balgasun Yazıtı

Sevrey Yazıtı

Tes Yazıtı

Taryat / Terhin Yazıtı

Moyun Çor / Şine Us(u) Yazıtı

Süci Yazıtı

Chang’an Yazıtı’dır.

Bunlar dışında Yenisey Yazıtları vardır. Bu yazıtlar da Uygurlardan kalan Köktürk harfli yazıtlardır. Kırgızlara ait olduğu düşünülse de yazıtlarda Kırgızlara ait olduğuna dair ifadeler bulunmamaktadır.

Ayrıca Kırgızistan ve Dağlık Altay bölgesinde de kağanlık dışı yazıtlara rastlanır.

Türkiye’de Yapılan Bazı Çalışmalar:

Türkiye’de Köktürk yazıtlarını ilk tanıtan kişi Necip Asım’dır. Ayrıca Necip Asım Köktürk harfleri ve yazıtları ile ilgili ilk kitabı yayımlayan kişidir.

Yazıtları ilk neşretmeye teşebbüs eden kişi Şemseddin Sami'dir. Fakat eserini tamamlayamadan vefat etmiştir. İlk neşir de yine Necib Asım'a aittir.

İlk kısmî tercüme Ahmet Hikmet Müftüoğlu'na aittir.

Ahmet Caferoğlu, Hüseyin Namık Orkun, Mehmed Fuad Köprülü, Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Cengiz Alyılmaz, Erhan Aydın, Doğan Aksan, Osman Fikri Sertkaya gibi isimler bu konuda çalışmalar yapmıştır.

1.1.4. Yenisey Yazıtlarına Bir Bakış

Türk runik alfabesiyle yazılmış olan Yenisey yazıtları adını etrafında yazıtların bulunduğu Yenisey Irmağı'ndan alır. Orhon yazıtlarından daha önceki dönemlerde bulunmuştur. Yazıtlar genellikle Hakas ve Tuva bölgelerindedir. Yaklaşık 250 adet yazıt bulunmuştur. Yazıtlar hacimce Orhon yazıtlarından daha küçüktür.

Yenisey yazıtları olarak bilinen yazıtların büyük bir bölümü yukarı Yenisey vadisinde, doğuda Tuva'nın başkenti Kızıl'dan 60 km uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak batıda Hemçik ırmağı yakınındaki Şançi kırlarına kadar 200 kilometrelik uzanan mesafede toplanmaktadır (Kormuşin, 2001: 259).

Yenisey yazıtlarının tamamı göz önüne alındığında hiçbirinde herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Bu nedenle de hangi tarihlerde yazıldığı ve dikildiği bilinmemektedir. Araştırmacılar, bu yazıtların ilk bulunduğu günden bu yana çeşitli yorumlar üretmiş olsa da tarihlendirme konusunda herhangi bir kesinlik bulunmamaktadır. Tarihlendirme konusunda en önemli çalışma kuşkusuz L. Bazin'in *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien* (Budapest, 1991) adlı anıtsal eseridir (Aydın, 2012: 163).

Köktürk alfabesiyle yazılmış olan yazıtlarda kullanılan işaretler Orhon yazıtları ile birebir aynı değildir. Orhon yazıtlarında kullanılan 38 harften başka harfler de mevcuttur.

Yazıtların metinde yer alan dikkate değer özelliklerinden biri de “yaşça büyük” batı grubu yazıtlarında adına teessüf bildirilen amirin ünvanı *bey* iken, doğu grubu yazıtlarında aynı pozisyonadaki kimsenin ünvanının *han* olmasıdır (Alimov, Kormuşin, Mozioğlu ve Yıldırım, 2016: 33).

Yazıtlar genellikle döneminin önemli kişilerinin ölümleri, kısaca ailesi ve savaşları üzerine birkaç satırlık yazılardan oluşur. Yazıtlar ölen kişilerin ağızlarıyla yazılmıştır. Hacimce küçük olan bu yazıtlar yön adları bakımından bize yeterli malzemeyi sağlayamamaktadır.

1.1.5. Dağlık Altay Yazıtlarına Bir Bakış

Dağlık Altay bölgesinde bulunmasından dolayı bu adla anılan yazıtlar oldukça kısa yazıtlardır.

Yazıtlar ilk olarak 1809'da Çarış Nehri kıyısında İ. Spasskiy tarafından bulunmuştur. Daha sonraki yazıtlar ise yöre halkı tarafından şans eseri kazılarda bulunmuştur. Yirminci yüzyıla kadar Dağlık Altay'da yaklaşık 60 yazıt bulunmuş ve bu yazıtların en büyük grubunu oluşturan yazıt, Onguday bölgesindeki Kalbak-Taş kayası üzerinde bulunmuştur. Yazıtlar çeşitli nedenlerden dolayı tahrip olmuştur ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Ayrıca yazıtların kısa olması sebebiyle yorumlanması güç olup farklı okumalara açıktır (ayrıntılı bilgi için bkz. Alimov, Kormuşin, Mozioğlu ve Yıldırım, 2016: 229-231).

Yazıtların çoğu tek satırdan oluştuğu için sözcük çeşitliliği bakımından zengin olduğu söylenemez. Yazıtlar incelendiğinde yön ifade eden herhangi bir sözcüğe rastlanmamıştır.

1.1.6. Kırgızistan Yazıtlarına Bir Bakış

Eski Türk runik yazısı ile yazılmış diğer bir yazıt grubu da Kırgızistan yazıtlarıdır. Yazıtlar, Orhon yazıtlarında da sıkça adı geçen Kırgızların bugün yaşadığı coğrafyada bulunan yazıtlardan dolayı bu isimle adlandırılmıştır.

Bu bölgede bulunan ilk yazıt, Kallaur tarafından 1896'da bulunmuştur. O tarihten günümüze kadar çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Sonuncusu 2008 yılında bulunan yazıtla birlikte bölgede 40'dan fazla yazıt tespit edilmiştir. Bu yazıtların geneli nehir yatağı taşlarında bulunmuştur. Bölgedeki Türk runik harfli buluntular esas itibarıyla Talas, Isık Göl ve Koçkor bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu sebeple Kırgızistan'da bulunan Türk runik yazıtları coğrafi kriterlere göre a) Talas; b) Isık Göl ve c) Koçkor yazıtları şeklinde tasnif edilebilir (ayrıntı için bkz. Alimov, Kormuşin, Mozioğlu ve Yıldırım, 2016: 315-317).

Bu yazıtlar da çok kısa olduğundan ve çoğu taşlarda (Koçkor) hemen hemen aynı şeylerin yazılmış olmasından sözcük çeşitliliği bakımından zayıf kalmışlardır. Yön adı ifade eden sözcüklere sadece iki yerde rastlanmıştır.

1.1.7. Kağıda Yazılı Eski Türkçe Metinler

Köktürk alfabesi Köktürk döneminden sonra Uygurlar tarafından da kullanılmıştır. Uygurlar eski Türk runik alfabesini yazıtların yanı sıra birkaç değişiklik ile kağıda da aktarmışlardır. Uygurların kabul ettikleri dinler gereği eserler Maniheizm ve Budist özellikler

taşıır. Moğol istilasý ile karşı karşıya kalan Uygurlar bu eserleri toprağın altına gömmüşlerdir. Bu eserler Doğu Türkistan'ın Dunhuang bölgesinde “Bin Buda Mağaraları”na yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılmıştır.

20. yüzyılın başlarında İngiliz, Alman, Fransız, Japon, Rus vs. bilim adamları Doğu Türkistan'a yapmış oldukları araştırma gezilerinde Türk kültür tarihine ait çok sayıda belgeye ulaşmışlardır (Alimov, Kormuşın, Mozioğlu ve Yıldırım, 2016: 394).

Bu bölgeye yapılan kazılarda esasını Alman heyetlerinin oluşturduğu kazılarda bulunan metinlerin fragmanları çeşitli ülkelere götürülmüştür. Bu fragmanların bazıları birçok nedenden dolayı kaybolmuş ve çok kez okunmasından dolayı da tahrip olmuştur.

İrk Bitig ya da “Fal Kitabı” eski Türk runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış ve bize kadar gelebilmiş tek eski Türkçe yapıttır. Bu kitap ya da kitapçık, Doğu Türkistan'da, Tunhuang'da “Bin Buda Mağaraları”ndaki el yazmaları deposunda bulunmuştur. İrk Bitig'in biricik yazma nüshası Londra'da, Biritish Museum'da, Elyazmaları bölümünde 8212 numara ile kayıtlıdır (Tekin T., 2019: 13).

Kitabı ilk olarak Thomsen okumuştur. Daha sonra Hüseyin Namık Orkun okumuş ve Thomsen'in yanlış okumalarını düzeltmeye çalışmıştır. Bunlardan sonra yurt içinde ve yurt dışında birçok dilbilimci tarafından okunup anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Eserde 65 fal bulunmaktadır ve bu fallar “iyi ve kötü” olarak yorumlanır. İrk Bitig'de mevcut 65 falın 39 tanesinin sonucu olumlu, 19 tanesinin olumsuzdur. 7 tanesine ise herhangi bir yorum getirilmemiştir (Kaya, 2008: 3).

İrk Bitig'de birden fazla anlatıcı bulunmaktadır. İrklarda anlatılan durum ya da olayların kimi zaman semantik bir bütünlük içinde anlaşılmasının zorluğuna bir de iç içe geçmiş bir anlatım tarzı eklenmektedir (Yıldırım, 2017: 22).

İrk Bitig'in sonunda 65 fal dışında hatime bölümü vardır. Bu bölümde bunun bir fal kitabı olduğunu belirtir ve kaplan yılının, ikinci ayının on beşinci günü, Tagüntan manastırında yazarın genç bir dündardan dinleyip aziz Sangun İtaçuk için yazdığını ifade etmiştir.

1.2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ

II. Köktürk devleti kurulana kadar çoğunlukla Çin hakimiyetinde bulunan Uygurlar bu dönemde Köktürklerin hakimiyeti altına girmişlerdir. 744 yılında Çin'in kışkırtması sonucu Köktürkler'e karşı ayaklanan Karluk, Basmil ve Uygurlar Köktürkler'in yıkılmasına sebep

olmuş ve yerine Uygur Kağanlığını kurmuşlardır. Uygurların ilk hakanı Kutlug Bilge Kül Kağan'dır. Kutlug Bilge Kül Kağan'dan sonra yerine oğlu Moyun Çor (747-759) ondan da sonra onun yerine küçük oğlu Böğü Kağan (759-779) geçmiştir. Böğü Kağan Çin ile çatışmalar sırasında Mani dinini tanımış ve kabul etmiştir. Fakat bozkırın çetin mücadelelerine nazaran daha medeni bir din olan, et yemeyi ve insan öldürmeyi yasaklayan bu din Uygur devletinin zayıflamasına ve savaşçı özelliklerini kaybetmelerine neden olmuştur.

Böğü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından önemlidir. Bu sefer sırasında Mani dinini resmen kabul etmiştir. Uygurların Moçak dedikleri dört Mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirmiştir. Bundan sonra Karabalgasun şehrine bir Mani mabedi yapılmış, Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizm halk arasında yayılmıştır. Böğü Kagan daima onlarla meşveret etmiş ve onlara danışmıştır. Bunun yanısıra birçok Uygur şehrinde de Mani mabedleri inşa edildi. Mani dininin Türk hayatında yararları olduğu gibi zararları da olmuştur. Bu dinin birçok umdesi Türklerin tarihi hayat tarzlarına uymamaktaydı. Özellikle fütihat ruhunu öldürmüştür. Uygurlar böylece şehir hayatının rahatlarına da alışmışlardı. Bunun yanısıra, Uygurların sonradan ilim, edebiyat, ticaret ve diğer san'atlardaki başarıları da bu dine girmeleriyle mümkün olmuştur (Gömeç, 1997: 39-41).

Böğü Kağan, Tun Baga Tarkan tarafından öldürüldükten sonra (779) hanedanlık el değiştirmiş ve Tun Baga Tarkan başa geçmiştir. Sonraki hanedanlıklar bu soydan gelmiştir. Yaklaşık bir asır Moğolistan'da varlığını sürdüren bu kağanlık 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmış ve Moğolistan'dan Kansu, Beşbalık ve Çin'e doğru göç etmişlerdir.

1.2.1. Kansu Bölgesi ve Turfan Uygur Devleti

Bu olaylardan sonra Uygur tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek yolu ticaretine hâkim oldular. İşte onlardan biri de Kan-chou Uygur Devleti'dir (Çandarlıoğlu, 2019: 35). Uygurlar Kansu'da çok eski zamanlardan beri bulunuyorlardı ve kalabalık bir kütle halinde buraya geldikten sonra da Çin ile münasebetlerini sürdürdüler. Son zamanlarda yapılan kazılarda, Kansu bölgesindeki kabilelerin 9-11. yüzyıllardaki durumları arkeolojik kazılarda çıkan malzemelerle aydınlatılabilmektedir. Bu bölgede araştırma yapanların başında İsveçli Sven Hedin, Alman A. von Le Coq, Fransız P. Pelliot, Rus Kozlov ve İngiliz A. Stein gelmektedir (Gömeç, 1997: 57).

Kansu Uygur Devleti Sarı Uygurlar olarak da bilinirler. Ötüken'den çıkarıldıktan sonra bu bölgeye gelen, askeri ve siyasi açıdan pek fazla üstünlük kuramayan devletler kurmuşlardır.

Fakat kültür düzeyleri oldukça yüksektir. Bunlar ele geçen belgelerle ispatlanmaktadır. Önce Çin'de bir hanedan kuran Kitanların (Liao 907-121 1), daha sonra 1028'lerde Tangutların nüfuzları altına girdiler. 1036'ya kadar Tangutlar, kuzey-batı Kansu'daki bütün şehirleri birbiri ardına ele geçirdiler. 1209'da Çingiz Han'ın hakimiyetine giren Uygurlar, o zamanlardan beri Sarı Uygurlar diye tanınmakta ve hala Çin'in batı taraflarında yaşamaktadırlar. Sarı Uygurları (Kansu) ilim dünyasına Rus seyyahı G.N. Potanin tanıtmıştır. 1884-1886 yıllarında Orta Asya'ya yaptığı gezide, Sarı Uygurlar ve dilleri üzerine birçok bilgiler toplanmıştır. Daha sonra onu başka gezginler ve ilim adamları takip etmiştir. Türk lehçeleri hakkında çalışma yapan alimler, Sarı Uygur Türkçesini Hakas grubuna, dolayısıyla eski Kırgız Türkçesi sahasına koymaktadırlar. Sarı Uygurlar eski Türk kitabelerinde kullanılan sayı sistemini bugüne kadar devam ettiren, ender boylardan biridir (Gömeç, 1997: 61). 11.yy'da Tangutlar tarafından hakimiyetlerine son verilmiştir.

Turfan Uygur Devleti'ni oluşturanlar ise 840'tan sonra Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurlardır. Esas olarak bugünkü Turfan çevresinde yoğunlaşan Uygurlar Beşbalık'a, Aksu'ya, Kumul'a (=Hami) uzanan geniş bir çevrede Buddhist ağırlıklı bir çeviri edebiyatı oluşturmuşlardır. 850-1240 yılları arasında hüküm süren Uygur hanlığı Hoço Uygur Hanlığı olarak bilinir (Ölmez, 2019: 187). Turfan bölgesindeki Uygurlar, Kansu bölgesindeki Uygurlara göre siyasi açıdan daha başarılı olmuşlardır. Bu bölgede Uygur kabileleri çoğunlukta idi. Turfan (İdikut) Uygur Devleti'nin doğuda Kansu Uygur Devleti, güneyde Hoten ve sürekli mücadele halinde olduğu Tibet ve batıda da Karahanlı Devleti ile sınırlanıyordu. 1211 yılında Barçuk İdikut ya da İdikut Barçuk Alp Tekin olarak bilinen Turfan Uygur Devleti'nin kağanı bizzat kendisi Karakurum'da bulunan Cengiz Han ile görüşüp ona bağlılığını dile getirmiş ve Moğol Devleti adına savaşmıştır. Cengiz Han'ın adı bazı kaynaklara göre Altın Bike bazı kaynaklara göre de Al-Altun olan kızı ile evlenmiştir. 1369'da Doğu Çağatay Devleti Hükümdarı Hızır Han tarafından yıkılmıştır.

1.2.2. Uygurlara Yön Veren Dinler

Daha çok Budizm ve Maniheizm'i benimsemiş olmalarına rağmen aralarında az da olsa Hristiyanlık inancının Nasturi mezhebine bağlı olanlar vardır. Ötüken-Uygur Bozkır Kağanlığı döneminde Böğü Kağan zamanında Çin ile ilişkiler sırasında Maniheizm'e geçilmiş (762) ve öncelikle Böğü Kağan'ın ailesi tarafından benimsenmiştir.

Türkçe metinlerde “üç ödke nom” ve “iki yıldız” diye tanımlanan Mani dini gnostik (mistik bilgilere dayanlı) dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup Mani (216-277)

tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Bizzat Mani, dinini yaymak için biri Farsça olmak üzere yedi kitap ve yetmiş altı tane de risale yazmıştır (Beydulla, 2003:52). Mani daha sonraları Zerdüştler tarafından öldürülmüştür. İran kökenli bir dindir. İçerisinde Hristiyan ve Budist unsurlar barındırır. Ortaya çıktığı coğrafyadan ötürü Zerdüştlük unsurları da vardır. Bu dine göre her şeyin bir sebebi vardır. Hiçbir şey sebebsiz değildir ve her şeyin karşıtı vardır. Uygurlar Maniheizm'i benimsemeden önce Budizm'i benimsedikleri için bu dine girmeleri çok zor olmamıştır. Daha çok şehirli dini olduğundan Uygurların mücadeleci ruhunu yumuşatmıştır. İslamiyet'in Orta Asya'da yayılmasıyla birlikte inanır sayısı azalmıştır. Bu dönemde Maniheizm'e ait çeviri eserler bulunmaktadır.

Uygurların kabul ettiği dinlerin en başında gelen Budizm, MÖ yaklaşık olarak 6. yüzyılın ortalarında Hindistan'ın kuzeydoğusunda yaşayan Siddhārta Gautama tarafından ortaya konmuş büyük bir dini ve felsefi sistemin adıdır. 'Aydınlanan' manasına gelen Buddha, bu sistemin kurucusu olan Prens Siddhārtha'nın unvanıdır. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında pek çok görüş olmasına karşın genel tarihlendirmeye göre, MÖ 563-483 tarihleri arasında yaşadığı bilinen Siddhārta Gautama, diğer adıyla Buddha, *kṣatriya* kastına mensup ve *śākya* soyundan gelen Gautama ailesinden Śuddhodana'nın oğludur (Uzunkaya, 2017: 1-15). Köktürk Kağanlığının birinci döneminde Budizm'in Türkler tarafından kabul edildiği bilinmektedir. Bu nedenle VI. yüzyılın ortalarında Çince'den Budist eserler çevrilmiştir (Karahana, 2014: 19). Budizm ile Maniheizm Türkler arasında aralarında çatışma olmadan birlikte gelişim göstermiştir. O dönemde Türkler arasında en çok inanırı olan din olsa da Budizm üzerinde tam bir din birliği sağlanamamıştır. Budizm yüzyıllar boyunca çeşitli bölgelerde çeşitli şekillerde gelişim göstermiştir. Budizm'in dört büyük ekolü vardır: ilk büyük ekolü *Theravāda* 'eskilerin yolu' yani *Hīnayāna* ekolü Budizm'in temel ilkelerine yani ilk şekline bağlı kalanların benimsediği, ilkel Budizm de diyebileceğimiz ekoldür. Bu ekolün takipçileri Bangladeş, Komboçya, Hindistan, Endonezya, Laos, Sri Lanka ve Tayland'da yaşamaktadır (Uzunkaya, 2017: 20). *Mahāyāna* ekolü "büyük araç" anlamına gelmektedir. Budizm'in temel ilkelerinin esnetilmiş kurallarını benimserler. Budizm'in felsefi görüşleriyle önemli bir yer bulan bu ekol bugün Nepal, Çin, Tibet, Moğolistan, Vietnam, Kore ve Japonya gibi ülkelerde inanır bulmaktadır (Uzunkaya, 2017: 21). Bu iki büyük ekolden sonra zamanla farklı ekoller de çıkmıştır. Bunlardan ilki *Vajrayāna* ekolüdür. Bu ekole *Tantra Budizmi* de denilir. Nasıl ortaya çıktığı hakkında çeşitli fikir ayrılıkları mevcuttur. Bu ekol daha sonraları *Tibet Budizmi*'ne kaynaklık etmiştir. Budizm bu bölgeye 8. yy'da ilk doğuşundan o zamana kadar değişim ve farklılaşım göstererek gelmiştir. Tibet'e geldiği zaman Tibetliler'in dini olan Bön dininin

inanırları tarafından direnişle karşılaşsa da zamanla bölge halkı tarafından inanır bulması daha da kolaylaşmıştır. Tibet Budizmini İlkel Budizmden ayıran temel özellikler arasında şunlar sayılabilir; çeşitli Tanrıların benimsenmesi, Lamaların yeniden doğuşu öğretisi, ruhani ve dünyevi otoritenin Dalay Lamaların kişiliğinde birleştirilerek ülkede teokratik bir düzen kurulmuş olması (Uzunkaya, 2017: 35). Maniheizm ve Budizm semavi bir din olarak ortaya çıkmaya da semavi dinlere benzer özellikler taşımaktadırlar.

Hristiyanlık inancını benimseyen Uygurlar'ın sayısı çok fazla değildir. Turfan Uygur Devleti'ne ait kazılarda ortaya çıkan belgelere göre az da olsa bu dini benimseyen Uygurların olduğunu gösteriyor.

İslamiyet o dönemde Karahanlılar tarafından benimsenmişti. Turfan Uygurları ile komşu olan Karahanlılar onlarla çeşitli münasebetlerde bulunsalar da İslamiyet'in Uygur Türkleri arasında yayılması daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

1.2.3. Uygur Alfabesi ve Uygur Edebiyatı

Uygur alfabesi, geç dönem Soğd alfabesi diye de adlandırılan U. A., Soğdluların işlek (kurziv) el yazısından küçük biçim değişiklikleri, harf eklemeleri ve birleştirmeleri ile alınarak Türkçe için kullanılmış bir yazı sistemi. U. A.'nin Türklerce ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak belirlenememektedir. Genel inanç, VIII. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler tarafından kullanılmaya başlandığı, IX. yüzyıl ortalarında da Uygurlar arasında yaygınlık kazandığıdır. Soğd kökenli olan bu runik alfabenin Türkçeye birileri tarafından bilinçli olarak uyarlanıp uyarlanmadığı kesinlik kazanmamıştır. Sir G. Clauson, bu alfabenin ticaret haberleşmelerinde kullanılmak üzere Soğdlu bir tüccar (veya tüccarlar) tarafından bilinçli bir tasarlama sonucu Türkçeye uyarlandığını ileri sürmüştür. Uygur yazısı önce sağdan sola doğru yazılırlar sonraları Çince'nin etkisiyle yukarıdan aşağıya doğru yazılmaya başlanmıştır. Yukarıdan aşağıya doğru yazıldığında satırlarlar birbirini soldan sağa doğru izler (ayrıntı için ayrıca bkz. Tezcan, 1984: 120-130).

Kurziv yazı '*eğilmiş, bükülmüş*' anlamına gelir. İnce bir kalem kullanılarak yazılır. *Kutadgu Bilig*'in Uygur harfli nüshası bu yazı çeşidi ile yazılmıştır. Eski Uygurcanın son döneminde karşımıza çıkar.

Uygur harfleri birbirine bitleştirilerek yazılır. Sadece “z” harfi kendinden sonrasındaki harf ile bitştirilmez. Bütün ünlüler yazıda gösterilir. Tıpkı Arapçada olduğu gibi ünlüler *elif* (a,e), *vav* (o, u, ö, ü) ve *ye* (ı, i, ê) ile gösterilir ve “i, ö, ü” ünlüleri için inceltici (ye) kullanılır. Başta

‘a’ ve ‘e’ ünlülerini ayırt etmek için çift çengel gösterilir. Fakat cümle içerisinde herhangi bir ayırım yoktur. Bu ayırım ‘o, ö, u, ve ü’ için de geçerlidir. Cümle başında *elif* ve *vav*’ın yanına *ye* incelticisi konulur fakat cümle içerisinde yalnızca *elif* ve *vav* ile gösterilir. Başta ‘è, ı, i’ ünlülerini göstermek için *elif* ile *ye* kullanılırken cümle içerisinde yalnızca *ye* ile gösterilmektedir. Harflerin başta, ortada ve sonda yazımları birbirinden farklıdır. ‘ñ’ sesi *nun* ve *kef* ile birlikte gösterilmiştir. Bu durum Eski Anadolu Türkçesinin son dönemine kadar Uygur imlasının etkisiyle devam etmiştir.

Maniheist Türk çevresinden kalan eserler Doğu Türkistan ve *Tunhuang* bölgelerinde 1890’larda başlayan bilimsel araştırma gezileriyle ortaya çıkarılmıştır. Maniheist Uygur metinleri, çoğunlukla Mani ve Uygur alfabesiyledir. Bunun yanı sıra az sayıda Maniheist metinde Türk Runik alfabesi kullanılmıştır (Barutçu Özönder 2002: 489). Maniheist Türk edebiyatının ürünleri arasında öyküler, dini metinler Maniheist müminlerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilahiler kalmıştır. Günümüze ulaşan Mani metinleriyle ilgili ilk neşirler A. von Le Coq tarafından başlatılmış ve daha sonraları başka yayınlar yapılmıştır (Karahana, 2014: 22).

Uygur edebiyatı içerisinde Budist eserler büyük yer tutmaktadır. Yazma ve basma tekniğiyle oluşturulan eserler kağıt üzerine fırça ya da kalemle ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Kimi eserlerde küçük resimler de bulunur. Budist metinlerin büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğudcadan yapılmış çevirilerdir. Uygurlar sutralar, abidharmalar, büyü metinleri, biyografiler vb. olmak üzere büyük bir Budist külliyyata sahiptir (Tezcan, 1978: 290). Budist Türk çevresinden kalan metinlerde Soğd, Brahmi, Tibet, Uygur alfabeleri kullanılmıştır. Bu çevreden kalan eserler Doğu Türkistan ve *Tunhuang* bölgelerinde XIX. yüzyılda başlayan araştırma gezileriyle bulunmuştur. Türk Budist edebiyatına ait eserlerin büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdca’dan yapılmış çevirilerdir. Çevirilerin çoğunluğu ise Çince’den dir. Budist çevreye ait az sayıda telif eser bulunmaktadır. Bu çevreye ait bilinen en ünlü çevirmen Beşbalıklı Şinko Şeli Tutung’dur. Onun Türkçeye çevirdikleri arasında Altun Yaruk, Hüen Tsang Biyografisi gibi ünlü eserler bulunmaktadır (Karahana, 2014:19).

Eski Uygurcaya ait metinler Budist metinler, Maniheist metinler, Hristiyanlığa ait metinler ve din dışı metinler olarak sınıflandırılabilir. Çoğunluğunu Budist metinler oluşturmaktadır. Din dışı metinler ticari, alım-satım, tarla satış belgeleri, köle alım-satımı gibi konuları işleyen metinlerdir. Japonya’da Almanca-Japonca olarak yayımlanmıştır. Bu eserlerin çoğunluğu Bin Buda Mağaraları’na yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Dunhuang, Hoço,

Turfan ve Miran çevresinde bulunmuştur. Bu kazılara “Turfan Kazıları” denir. Kazıların esasını Alman heyetleri oluşturur. Almanya, İngiltere, Fransa, İsviçre, Çin (Pekin Milli Kütüphanesi), Rusya (Asya Sanatları Müzesi), Japonya ve birkaç fragman da olsa İstanbul ve Ankara’da Uygurca fragmanlar bulunur. Altun Yaruk Sudur’un bütün nüshaları Rusya’dadır.

Altun Yaruk Sudur’un Budist Uygurlardan kalmıştır. *Uigurica* serisinin içerisinde yer alır. Türkiye’de ilk Ceval Kaya doktora tezi olarak (1989) çalışmıştır. Toplam on kitaptan oluşur: 1. Kitap (Peter Zieme), 2. Kitap (Jens Wilkens), 3. Kitap (Mehmet Ölmez), 4. Kitap (Hacer Tokyürek), 5. ve 9. Kitap (Erdem Uçar), 6. Kitap (Özlem Ayazlı), 7. ve 8. Kitap (Engin Çetin), 10. Kitap (Zemire Gulcalı) tarafından ayrı ayrı da çalışılmıştır.

Türkische Turfan-Texte 10 ciltlik bir seriden oluşur.

Türkische-Manichaica aus Chotscho serisi yalnızca Maniheizt metinlerden oluşur. Bu seriyi ilk çalışan Albert von Le Coq’dur.

Berliner Turfan-Texte Berlin’de yer alan Turfan metinleridir. İçerisinde 16 cilt Eski Uygurca metin yer almaktadır.

Eski pinyin sistemine göre *Hsuang Tsang*, yeni imlaya göre ise *Xuanzang* biyografisi 10. yy.’da Uygurcaya çevrildiği düşünülür. Türkiye’de 1975’de iki cildini Semih Tezcan çalışmıştır. Bunun yanında Mehmet Ölmez, Klaus Röhrborn, Ablet Semet, Aysima Mirsultan, Hakan Aydemir ve Kahar Barat da bu metni çalışan isimler arasındadır.

1.3. KARAHANLI TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ

Önceleri Türkistan ve Uygur hanları adıyla bilinen bu hânedanın mensupları *kara han*, *kara hakan*, *arslan kara hakan*, *buğra karahakan* gibi unvanlarında “yükseklik ve yücelik” anlamına gelen kara kelimesini kullandıkları için kurmuş oldukları devlete de ilk defa Rus şarkiyatçısı Vasiliy Vasilevic Grigorev 1874’te yazdığı bir makalede Karahanlılar adını vermiş, hânedan daha sonra bu adla tanınmıştır (Türkiye Diyanet Vakfı [TDV] İslâm Ansiklopedisi [İA] 2001: 412-414).

Meşhur Kırgız tarihçisi Soltonoev’e göre Karahanlılar soy itibarıyla Türk hanedanındandır. Ancak hanedanın hangi koluna mensup olduğu tartışmalıdır. Karahanlılar Devletinin alt yapısı Kül Bilge Kadir Han (840 - 893), Bazır Arslan Han (893-924), Abdülkerim Satuk Buğra Han (924-955) gibi şahısların döneminde gerçekleşmiştir. Daha sonraki dönemlerde kırka yakın padişaha şahitlik eden padişah tahtı doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu Karahanlılar günümüz Kırgızistan’ının Çüy ilindeki Tokmok şehrini ve Doğu

Türkistan'daki Kaşgar şehrini başkent edinmiştir. Batı Karahanlılar Devletinin başkenti ise Semerkant şehri olmuştur (Kariev, 2018: 127).

Köktürk devletine karşı bir olup isyan çıkaran Uygur, Karluk ve Basmiller Köktürklerin yıkılmasına sebep olmuşlardır. Zamanla kendi aralarında da mücadeleler başlamış ve Uygur kağanlığının yıkılmasıyla birçok boy doğuya doğru göçmüştür. Doğuda Kaşgar civarındaki Türk boylarını idaresine alan Karahanlıların aslında hangi Türk boyundan geldiği tartışmalı bir konudur.

Karahanlıların hangi Türk boyundan geldiğine dair ortaya atılan teoriler şunlardır:

Uygur Teorisi

Türkmen Teorisi

Yağma Teorisi

Karluk Teorisi

Karluk- Yağma Teorisi

Çiğil Teorisi

T'u- chüe Teorisi

En çok tartışılan tezler Karluk ve Yağma tezleridir. İkinci teze göre Karahanlı hakanları Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuzlara yani Uygurlara dayanmaktadır. Barthol da Karlukların Karahanlı ülkesindeki önemini vurgulamakla beraber Yağma tezini kabul etmektedir (Ercilasun, 2004: 291).

Yağma tezini kabul eden diğer bir tarihçi Zeki Velidî Togandır. Ona göre de Karahanlılar Yağmalara, Yağmalar da Dokuz Oğuzlara dayanır. Ancak Togan, Dokuz Oğuzların da Köktürkler gibi Aşina sülâlesinden indiği görüşünü buna ilâve eder (Togan 1982: 430). Ayrıca Karahanlı tarihçisi Reşat Genç de Yağma teorisini kabul etmiş ve Karahanlıların da Yağma boyundan gelenler gibi “Buğra Han” ünvanını almalarını en büyük delil olarak göstermişlerdir. (Ercilasun, 2004: 291).

Karahanlılar'ı T'uchüe-A-shi-na hânedanının bir kolunu teşkil eden Karluklar'a bağlayan Omeljan Pritsak, Karluklar'ın Uygurlar'ın çeşitli savaşlar sebebiyle içinde bulundukları sıkıntılı ortamdan istifade ederek Balasagun ve Talas'ı (Tarâz) istilâ ettiklerini, ancak 840 yılına kadar Uygurlar'ı metbû tanımayı sürdürdüklerini söyler. Ona göre bu tarihte

Uygur Devleti Kırgızlar tarafından yıkılınca Türk devlet sisteminde büyük bir değişiklik meydana gelmiş, T'uchüe-A-shi-na soyuna mensup olduğunu iddia eden Karluk yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin (Göktürk Kağanlığı) kanunî halefi ilân ederek Karahan (Kara Hakan, Arslan Kara Hakan) unvanını almıştır (TDV İA, 2001: 412-414).

Karahanlı devletinin kurucusu Bilge Kül Kadir Han'dır. Aynı zamanda bu devletin bir diğer önemli özelliği de İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti olmasıdır. Satuk Buğra Han henüz 12 yaşında iken Sâ mânilere mensup şehzade Nasr'ın etkisi altında kalarak İslamiyet'i kabul etmiştir. Kendisi 25 yaşında tahta çıkmıştır. Devlet, Gazneliler ile ittifak kurup Samanoğullarını 999 yılında ortadan kaldırmıştır. Gazneliler ile bağlarını evlilik yolu ile pekiştiren Karahanlılar zaman zaman Gazneliler ile de mücadele etmişlerdir. Gazneli Mahmud'un ölümünden (1030) sonra Gazneli devleti zayıflamıştır. Karahanlılar da kendi aralarında taht kavgası ile meşgul olmuşlar ve sonunda 1042'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.

İran tarafında yaşanan siyasi boşluğu ve Gazneli Mahmud'un ölümünü fırsat bilen Selçuklular Horasan ve civarında güçlenmişlerdir. Kendi aralarında olan mücadeleler ve siyasi olaylar sebebiyle zayıflayan Karahanlılar zamanla Selçuklulara tabii olmuşlardır. Bu arada güçlenen ve bütün Türkistan'ı yakıp yıkan Moğol asıllı Karahıtaylar çok kere Karahanlı ve Selçuklulara sefer düzenlemiş ve 1141'de başarılı olmuşlardır. Doğu ve Batı Karahanlılar Karahıtayların hakimiyetine girmişler ve 1212 yılında da yıkılmışlardır (ayrıntı için bkz. Ercilasun, 2004: 289-296, Arat, 1979b: IX-XVII). Karahanlı dönemi eserleri şunlardır:

1.3.1. Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig “mutluluk veren bilgi” anlamına gelir. Sözcüğün morfolojik tahlili şöyledir: *kut* “ mutluluk, baht, talih” + {+Ad} “olmak anlamı veren isimden isim yapım eki” + {-gU} “sıfat-fiil” ve *bil-* “bilmek” + {-Ig} “fiilden isim yapım eki”.

1069-1071 yıllarında yazılmış olan eserin müellifi Yusuf Has Hâcib'dir. Hâcib eseri Buğra Karahan Ebu Ali Hasan Bin Hüseyin Arslan Karahan adına sunmuştur. Aynı zamanda bir siyasetname özelliği gösteren eserin konusu, iyi devlet yönetiminde nasıl bir yol izleneceğine dair öğütler verir. Bu yönüyle belki bir nasihatname de olabilir ve didaktik bir eserdir. Sembolik bir anlatım tercih edilmiş ve eserin dört ana kahramanı sembolleştirilerek anlatılmıştır:

Kün Togdı (hükümdar) “ADALET”

Ay Toldı (vezir) “BAHT, TALİH”

Ögdülmüş (vezirin oğlu) “AKIL ve ANLAYIŞ”

Odgurmuş (vezirin kardeşi) “DÜNYA HAYATININ SONU”

Bunların dışında Ay-Toldı'nın Hâcib ile buluşmasını sağlayan Küsemiş, huzura kabulü sağlayan Hâcib, arada hizmet gören Oğlan, haber getiren Yumuşçı ve zâhidin yanında çalışan Kumaru da görevli olarak temsili mahiyet taşımaktadır. Bütün meziyet ve kusurları ile görülen bu şahıslar çok canlı bir biçimde süren buluşma, konuşma, münazara, münakaşa ve değişik tasvirleriyle bir dram havası içinde ele alınmaktadır (TDV İA, 2002: 478-480).

Eserin şekil özelliklerine bakıldığında 6645 beyit ve 173 dörtlük bulunur. "Feûlün feûlün feûlün feûl" vezninde yazılmış olan eser mesnevi tarzındadır. Sonuna eklenen parçalardan, gençliğine acıyıp ihtiyarlığından bahseden kırk dört beyitlik bir kısımla (6521-6564. beyitler) zamanın bozukluğundan ve dostların vefasızlığından söz eden kırk beyitlik bir parça (6565-6604 beyitler) "feûlün feûlün feûlün feûlün" vezninde olup kaside şeklinde kafiyelenmiştir (TDV İA, 2002: 478-480).

Kutadgu Bilig'in üç nüshası vardır:

Viyana (Herat) Nüshası

Herat nüshası Şahruh Dönemi'nde, 17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir. Temürlülerin siyaset, kültür ve bilim şehirleri olan Herat ile Semerkant, 15. yüzyılın ilk yarısında dünyanın en büyük merkezleri durumundaydı. Türkler üç asırdan beri Arap harflerini kullanıyorlardı; fakat bazı eserleri bir ata yadigârı olan Uygur alfabesiyle istinsah etmek de bir moda hâline gelmişti. Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı, Kutadgu Bilig'in Herat nüshasını Tokat üzerinden İstanbul'a getirtmiştir. Muhtemelen 16. yüzyılın ortalarından sonra İstanbul'da Uygur harflerini bilen kimse kalmamış ve bu eser bir tarafta unutulmuştur. Osmanlı tarihçisi Hammer 18. asrın son yıllarında bu eseri bulup Viyana'ya götürmüş ve bazı sayfaların kopyasını Paris'te bulunan Amédée Jaubert'e göndermiştir. Jaubert'in 1825'te Journal Asiatique'te yazdığı bir makale ile Kutadgu Bilig, bilim dünyası tarafından tanınmıştır. Bu nüsha hâlen Viyana'da Avusturya Devlet Kütüphanesi'ndedir (Ercilasun, 2004: 299).

Bu nüsha Arap alfabesinden Uygur alfabesine çevrilmiştir. Müstensihin işlek yazabilecek kadar Uygurca bildiği anlaşılmaktadır. Müstensih eseri istinsah ederken çok fazla titiz

davranmamıştır. Kendi döneminin dil kurallarını ister istemez yansıtmıştır (ayrıntı için bkz. Arat 1979: XXXIII).

Fergana Nüshası

Bu nüshayı 1913 yılında Nemengân'da bir şahsın husûsî kütüphanesinde görmüş olan Ahmet Zeki Velidî (bk. ZOV, XXII, 312-313) de eserin ithaf kısmına âit bir başlık ile metinde Kıtağu bilig'in ismi geçen kısmından üç beyit nakletmekle iktifa etmiş, fakat nüsha hakkında ayrıca mâlûmat vermemiştir. Nüshanın baş ve son kısmı eksiktir ve nerede ne zaman kimin tarafından ve kimin için yazılmış olduğu hakkında kayıtlar da, bu eksik sahifeler ile birlikte, kaybolmuştur (Arat, 1979b: XXXVII).

Arap harfleriyle istinsah edilen nüsha diğer iki nüshaya göre daha iyidir.

Mısır Nüshası

1374'den önceki bir tarihte İzzettin Aydemir adına Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. Mısır'da hakim olan Kıpçak Türk devletinden Aydemir adına bir kumandan için istinsah edildiği düşünülür. Hidiv Kütüphanesi müdürü Moritz 1896'da kütüphaneyi düzenlerken bu nüshayı bodrum katında, yaprakları karışık bir halde bulmuştur. Nüsha halen Kahire'de Mısır Devlet Kütüphanesi'ndedir (Ercilasun, 2004: 300).

Bu nüsha 5800 beyitten oluşur.

Görüldüğü üzere en eski nüsha olan Fergana nüshası dahi eserin yazılışından en az 200-250 yıl sonra istinsah edilmiştir. Mısır nüshası aşağı yukarı 300 yıl, Herat nüshası 370 yıl sonradır. Buna rağmen nüshalarda Karahanlı devri dil özellikleri önemli ölçüde korunmuştur (Ercilasun, 2004: 301).

1.3.2. Dîvânu Lügati't-Türk

Bu dönemde gerek Karahanlı Türkçesinin ses ve şekil özelliklerine gerekse diğer Türk dillerinin ses ve şekil özelliklerine önemli ölçüde ışık tutan bir yapıttır. Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla Mahmud Kâşgarî tarafından yazılmıştır. Eserin sonunda döneminin Türk dünyasının konumlarını gösteren bir harita bulunur.

Mahmud eserini, Abbasî halifesi Muhammedü'l-Muktedî bi-Emrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eserin malzemesi Türk dünyasından toplanmış, Bağdat'ta kitap hâline getirilmiştir. Eserin tam adı "Kitâbü Dîvânı Lügati't-Türk"tür "Türk dillerini toplayan

kitap" demektir. Kâşgarlı Mahmud, döneminin Ölçünlü (standart) dilinin sözlüğünü yazmakla birlikte çeşitli Türk boylarının ağızlarına da yer vermiştir (Ercilasun, 2004: 319).

Türk dilinin ilk sözlüğü olan Dîvânü Lugâti't-Türk, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşımaktadır. Bununla birlikte eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbı ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır (TDV İA, 1994: 446-449).

Sözlüğünde belirttiğine göre o, Cevâhirü'n-Nahv fî-Lügati't-Türk (Türk dilinin gramer cevherleri) adlı bir de gramer yazmıştı. Ancak bu gramer bugüne dek bulunamamıştır... Dîvânü Lügati't-Türk'ün tek yazması vardır; Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul'da Beyazıt Camii yanındaki bir sahafta, 1917 yılında bulunmuştur. Hâlen, Emirî Efendi'nin bağışladığı kitaplarla kurulmuş bulunan, İstanbul'un Fatih semtindeki Millet Kütüphanesi'ndedir. Yazma, Sâveli Muhammed bin Ebî Bekr ibni Ebi'l-Feth tarafından 1266'da Şam'da tamamlanmıştır (Ercilasun, 2004: 322) .

Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazıldığı için Arapça'nın öğretim kolaylığını, sözcük yapısına ve düzenine göre yazılmıştır. Madde başlarını göstermek için kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Atasözleri ve deyimlere sıkça yer verilmiştir. Türk kültürünü ve Eski Türkçeyi anlayabilmek için önemli bilgiler barındıran mühim bir eserdir.

1.3.3. Atebetü'l-Hakayık

"Hakikatlerin Eşiği" anlamına gelen eser Edip Ahmed Yüknekî tarafından 12. yüzyılda kaleme alınmıştır. Nerede ve ne zaman yaşadığı bilinmeyen Dâd İspehsâlâr Bey'e sunulmuştur. Didaktik bir öğüt kitabı olan eser Kutadgu Bilig'in üslubuna benzer özellikler gösterir. Dil özellikleri ve muhtevası Kutadgu Bilig'den daha sonra yazıldığını gösterir.

Öğretici bir ahlak kitabı olan eserde; bilginin yararı, cahilliğin zararları, dünyanın gelip geçiciliği, cömertliğin faydaları ve zamanın bozukluğu gibi konular işlenmiştir. Bab başlıklarından da anlaşılacağı gibi Türk-islam birliğinin kültür çevresinden ferdlerin terbiyesi için düzenlenmiş esaslar vardır. Her öğüt ayet ve hadislerle desteklenmiştir.

Şekil olarak 13 bölümden oluşan eserde 40 beyit, 101 dörtlük bulunur. Eserin tamamı 484 mısradır. Kutadgu Bilig gibi beyit kısımları aruzun mütekarib (3 fe'ûlün 1 fe'ûl) vezniyle

yazılmıştır. Dörtlükler ise aaba/ ccde / eefe şeklinde kafiyeleşmiştir. Eserde tam kafiyeleşer yanında yarım kafiyeleşer de vardır (ayrıntı için bkz. Arat, 1951: 2-11, Ercilasun, 2004: 333-337).

Dört nüshası vardır:

Semerkant Nüshası

En iyi ve en eski olan bu nüsha 1444'de Semerkant'da hattat Zeynelâbidin tarafından istinsah edilmiştir. Uygur harflidir. Şu anda İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde nr. 4012'de kayıtlıdır (Ercilasun, 2004: 337).

Ayasofya Nüshası

Ayasofya Kütüphanesi nr. 4757'de kayıtlı olan nüsha bir mecmuanın baş kısmında bulunur. 1480 yılında Abrürrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Mecmuanın metin kısmı uygur ve arap harfleri ile yazılmıştır. Abdürrezzak Bahşı tarafından yazılmış olan başka yazılarda da nümünelerini gördüğümüz husûsî bir karakter taşıyan uygur yazısı ve siyah mürekkeple yazılan mısırâlar altında metin arap harfleri ve kırmızı mürekkep ile tekrarlanmaktadır (Arat, 1951: 27).

Topkapı Müzesi Nüshası

Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine kısmı nr. 35552'de kayıtlıdır. Arap harflidir.

Mecmuanın kimin tarafından, hâangi maksatla, ne zaman ve nerede yazıldığına dâir, hiçbir kayıt yoktur.3. sahifenin alt-sol kenarında ve bir de alfabenin bittiği sahife altında Bayezid II.'in mührü bulunmaktadır (Arat, 1951: 30).

Uzunköprü Nüshası

Uzunköprü'de Seyit Ali'nin kitapları arasında bulunmaktadır. Arap harflidir.

Baş, sonu ve ortasından bâzı varakları eksik olan bu mecmuanın tarihi, yeri ve müstensihi belli olmadığı gibi, bu iki eserden başka, daha neleri ihtiva ettiğini de tesbit etmek imkansızdır (Arat, 1951: 32).

Hollanda Nüshası

Bu nüsha yeni bulunmuş bir nüshadır. Nüshanın diğer nüshalardan daha eski bir nüsha olduğu düşünülmektedir. Nüsha S. Çakmak tarafından neşredilmiştir.

Aybetü'l-Hakâyık (Hollanda Nüshası) (s. 37-64) bölümünde Hollanda nüshası ile ilgili geniş bilgiler verilmekte ve nüshanın tanıtımı yapılmaktadır. Bilgiler şu başlıklar altında verilmiştir: Yaprak ve Cilt Özellikleri; İstinsah Tarihi, Yeri ve Müstensihi; Kütüphanedeki Geçmişi; Sayfa ve Hat Özellikleri; Mecmuadaki Diğer Metinler; Mecmuanın Tanıtıldığı Kataloqlar; Aybetü'l-Hakâyık'ın Metni Hakkında: Genel Özellikleri, Yazım Özellikleri. Karahanlılar döneminden kalan ve XII. yüzyıla ait önemli bir dil ve edebiyat yadigârı olan Atebetü'l-Hakâyık, bulunuşunun 100. yılında Çakmak tarafından yeni bir nüshası keşfedilerek (Hollanda nüshası) tekrar neşredilmiştir. Çalışma, Türk dili, edebiyatı ve kültürünü anlamak için yapılan çalışmalara yeni bir katkı sağlamıştır. Necîb ÂSİM'in Hibetü'l-Hakâyık neşrinin Latin harflerine aktarılarak esere eklenmesi ise çalışmaya çok büyük bir değer katmıştır (Korkmaz, 2020: 742-749).

1.3.4. Kur'an Tercümeleri

Kur'an'ın ilk tercümeleri Karahanlılar döneminde yapılmıştır. Bu eserler "satır-altı" olarak tabir edilen tarzda yapılmış olan tercümelerdir. Arapça asıl metin daha iri harflerle üstte bulunur. Özgün metindeki her kelimenin, bazen de küçük kelime gruplarının altına daha küçük Arap harfleriyle tercümesi yazılır. Bu dönemdeki Kur'an tercümelerinin en tartışmalı konusu tercümelerin birebir Arapça'dan mı yapıldığı yoksa ilişkileri daha eskiye dayanan ve İslamiyet'i de Türklerden daha önce kabul eden Farslar'dan mı yapıldığıdır.

Türk milleti, kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'i anlayıp uygulamaya koymak için kutsal kitabın dilini bilmek zorunda idi. Fakat herkesin Kur'an dili Arapçayı öğrenmesi imkânsız bir durum olduğundan tercüme yoluna başvurulmuştur. Bu tercümeler genellikle satır altı olup bire bir kelime karşılıkları verilmiştir (Üşenmez, 2006: 90).

Karahanlılar dönemine ait olduğu düşünülen dört nüsha vardır:

İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde bulunan nüsha (TİEM NO:73)

Muhammed b. el-Hâc Devletşah eş-Şirazî tarafından 1333/4 yılında istinsah edilmiştir. Kur'an tercümelerinin en eski nüshası kabul edilmektedir.

Manchester-John Rylands nüshası:

İngiltere'de bulunan, telif ve istinsah tarihi belli olmayan bu nüsha, TİEM nüshasına göre daha muahhar özellikler göstermektedir.

Manchester-John Rylands Kitaplığı Arapça yazmalar bölümü 25-38’de kayıtlıdır. Bu nüsha Türkçe ve Farsça çeviri içermektedir. Ecmann, tercümenin 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyıl başına ait Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini gösterdiğini belirtir.

Taşkent-Özbek İlimler Akademisi Nüshası

No: 2854’de kayıtlı nüshada satırarası Türkçe ve Farsça çeviriler yer alır. Eksik bir nüshadır. Semenov’a göre Türkçe çeviri Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini yansıtır.

Anonim tefsir:

Peterburg’daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığındadır. 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana’da bulunmuştur. Tefsirle tercüme arası bir mahiyet göstermektedir.

Orta Asya Tefsiri, Müellifi Meçhul Kur’an Tefsiri olarak da bilinir. İstinsah tarihi, müstensihisi ve yeri bilinmemektedir. Bu tercümenin diğerlerinden farkı satırarası tercümenin yanı sıra surelerle ilgili tevsir ve hikayelere de yer vermesidir. Satırarası çeviri Karahanlı Türkçesiyle, tevsir ve hikayeler ise Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurlarının kullanıldığı Harezmi Türkçesiyle yazılmıştır (ayrıntı için bkz Ercilasun 2004: 337-338).

1.4. HAREZM TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ

Harezmi, bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Arap tarihçileri tarafından Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan bölgeye, aynı zamanda bölge halkına verilen addır. Arap istilasından sonra bu ad sadece ülke adı olarak kalmış, burada yaşayan halka da Harezmî denilmiştir (Ata, 2002: 9).

Coğrafi konumu münasebetiyle sırasıyla Emevîler, Gazneliler, Selçuklular ve Cengiz Han tarafından kuşatmalara maruz kalmıştır. Bu durum çeşitli devletlerin etnik ve dil özelliklerini barındıran bir yapısının oluşmasına sebep olmuştur.

Cengiz Han’ın ölümünden sonra (1227) bölgenin doğu kısmı dışında kalan yerleri büyük oğlu Coçi Han tarafından yönetilmiştir. XIV. yüzyılda Coçi Han yönetimi Kongrat Türklerine geçmiş ve 1379’da Timur tarafından yağmalanmış ve Timur’un ölümünden sonra Özbekler tarafından işgal edilmiştir. XVI-XIX. yüzyıllar arası gerileyen devlet 1873’de Ruslar tarafından

tamamen ele geçirilmiş, Batı Harezmi Hanlığı Ruslara tabi olarak yönetilmiştir. Bolşevik İhtilalinden sonra hanlığa son verilerek 1920’de Harezmi Halk Cumhuriyeti, 1921’de Harezmi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924’de ise Hive Hanlığının doğu tarafı Özbekistan, batı tarafı ise Türkmenistan Cumhuriyetlerine bırakılmıştır (ayrıntı için bkz. Ata, 2002: 9-12).

1.4.1. Harezmi Türkçesi Oluşumu

İslamiyet’ten önce bu bölgede Ârî ırktan olan ve İranlılarla yakın akrabalıkları bulunan Harezmîler yerleşik idiler. Harezmi bölgesinin 7. yüzyıldan sonra Türkleşmesiyle, Harezmi’de Kıpçak, Kanglı ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezmi Türkçesi oluşmuştur.

Köprülü, 5. yüzyılda Oğuzlar’la onlara yakın Türkmenler’in ve yine Oğuzlara dil bakımından yakınlığı bulunan Kıpçak unsurlarının Harezmi Türkçesinin oluşumunda rol oynadığını söyler. Hatta Kalaçlar, Kimaklar, Bayavutlar, Kanglılar’dan oluşan Türk unsurları hem bölgenin Türleşmesinde hem de bu sahada Türkçenin gelişmesinde etkili olmuşlardır. A. Caferoğlu, Müşterek Orta Asya Türkçesinin içinde yer alan Harezmi Türkçesinin oluşum şekli hakkında benzer bilgiler verir. Gülensoy’a göre, Orta Türkçe devresine dâhil edilen Harezmi Türkçesi Altın Ordu bölgesini de içine alan bir yazı dilidir. Harezmi dilinde Moğolcadan Arapça ve Farsçaya uzanan ve gittikçe artan bir kelime dağarcığı da etkisini göstermiştir. Bu dillerin tesirine rağmen milli kültüre ve Türk diline olan bağlılık eserlerde kendini belli etmektedir (Kuyma, 2015: 370).

Harezmi Türkçesi Eski Anadolu Türkçesiyle Orta Türkçenin başlangıç yazı dillerini oluşturur. Bazı görüşlere göre bu bölgede Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde gelişmiş Çağatay Türkçesinin ilk devir Türkçesidir. Bölgede yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlar Harezmi Türkçesinin özellikle şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından kazandığı farklı yapı, onun en başta gelen dil özelliğini ortaya koyar.

Harezmi bölgesi, Seyhun’un (Sirderya) aşağı kesimleriyle birlikte daha Moğol çağından önceki devirlerde doğudaki Kaşgar’ın yanında ikinci bir edebi merkez olarak önemli bir yer tutar. 13. yüzyıl sonlarında Harezmi’de gelişen kültür faaliyetlerine, 14. yüzyılda Altın Ordu’nun başkenti Saray ve Kırım da katılmış, Harezmi’den birçok bilgin, şair ve yazar Altın Ordu’ya gelerek bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde yayılmasını sağlamıştır (ayrıntı için bkz. Ata, 2002: 9-17).

1.4.2. Harezmi Türkçesi Eserleri

1.4.2.1. Kısâsü'l-Enbiyâ

“Peygamberler kıssası” anlamına gelen eser Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabguzî tarafından 1310 yılında yazılmış ve Nâsurü'd-dîn Tok Buga'ya sunulmuştur. Eserde başta Hz. Muhammed olmak üzere İslam dinin doğruladığı diğer peygamberler ile ‘Avac b. Annak, Harut ve Marut gibi Kur'an'da adı geçen bazı kıssalar da içerir. Arap, Fars Türk edebiyatlarında özel bir yere sahiptir. Bu eser Arapça'dan Farsça'ya çevrilmiş bir eserin Türkçe uyarlamasıdır. Eserin başlangıcında asıl konu olan Âdem peygamber kıssasına, âlemin yaratılışını konu alan bölümden sonra geçilmiştir. Yazar, eserinde özellikle her kıssanın başlangıcında secili ifadelerle dini konulara bedî bir şekil vermiş, söz ustalığını kıssalarla ilgili olarak verdiği Arapça ve Türkçe şiirler ile de pekiştirilmiştir. Peygamberler ve din büyüklerine yazılan kasideler dışında aşk, tabiat ve burçlarla ilgili konuların işlendiği gazeller de bulunur. Eserde toplamı 484 dize tutan 43 şiir bulunmaktadır. Eserdeki manzum parçalar genellikle kaside tarzında yazılmıştır. Manzumeler için eserin genelinde divan şiirinde en sık rastlanan aruz ölçüleri kullanılmakla birlikte pek çok aruz hatası mevcuttur (ayrıntı için bkz. Ata, 2002: 17-18, Ercilasun, 2004: 375).

Eserin 6 nüshası vardır:

1. *London, British Museum Add. 7851*

En iyi ve en eski nüshadır. Ch. Rieu, Londra yazmasının müstensihinin Hacı Muhammed b. Dust Muhammed Hacı Vezirî olduğunu, istinsah tarihinin paleografya ve dil özelliklerine dayanılarak XV. yüzyıla ait olduğunu bildirir. Fakat bu nüshanın birden fazla müstensihin elinden çıktığı anlaşılmaktadır (Ata, 2002: 19).

2. *Leningrad Nüshaları*

Bu nüsha kendi içinde 6 nüshadan oluşur.

3. *İsveç Nüshaları*

Upsala ve Lund Üniversitelerinde olmak üzere toplam iki nüshadan oluşur.

4. *Paris Nüshası*

Bibliothèque Nationale, Suppl. turc 1012 (18. yy.)

5. *Bakü Nüshası*

Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü (16. yy.)

6. *Tahran Nüshası*

Tahran Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi 2132 (nüshalar hak. ayrıntılı bilgi için; Ata, 2002: 19-20).

1.4.2.2. *Nehcü'l- Ferâdis*

Kerderli Mahmud bin Ali tarafından yazılmıştır. Eserin yazılışı, Mercanî nüshasında 1358 ve Yeni Cami nüshasında 1360 istinsah tarihli olduğundan *termus ante quem* yani bu tarihlerden daha önceki bir tarihte yazılmış olmalıdır. Dinî ve didaktik bir eserdir. Harezmi Türkçesinin özelliklerinin tespiti için mühim bir eserdir. Eser, kısaca dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyar ve müslümanlık ile ilgili bilgiler içerir. Bunu yaparken de yazar sanat amacı gütmemiş ve sade bir dil kullanmıştır. Fakat buna rağmen eserin üslubu kuru ve can sıkıcı değildir. Çünkü yazar dini konuları ele alırken akıcı hikayelerle eserini süslemiştir. Eser dört bâb ve her bâb da onar fasıldan oluşur. Her fasıl bir hadis ile başlamış ve bunun ardından Türkçeye tercümesi yapılmış, sonra da zamanın İslam âlimlerinin bu hadis ile ilgili görüşlerine ve aktardıkları hikayelere yer verilmiştir. Müellif, bilinen bazı hikayelerde istediği değişikliği yapmaktan sakınmamıştır. Ayrıca gerektiği yerde Türkçe tercüme ile birlikte zaman zaman ayetlere de başvurulmuştur (ayrıntı bilgi için bkz. Ata, 2002: 22-26).

Eserin altı nüshası vardır:

1. *İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami Kısmı 879*

Bu nüshanın tıpkıbasımı J. Eckmann tarafından yapılmıştır. Bu nüshada, müellifin ölüm tarihine dayanarak verilen istinsah tarihi ve müstensih kaydı yer almaktadır. Bunun dışında ne müellif adı ne de yazılış yeri ve yılı verilmiştir. İlk sayfadaki temellük kaydından nüshanın mısırdan geldiği anlaşılmaktadır (Ata, 2002: 26).

2. *Şihabettin Mercanî Nüshası*

Kazan Türk bilgini Şihabettin Mercanî'nin kütüphanesine bulunan fakat sonradan ortadan kaybolan bu nüshada eserin 759 tarihinde Saray'da istinsah edildiği ve müellif adı kayıtlıdır (Ata, 2002: 26).

3. *Paris Bibliothèque Nationale , 1020*

Başı ve sonu eksiktir.

4. *Yalta Nüshası*

1928 yılında bir kitapçıdan Yalta Doğu Müzesi için satın alınan ve müze müdürü Yakub Kemal tarafında bilgi verilen bu nüsha daha sonra ortadan kaybolmuştur. Eksik olan bu nüsha eserin sadece iki bâbını içerir, harekelidir. Yazmaya sonradan yapıştırılan sayfadaki temellük kaydında eserin Kırım Sarayı mensuplarından Bahadır oğlu Muhammed Şah'ın özel kütüphanesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Müellif kaydı yer almamaktadır. Y. Kemal çalışmasında eserin müellifi olarak Mahmud bin Aliadını vermiştir (Ata, 2002: 27).

5. *Kazan Nüshaları*

2 nüsha Kazan Devlet Üniversitesinde 1 nüsha da Kazan Devlet Pedogoji Enstitüsündedir.

6. *Leningrad Nüshaları*

2 nüsha da SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ndedir.

1.4.2.3. Mukaddimetü'l-Edeb

Mahmud bin Ömer ez Zemahşerî tarafından yazılmış ve Harezmsah Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin'e sunulmuştur. Eser Arapça öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eser beş bölümden oluşmaktadır: 1. Fiiller, 2. İsimler, 3. Harfler, 4. İsim çekimi, 5. Fiil çekimi. İsimler konularına göre sıralanıp verilmekte ayrıca çokluk şekilleri de gösterilmektedir. Bu bölüm eserin dörtte birini oluşturacak yoğunluktadır. Eser asıl fiiller üzerinde durur. Bu bölümde fiiler Arapça fiil kalıpları olan bâblara bölünmüş, her bâbda da fiiler, yapısına ve Arapça alfabetik sıraya göre dizilmiş aynı zamanda mastarları da verilmiştir. Diğer üç bölüme çok fazla yer verilmemiştir. Sözlüğün Harezmi Türkçesiyle yapılmış tercümelerinin hiçbirinde bu son üç bölüm yer almamaktadır. Eserin yazılış tarihi hiçbir nüshada kayıtlı değildir. Fakat Atsız'ın hüküm sürdüğü yıllar (1127-1156) ve Zemahşerî'nin ölüm tarihi (1144) göz önünde bulundurulursa yazılış yılının 1128-1144 yılları arasında olduğu düşünülebilir. Eserde Harezmi Türkçesi, Farsça, Moğolca, Osmanlıca gibi dillerde satır altı tercümesi yapılmıştır. Eserin orijinali kayıp olmakla beraber Harezmi Türkçesine yapılmış 20 nüshası vardır:

1. *Yozgat Kütüphanesi 396 (13. yy.)*
2. *Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66 (13. yy.)*
3. *Paris Supplément turc, 287 (12. yy.)*
4. *Şuster Nüshası (13. yy.)*
5. *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat Nr. 4655*
6. *Rampur Saray (14. yy.)*
7. *Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 (14. yy.)*
8. *Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2740 (14. yy.)*
9. *Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2741*
10. *Millet Kütüphanesi, 2009*
11. *Beşir Ağa, 648*
12. *Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149*
13. *Atıf Efendi, 2768*
14. *Yeni Cami Kütüphanesi, Hatice Turhan Yazması, 322*
15. *İstanbul Arkeoloji Müzesi, 1619*
16. *Manisa Kütüphanesi 2850*
17. *British Museum , Add 7429*
18. *Kastamonu Müzesi 2487*
19. *Hive, (1338)*
20. *Taşkent, 2699⁶⁶ ve 3807⁶⁸*

(ayrıntılı bilgi için bkz. Ata, 2002: 30-34)

1.4.2.4. Mu‘înül-Mürîd

Şeyh Şerep Hoca tarafından 1313-1314 yıllarında yazılmıştır. Bu eser, didaktik mahiyette olup dini tasavvufi konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum bir eserdir. Dörtlüklerle yazılmıştır. Eserin bulunduğu mecmuanın kenarlarında Cevahirü'l-Esrar adlı bir kitaptan alınmış altı kıta bulunmaktadır. Fuat Köprülü bu konuda, eserin öğretici mahiyette sufiyane manzum bir eser olduğunu, kimin tarafından ne zaman, nerede yazıldığının bilinmediğini belirtir. Ancak kıtalardan birinin son dizesinde “Hitay, Hind, Moğol, Çerkes, Rus’lardan bahsedilmesinin Harezmi’de ya da Altınordu’da yazıldığına delil olabileceğini söyler (Kuyma, 2015: 374).

Dil ve üslubu açısından geniş halk kitleleri için yazıldığı anlaşılan eserin bugüne kadar bilinen tek nüshası *Bursa Orhan Kütüphanesi, Nr. 1605*’tedir. Eser, adı geçen kütüphanede

bulunan mecmuanın 186-211 varakları arasında yer almaktadır. Tamamı 26 varak olan bu nüshanın her sayfasında ortalama 16-17 satır yer almakta olup metinde hareke işaretleri daha çok çözümlenmesi zor olabilecek yerlere konulmuştur (Ata, 2002: 34-36).

1.4.2.5. Satır Arası Kur'an Tercümesi

Türkler VIII. yüzyıldan başlayarak kitleler halinde müslüman olmaya başlamışlar ve X. yüzyıldan itibaren de İslâmiyet'i devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Tarih boyunca kabul ettikleri dinlerin çevçevesi dahilinde dil malzemesini işleyen Türkler, bu yönde eserler vermişlerdir. Bu nedenle kabul ettikleri bu yeni din de onların ortaya koydukları eserlerde kendisini fazlasıyla belli etmiştir. Burada ele alınan tercüme, *İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii Nr. 22*'de kayıtlıdır. Bu nüsha Harezmi Türkçesiyle 1363'de istinsah edilmiştir. Birkaç istisna dışında satır arası kelime kelime tercüme olan metin harekesizdir. Her sayfada 9 satır bulunan metnin tamamı 583 varaktır (ayrıntılı bilgi için bkz. Ata, 2002: 36-37).

1.4.3. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi Eserleri

1.4.3.1. Hüsrev ü Şirin

Altın Ordu şairi Kutb tarafından 1341/1342'de yazılmıştır. Eser Altın Ordu hükümdarı Tını Beg ve eşi Melike Hatun adına mesnevi türünde yazılmıştır.

Kutb, eserini aynı addaki Nizâmî'nin mesnevisinden tercüme etmiştir. Ancak esere yapılan ilaveler ve eserin hacmi bakımından kelimesi kelimesine bir çeviri olmadığı anlaşılmakta ve Kutb'un şairlik yeteneği de ortaya çıkmaktadır. Kutb, HŞ'nin Farsça orijinalinden farklı tarihi ve sosyal ilişkileri eserine katarak onu Altın Ordu halkının hayatına uygun hale sokmuştur. Kutb'un bu eseri Türk edebiyatında bugüne kadar bilinen 21 Hüsrev ü Şirin veya Ferhad u Şirin mesnevisinin ilki olması bakımından önemlidir. Altın Ordu sahasında yazıldığı bilinen ilk edebi eser olan HŞ'nin bugüne kadar gün ışığına çıkan tek nüshası *Paris Bibliothèque Nationale (Mss. Turcs A. F. 312)*'dedir. Bu nüsha 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de Altın Boga adına istinsah edilmiştir (ayrıntılı bilgi için bkz. Ata, 2002: 38-40).

1.4.3.2. Muhabbet-nâme

Harezmi tarafından 1353 (h. 754)'te Muhammed Hoca Bey'in isteği üzerine yazılmış manzum bir eserdir. Altın Ordu sahası içerisinde değerlendirilen eser mesnevi tarzında 11 küçük "nâme"den oluşur. İçinde "kıta" adı verilen gazeller de bulunmaktadır. Fuat Köprülü,

eserin dilinden bahsederken Arapça, Farsça kelimeler biraz fazla olmasına rağmen eserin çok akıcı bir lisanla yazıldığını ve Harezmi'nin Türkçeyi çok başarılı bir şekilde kullandığını ifade eder. Köprülü'ye göre eser 15. yüzyıl Çağataycasına en yakın eser olarak değerlendirilir. Janos Eckmann, Muhabbetnâme'nin dilini Oğuzca-Kıpçakca olarak değerlendiren Samayloviç'in tespitini doğru bulmazken Arap harfleri ile yazılmış Londra yazmasının Çağataycanın tesirinde kaldığını söyler (Kuyma, 2015: 378).

Eserin 4 nüshası vardır:

1. *British Museum Or. 8193*

Uygur harflidir. Emîr Celâle'd-dîn Fîrûz Şâh adına yazılmıştır.

2. *British Museum Add. 7914*

Arap harfli bir mecmuanın 290b-313b varakları arasındadır.

3. *İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî, No: 86*

4. *İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Manzum, No: 949* (nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ata, 2002: 41-42).

1.4.3.3. Mi'râc-nâme

Gerek dil ve üslup gerekse işlediği konu açısından NF'ye benzeyen Mi'râc-nâme anonim bir eserdir. Miraç olayını anlatan bu eser, konuların sıralanışı itibarıyla NF ile aynı olmakla birlikte sadece gök tasviri konusundaki ayrıntılarıyla ayrılmaktadır. Uygur harfli tek nüshası *Paris Bibliothèque Nationale (Suppl. turc Nr. 190 1v-69r)*'de bulunmaktadır. bu nüsha Mâlik Bahşî tarafından istinsah edilmiştir. 15. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilen bu eser, bir XIV. yüzyıl eseri olarak kabul edilir. Eserin Fransızca tercümesi ile beraber Arap harfleriyle yazılan metni A. Pavet de Courteille tarafından 1882 yılında yayımlanmıştır (ayrıntılı bilgi için bkz. Ata, 2002: 443-44).

1.4.3.4. Sirâcü'l-Kulûb

Dinî, tasavvufî konulu, didaktik mensur bir eserdir. Eserin Harezmi Türkçesi ile yazılmış birkaç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Moskova Devlet Arşivi Eski Eserler Bölümünde kayıtlıdır. Nüsha 1554'te istinsah edilmiştir. Bu nüshada Çağatayca özellikler daha belirgindir (Kuyma, 2015: 381).

1.4.3.5. Dâsitân-ı Cumcuma

Dâsitân-ı Cumcuma veya Cumcuma-nâme (DC), Hüsâm Kâtib tarafından edebî bir gaye güdülmeden geniş halk kitleleri için Altın Ordu'da 1368-1369 (H.770) yılında mesnevi nazım şekliyle yazılmış dinî-lirik bir hikâyedir. DC, nazım şekli, vezni ve muhtevası bakımından Attar'ın aynı isimli eserinden tercümedir. Fakat İsa peygamber ve kesikbaş hikâyesini anlatan bu eser, cennet ve cehennem konularının daha ayrıntısı olarak ele alınmasıyla asıl metinden ayrılmaktadır. Altın Ordu'daki müslüman Türkler tarafından çok rağbet gören bu eser, 995/1548 yılında Kırım Hanı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın emri ile Harezmi-Altın Ordu Türkçesinden Anadolu Türkçesine çevrilmiştir. Samayloviç, eserin Leningrad Asya Müzesinde iki nüshasının daha bulunduğunu bildirir. Ayrıca Cumcuma-nâme'nin 18. yy. Çağatay Türkçesine tercüme edildiği nüshası *Paris Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc. No: 973) 88v-103v* arasındadır. Eserin tam metnini ihtiva etmeyen neşri Kazan'da yapılmıştır: *Hikayat Cumcuma Sultan fi Nubuvvat İlyas alahi's-salam Kazan Üniversitesi Matbaası 1289/1872*. (ayrıntılı bilgi için bkz. Ata, 2002: 42-43).

1.4.3.6. Yarlık ve Bitikler

Altın Ordu sahasında yazılmış olan Yarlık ve bitikler de Kıpçak tesirinin ağır bastığı Harezmi Türkçesi veya Altın Ordu Türkçesi dil incelemelerinde üzerinde durulması gereken tanıklardır. Toktamış Han, Temür Kutlug Yarlığı ile Uluğ Muhammed Han ve Ahmet Han bitiği. Söz konusu yarlık ve bitikler üzerine tarihi bir inceleme Akdes Nimet Kurat tarafından yapılmıştır. Altın Ordu Hanlığı idaresinde bulunan Kırım ve Kazan Hanlarına ait yarlık ve bitiglerde de Altın Ordu Türkçesinin özelliklerini bulmak mümkün olmakla birlikte bilhassa geç dönemlere ait olanlarda Osmanlı Türkçesi ağır basmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Ata, 2002: 45-46).

1.5. KIPÇAK TÜRKÇESİ DÖNEMİ VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ

1.5.1. Kıpçak Dönemi

Kıpçak sözü ilk olarak, 759 yılında dikilmiş olan Bayan Çor (Şine Usı) bitiginde geçer: *Türk Kıpçak elig yıl olurmuş* (BÇ K4). “Türk Kıpçak elli yıl oturmuş (yönetmiş)” anlamına gelen bu cümle, 682-745 arasındaki ikinci Köktürk dönemine işaret etmektedir. 745’de Uygurların önünden kaçarak İrtiş boyuna gitmişler ve orada diğer boylarla birlikte Kimekleri oluşturmuşlardır (ayrıntı için bkz. Ercilasun, 2004: 359). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’ne göre Kıpçak ismi ilk olarak Rus yıllıklarında geçmiş ve Türkmen, Peçenek ve

Uz'larla aynı kavimden oldukları vurgulanmıştır. Kıpçaklar da Peçenekler ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha çok kavmî esaslara göre birleşmiş topluluklar halinde yaşamışlardır. Zamanla bazı Türk kavim ve boyları ile birlikte hareket etmiş fakat muhtemelen Moğol baskısı, yer ve otlak darlığı sebebiyle İdil nehri üzerinden Batı'ya yönelmişlerdir. Rus yıllıklarında ilk defa 1054 yılında "Polovtsi" adıyla zikredilmiştir (TDV İA, 2001: 419-420). Tarih içerisinde çeşitli coğrafi bölgelere göç etmiş, çeşitli milletlerle mücadele içinde bulunmuşlardır.

Diğer göçebe Türkler'de olduğu gibi başlangıçta şamanist olan Kıpçaklar'ın bir kısmı zaman içerisinde Hristiyanlığı benimseyerek özellikle Ortodoks kilisesine bağlanmışlar, bir kısmı da Kırım, Kafkaslar ve İdil Bulgarları ülkesinde görüldüğü gibi Müslüman olmuşlardır. Özbek ve Kırgızlar arasında birer büyük kabile, Başkırt ve Nogaylar arasında ise daha küçük gruplar bugün Kıpçak adını taşımaktadır (TDV İA, 2001: 419-420).

1.5.2. Kıpçak Türkçesi ve Bu Dönemde Yazılmış Eserler

Memlûkler, Mısır ve Suriye'deki Eyyubî sultan ve emirlerinin muhafızlığında hizmet gören, Kıpçak veya Çerkez soyundan satın alınmış köle (Ar. *memlûk*) idiler. Güçsüz hükümdarlar üzerinde, kısa zamanda, büyük bir nüfus kazandılar. 1517'deki Osmanlı fethine kadar Mısır ve Suriye'yi ellerinde tutan Memlûklar, iki kola ayrılır: Bahrî Memlûklar (1250-1382) ve Burcî Memlûklar (1382-1517). Memlûkların saltanatı, Haçlılara ve Moğollara karşı kazanılmış bir dizi savaştan ibârettir. Memlûk sultanları diğer islam hükümdarları gibi, sanat, ilim ve edebiyatı himâye ettiler. Onların himâyesi altında Arap tarihçiliği ve bilhassa müsbet ilimlerde mükemmel eserler vücûda getirildi (Eckmann, 2003: 52-53).

Memlûk sultan ve emirlerinin bazıları, Arapça biliyorlardı ve Türkçe ile Arapçanın her ikisinde de edebî eserler telif ettiler; fakat bunların çoğu, ümmî idiler ve sadece Türkçe konuşuyorlardı. Böylece Türkçe idareci sınıfın dili olarak esaslı bir önem kazandı. Ülkenin Arapça konuşan halkının Türkçe'yi öğrenmesini kolaylaştırma için bir çok gramer ve sözlük telif edildi. Memlûk-Kıpçak Edebiyatının mahsûlleri, fazla değildir ve çoğu, Burcî Memlûklar devrindendir. Memlûk-Kıpçak Edebiyatının dili, istikrarlı değildir (Eckmann, 2003: 52-53).

Kıpçak Türkçesi, Batı Türkçesi'nin kuzey grubuna mensup olmasına rağmen asıl gelişmesi bir başka bölgede, güney grubunun yayıldığı sahanın da güneyinde Mısır ve Suriye'de meydana gelmiştir. Kıpçak Türkçesi, hakkında en eski bilgiler Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk*'ünde Oğuz Türkçesi ile birlikte geçer (TDV İA, 2001: 421). Bu dönemde yazılmış eserler üç gruba ayrılmaktadır:

1.5.2.1. Karadeniz'in Kuzeyinde Yazılanlar (Latin Harfli Metinler)

Codex Cumanicus

Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak (Kuman) Türklerinden İtalyanlar ve Almanlar tarafından 14. yüzyılda derlenmiş iki bölümlük bir eserdir. Yaazı dilini değil, o zamanki Kıpçakların konuşma dilini, ağızlarını yansıtır. İtalyan bölümü 55 yapraktır (110 sahife) ve iki sözlük listesinden oluşur. Sözlükler, Lâtince-Farsça-Kıpçakçadır. Alman bölümü 27 yapraktır (54 sahife). İki karışık sözlük listesi ve bazı metinlerden oluşur. Birinci liste Kıpçakça-Almanca, ikincisi ise Kıpçakça-Lâtince sözlüktür (Ercilasun, 2004: 386).

Codex Cumanicus Venedik'te Saint Marcus Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Cod. Marc. Lat. DXLIX). *Codex Cumanicus*'tan bazı parçaları 1828'de M. J. Klaproth, tamamını ise 1880'de Geza Kuun Latince tercüme ve açıklamalarla yayımlamış, daha sonra Kaare Grønbech bir cilt faksimile (1936), bir cilt sözlük (1942) olmak üzere eserin kolay yararlanılabilecek bir neşrini gerçekleştirmiştir. Eser üzerinde ayrıca Wilhelm Radloff, Willy Bang Kaup, Gyula Nemeth, Annemaria von Gabain ve Andreas Tietze gibi Türkologlar'ın çeşitli çalışmaları bulunmaktadır (TDV İA, 2001: 422).

1.5.2.2. Ermeni Kıpçakçası (Ermeni Harfli Metinler)

XI. yüzyılın ortalarında Ermeni Bagratlılar Devleti'nin yıkılması üzerine Ermeniler'in büyük bir kısmı kuzeye doğru Kıpçaklar'ın faal olduğu bölgelere gelip yerleşerek burada bir cemaat oluşturdular. XIII ve XIV. yüzyıllarda bölgede sayıları daha da artan Ermeniler, Kıpçaklarla olan sıkı temasları ve siyasi, ticari sebepler dolayısıyla kiliselerinde ve resmi yazışmalarında Kıpçak Türkçesi'ni kullanmaya başladılar. Ermeni Kıpçakçası'na ait dil malzemesi, 1559-1664 yıllarına ait Kamanez – Podolsk Ermeni cemaatine ait çeşitli dosya ve evraklardır. 1943 yılına kadar Ukrayna'nın Kiev şehrinde muhafaza edilen bu dil malzemesi 1944'te Almanlar'ın geri çekilmesi sırasında çıkan yangınlarda yok oldu. Bunlardan sadece 1930 yılında T. I. Hrunin'in transkripsiyonla çevirdiği metinler günümüze ulaştı. Ayrıca Viyana, Venedik, Paris, Breslsu ve Krakow kütüphanelerinde Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış yirmi sekiz adet yazma bulunmaktadır (TDV İA, 2001: 422).

1.5.2.3. Mısır ve Suriye'de Kıpçak Türkçesi ile Yazılan Eserler (Arap Harfli Metinler)

Memlük-Kıpçak eserlerinin dili asıl Memlük Kıpçakçası, asıl Oğuz Türkçesi ve Kıpçak-Oğuz karışımı bir dil olmak üzere üç grupta incelenmektedir.

1.5.2.3.1. Lugal ve Gramer Kitapları

1.5.2.3.1.1. Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk

Araplar'a Türkçeyi öğretmek amacıyla Ebû Hayyân el-Endelüsî tarafından yazılan eser 1312'de Kahire'de tamamlanmıştır. İstanbul'da biri Beyazıt Devlet (Veliyyüddin Efendi, nr. 2896), diğer İstanbul Üniversitesi (AY, nr. 3856) kütüphanelerinde olmak üzere iki yazma nüshası bulunan kitap Selânikî Mustafa Bey (İstanbul 1309) ve Ahmet Caferoğlu (İstanbul 1931) tarafından yayımlanmıştır.

1.5.2.3.1.2. Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemi ve Mugalî

1343 yılında Halil bin Muhammed ol-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından yazılmış ve istinsah edilmiş bir sözlük ve gramerdir. Eseri ilk neşreden Houtsma yazılış tarihini 1245 olarak vermişse de Barbara Flemming 1968'de Der Islam'da yazdığı bir yazıyla "bu tarihi 1345 diye düzeltmiştir. N. Poppe de bu tarihi 1345 olarak vermiştir. Eserin tek nüshası Hollanda Leiden Akademi Kütüphanesindedir (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 389).

1.5.2.3.1.3. Kitâbü't-Tuhfeti'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye

Mukaddimesinde Kıpçak Türkçesi ile yazıldığı belirtilen eserin Mısır'da 1425 yılından önce kaleme alındığı tahmin edilmekte, ancak müellifi bilinmemektedir. Tek yazması Beyazıt Devlet Kütüphanesi'dedir (Veliyyüddin Efendi, nr. 3092). Tıpkı basımı Tibor Halasi-Kun tarafından yapılan kitabın (Budapest 1942) neşrini Besim Atalay (İstanbul 1945) gerçekleştirmiştir (TDV İA, 2001: 422). Eser "*Et-Tuhfetü 'z-Zekiyyefi 'l-Lügati 't-Türkiyye*" olarak da bilinir. Arapça-Türkçe sözlük ve gramer kitabıdır.

1.5.2.3.1.4. Kitâbü Bulgati'l-müşâtâk fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak

Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından yazılan eserin 1451 yılından önce yazıldığı bilinmektedir. Arapça-Türkçe fiil ve isimler bahsini konu alan bir eserdir.

Bülgatü 'l-Müşâtâk'ta "Türkmen" ve "Kıpçak" kaydıyla ancak birkaç kelime geçmektedir. Özyetgin, yaptığı karşılaştırmalar sonucunda daha birçok kelimenin Oğuz-Türkmen sahasına ait olduğunu belirtmektedir. Tek nüshası vardır ve Paris'te, Bibliotheque Nationale'de muhafaza edilmektedir (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 392).

1.5.2.3.1.5. El-Kavânînü'l-Küllîyyeli-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

15. yüzyıl başlarında Arap dilinde yazılmış bir Türk grameridir. Kahire'de yazılan eserin yazarı ve yazılış tarihi belli değildir. Eserin tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde saklanmaktadır. Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır, Türkçe kelimeler harekelidir. İlk defa Kilisli Rıfat tarafından 1928'de İstanbul'da, Türkiyat Enstitüsü yayını olarak basılmıştır. Fuat Köprülü'nün önsözünün de yer aldığı bu yayında eserin hatime kısmı bulunmamaktadır. S. telegdi 1937'de, Kilisli neşrine dayanarak eserin Almanca fihristini ve bazı gramer özelliklerini yayımlamıştır. Son olarak Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık tarafından eserin ilmî yayını yapılmıştır. *El-Kavânînü'l-Küllîyyeli-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK, Ankara 1999. Bu çalışmada eserin tıpkıbasımı, tercümesi ve Trkçe kelimelerin gramatikal dizini bulunmaktadır (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 393-394).

1.5.2.3.1.6. Eş-Şüzûrû'z-Zehebiyye ve'l-Kitâbü'l-Ahmediyye fi'l-Lügati't-Türkiyye

Molla Sâlih tarafından 1619'da Mısır'da yazılan eseri Besim Atalay (İstanbul 1949) yayımlamıştır (TDV İA, 2001: 422).

1.5.2.3.1.7. Kitâbü'd-Dürreti'l-Mudîa fi'l-Lügati'l-Arabiyye ve't-Türkiyye

14. veya 15. yüzyılda yazılmış Arapça-Türkçe sözlük ve konuşma kılavuzudur. Eserin yazar, yazıldığı yer ve tarih belli değildir. Tek nüshası vardır ve Floransa'daki Medicae Bibliotheca Laorenziana'da muhafaza edilmektedir. Arapça kelime ve ibareler siyah, Türkçe kelime ve ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eser başından sonuna harekelidir. Arapçalar üst satıra, Türkçeler alt satıra yazılmıştır. 2003 yılında eser Recep Toparlı tarafından da yayımlanmış, yayında tıpkıbasım, tercüme ve örnekler dizini bulunmaktadır (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 394-395).

1.5.2.3.2. Fıkıh Kitapları

1.5.2.3.2.1. Kitâbü'l Fıkh

Arapça bir fıkıh kitabının satır arası tercümesidir. Tek yazması Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 1360) bulunan eserin mütercimi ve tercüme tarihi hakkında bilgi yoktur. Kitabın Mukaddimetü'l-Ğaznevî fi'l-'ibâdât adlı şerhin ikinci bir tercümesi olduğu anlaşılmaktadır (TDV İA, 2001: 422).

1.5.2.3.2.2. Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî

Müellifi ve telif tarihi bilinmeyen bir fetva kitabıdır. Eserin tek nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü'ndedir; 429 varaktır (Ercilasun, 2004: 400).

1.5.2.3.2.3. Kitâbü Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî

Hanefî mezhebinin, 10. yüzyılda yaşamış ünlü fıkıh bilgilerinden Ebu'l-Leys Semerkandî'nin fıkıhla ilgili eserinin satır altı tercümesidir. Mütercimi ve yazılış tarihi belli değildir. Tek nüshası Kıpçak Türkü Esenbay bin Sudun tarafından, Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin kütüphanesi için istinsah edilmiştir. İstanbul Kütüphanesi Ayasofya Bölümünde bulunan yazma, Oğuzcanın baskın olduğu karışık Oğuz-Kıpçak eserlerindendir (Ercilasun, 2004: 401).

1.5.2.3.2.4. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn

1387'de İskenderiye'de meydana getirilen satır altı bir fıkıh kitabıdır. Eserin mütercimi ve müstensihî Berke Fakîh'tir. İrşâdü'l-Mülûk'un tek nüshası, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde, Ayasofya bölümündedir. 498 varak olan ve eserde üstte bulunan Arapça satır siyah mürekkeple, altta bulunan Türkçe satır kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Türkçe kısımda çok az hareke kullanılmıştır. Eserin ilmî neşri Recep Toparlı tarafından yapılmıştır: *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, TDK, Ankara 1992. Çalışmada eserin transkripsiyonlu metni ve sözlüğü verilmiş; gramer özellikleri ortaya konmuştur (Ercilasun, 2004: 395-396).

1.5.2.3.2.5. Şerhu'l-Menâr

Mukbil b. Abdullah tarafından Arapça'dan Türkçe'ye çevrilip şerhedilen eser 1402'de Mısır'da yazılmıştır. Kitabın Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler (*Orhan Gazi- Haraççioğlu, nr. 697*) Süleymaniye (*Lâleli, nr. 757, 792: Kılıç Ali Paşa, nr. 314*) ve Nuruosmaniye (*nr, 1367*) kütüphanelerinde çeşitli nüshaları bulunmaktadır (TDV İA, 2001: 422).

1.5.2.3.2.6. Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât

Satır altı bir fıkıh tercümesidir. Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttâb Efendi Bölmündedir (Ercilasun, 2004: 402).

1.5.2.3.3. Edebiyat, Askerlik, Baytarlık Alanındaki Metinler

1.5.2.3.3.1. Gülistan Tercümesi

Edebî bir tercüme eseridir. Eserin aslı Sâdi tarafından 1258'de yazılmıştır.

Seyf-i Serâyî Memlûk-Kıpçak devrinin en seçkin şairidir. Seyf-i Serâyî'nin Kitâb-ı Gülistân bi't-türkî adlı eseri, kelimesi kelimesime bir tercüme değildir. Şairimiz, şiirleri oldukça serbest tercüme ederken sadece nesir hikayelerin tercümesinde eserin aslını takip eder. Eserin bazı kısımları tercümede eksiktir veya farklı görünmektedir. Gülistân tercümesi Memlûk-Kıpçak şiirinin en güzel mahsûlüdür. Mâmafih, Seyf-i Serâyî sadece bir mütercim değil, fakat bilhassa orijinal manzumelerin şairidir. Gülistân tercümesinin el yazmasının sonundaki birkaç orijinal gazel ve nâzire, şairleri Seyf'in şiir kabiliyetinin birer delilidir (Eckmann, 2003: 55-56).

Eserin tek yazması, Seyf-i Sarayî'nin elinden çıkmıştır ve Leiden (Hollanda) İlimler Akademisi Kütüphanesinde (Ercilasun, 2004: 397).

1.5.2.3.3.2. Baytaratü'l-Vâzih

14. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen atlar ve veterinerlikle ilgili bir kitaptır. Arapçadan tercüme edilmiştir. Eserin hangi Arapça kitaptan, kim tarafından ve ne zaman tercüme edildiği belli değildir. Mütercim, eserin girişinde Tolu Beg'in emriyle tercüme yaptığını belirtir. Eserin, İstanbul Nüshası Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde ve Paris Bibliotheque Nationale'de olmak üzere iki nüshası vardır (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 397-398).

1.5.2.3.3.3. Münyetü'l-Guzât

14. yüzyılın ikinci yarısında veya 15. yüzyılın başlarında Arapçadan Türkçeye çevrilmiş bir binicilik kitabıdır. Tercüme tarihi ve mütercimi bilinmemektedir. Münyetü'l-Guzât'ın tek yazması İstanbul'da, Topkapı Sarayı, 3. Ahmed bölümündedir (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 398-399).

1.5.2.3.3.4. Kitâbü'l-Hayl

14. yüzyılın sonlarında veya 15. Yüzyılın başlarında Farsçadan Türkçeye çevrilmiş bir atçılık ve veterinerlik kitabıdır. Ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eserin iki nüshası vardır. İstanbul nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Paris nüshası Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 399).

1.5.2.3.3.5. Kitâb fi-İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa)

14. yüzyıl sonlarında Arapça eserlerden derlenerek Türkçeye çevrilmiş, okçulukla ilgili bir eserdir. Ne zaman ve kim tarafından tertip edildiği belli değildir. Eserin iki nüshası vardır. Kıpçak unsurların ağır bastığı İstanbul nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Oğuz unsurlarının ağır bastığı Paris nüshası Bibliothèque Nationale'dedir (ayrıntı için bkz: Ercilasun, 2004: 400).



İKİNCİ BÖLÜM

TEMATİK SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ

Tematik söz varlığı incelemesi bölümü 18 başlığa ayrılmıştır. 1. “Doğu” Anlamına Gelen Sözcükler, 2. “Batı” Anlamına Gelen Sözcükler, 3. “Kuzey” Anlamına Gelen Sözcükler, 4. “Güney” Anlamına Gelen Sözcükler, 5. “Alt, Aşağı” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 6. “Üst, Üzeri, Yukarı” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 7. “Ön, İleri, Öte” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 8. “Arka, Geri” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 9. “Sağ” Anlamına Gelen Sözcükler, 10. “Sol” Anlamına Gelen Sözcükler, 11. “Köşe, Bucak, Civar” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 12. “Kıyı, Kenar, Yan, Uç, Sınır” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 13. “Taraf, Cihet” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 14. “İç” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 15. “Dış” Anlamalarına Gelen Sözcükler, 16. “Ara, Orta” Anlamalarına Gelen Sözcükler, 17. “Karşı” Anlamına Gelen Sözcükler, 18. Zamir İle Kurulan Yön İfade Eden Sözcükler. Çalışmanın söz varlığı incelemesi kısmının örneklem alanı şöyle oluşturulmuştur:

Orhon Türkçesi döneminde sözüğün geçtiği bütün yazıtlar verilip iki veya üç örnekle sınırlandırılmıştır.

Eski Uygur Türkçesi döneminde adı geçen ve ulaşılan metinler taranıp sadece iki veya üç örnekle sınırlandırılmıştır.

Karahanlı Türkçesi döneminde adı geçen bütün eserler için ayrı ayrı örnekler verilmiştir.

Harezm Türkçesi döneminde adı geçen bütün eserler ayrı ayrı örneklendirilmiştir.

Kıpçak Türkçesi bölümünde yalnızca “Codex Cumanicus”, “Gülistan Tercümesi” ve “İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn” eserlerinden örneklerle izah edilmeye çalışılmış, bahsi geçen diğer eserler yalnızca Kıpçakça Sözlük’teki kayıtlar ışığında belirtilmiştir.

2.1. “Doğu” Anlamına Gelen Sözcükler

maşrıq: “doğu”

- < *Ar. maşrıq* < *şark* (*mef’il*) “doğu” (DTS: 339b; ST: 1245b; Arat, 1979a: 3215). Sözcük İslamiyet’in kabulü ile ilk kez Karahanlı döneminde görülmeye başlamıştır.

Orh: - Uyg: -

Krh: *maşrıq* “doğu” (Arat, 1979a: 3215). Bu dönemde **KB**, **TİEM**, **JR**, **ÖN**’de tanıklanmıştır. (KB 5678) *kötürdi yaşıq baqtı meşrıq tapa / körür ağdı yerdin yoqaru*

kopa (Arat, 1979b: 564). “Başını kaldırdı ve doğuya doğru baktı, güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü” (Arat, 1985: 406). (TİEM 70/40) *ant içär män maşrıklar ve mağrıblar idisi* (Ünlü, 2004: 248). “Artık o doğuların ve batıların Rabbi için yemine ne hacet!” (Yazır, 2008: 412, 70/40). (TİEM 73/9) *maşrıķ mağrıb idisi* (Ünlü, 2004: 252). “O, doğunun ve batının Rabbidir” (Yazır, 2008: 416, 73/9). (JR 43/38) *ançaka tegi kaçan kelseler bizke ayğay: ey kâşkî, meniñ ara seniñ ara iki maşrıķ ve mağrıb ırakınça nême yawuz iş turur ol* (Ata, 2004: 123). “Sonunda Bize geldiği zaman ‘Keşke, benimle senin aranda, doğu ile batı arasındaki kadar bir uzaklık bulunsaydı! Sen, ne kötü bir arkadaşmışsın!’ diyecektir” (Yazır, 2008: 351, 43/38). (ÖN B115) *taķı tañrığa ok maşrıķ taķı mağrıb. Nerge kim ewrülseñiz anda tañrınıñ rızası. Haķıķat üze tañrı kiñ bilgen* (Üşenmez, 2010: 219). “Bununla birlikte doğu da batı da Allah’ındır. Nerede yönelirseniz, orada Allah’a durulacak bir yön vardır. Şüphe yok ki Allah (rahmetiyle her şeyi) kuşatandır, (her şeyi) bilendir” (Yazır, 2008: 2, 2/115).

Hz: *maşrıķ* “doğu” **NF, ME, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (37/8) *maşrıķ taķı Tañrı te‘ālā mülki turur* (Eckmann, 2004: 240). “Doğu da Allah u Teala’nın mülküdür.” (ME 83/7) *musāfir maşrıķğa tegdi* (Yüce, 1993: 46). “Misafir doğuya ulaştı.” (HTKT 2/177) *Ėrmes edgülik kim ewürseñiz yüzleriñizni maşrıķğa karşı taķı mağrıbğa karşı* (Sağol, 1993a: 17). “Yüzlerinizi bazen doğuya, bazen de batıya doğru çevirmeniz iyilik değildir” (Yazır, 2008: 28, 2/177). (SK 37a/15) *biri maşrıķdın tapa biri mağrıbdın tapa erdi* (Yaman, 2016: 136). “Biri doğu tarafında, biri batı tarafında idi” (Yaman, 2016: 201). (23r3) *Nūh maşrıķdın mağrıbğa tegi kamuğ ħalāyıkğa peygamber erdi* (Ata, 1997: 32). “Nuh, doğudan batıya kadar bütün halkların peygamberiydi.”

Kıp: *maşrıķ* “doğu” **GT**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 178) tanıklanmıştır: (GT 332/9) *alıp maşrıķ iliniñ topraķından* (Karamanlıoğlu, 1978: 165). “Doğu ilinin toprağından alarak.”

şark: “doğu”

● < Ar. *şark* “doğu” (ST: 723a).

Orh: - Uyg: -

Krh: *şark* “doğu” **TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: (TİEM 055/017) *ekki şark idisi ekki ħarib idisi* (Ünlü, 2004: 215). “(O) hem iki doğunun Rabbi, hem de iki batının Rabbidir” (Yazır,

2008: 383 055/017). (AT) *şarkdın ğarbğa tägin* (141b, 2). “Doğudan batıya değin” (Borovkov, 2002: 243).

Hz: *şark* “doğu” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 28b/7) *şarkta ğarba tēgrü cānlar kamuğ süretlü süreteñe bargaylar* (Yaman, 2016: 127). “Doğudan batıya kadar bütün canlılar kendi suretlerine girerler” (Yaman, 2016: 194).

Kıp: *şark* “doğu” **İM**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 250) tanıklanmıştır: (İM 378b/3) *Taķı şark tapa ol ikisinden anıñ içinde ‘Ali oğlu Hesēn qabrı turur* (Toparlı, 1992: 391). “Ve şarka doğru o ikisinden onun içinde Ali oğlu Hasan vardır.”

toğar: “doğu”

• *toğar* < *toğ-ar* “doğu” *toğ-* “doğmak, meydana çıkmak, yükselmek” fiilinin {-Ar} fiilden isim yapım ekini alarak kalıcı isim oluşturmuştur (Taş, 2015: 116; ayrıca bkz. GOT: 284, 298, 441; DTS: 571a).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *toğar* “doğu” **KB, JR**’de tanıklanmıştır: (KB 5449) *toğardın yaşıķ baş kötürdi örü / kuğu kırtışı boldı dünya tolu* (Arat, 1979b: 541). “Doğudan güneş başını yukarı doğru kaldırdı; dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü (Arat, 1985:391). (KB 6219) *toğardın kara kuş kopup örledi / yağı ot kötürmiş teg ot yıldradı* (Arat, 1979b: 616). “Doğudan Kara-kuş yıldızı çıktı, yükseldi; düşman meş’alelerini yakmış gibi, ateş parladı (Arat, 1985: 444). (JR 15/73) *tutti olarnı qatığ ün kün tugardın* (Ata, 2004: 49). “Derken güneş doğduğu sırada, o korkunç ses onları yakalayıp yok etti” (Yazır, 2008: 188, 15/73).

Hz: → *kün toğar*

Kıp: -

kün toğar: “doğu”

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *kün toğardın* “doğu” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *kün toğardın kün batargā tāgi* (146, 18). “Doğudan batıya (değin)” (Borovkov, 2002: 269).

Hz: *kün toğar* “doğu” **ME, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (ME 83/7) *musāfir kün toğar sınar bardı* (Yüce, 1993: 46). “Misafir doğu tarafına vardı.” HTKT’de *kün toğar vaqt* “güneşin doğduğu zaman” anlamında kullanılarak yön değil zaman ifade etmektedir. MM’de *kün toğar* “güneş doğarken” anlamında kullanılarak zaman ifade

etmektedir. SK’de *kün toğar vaqt* “güneşin doğduğu vakit” anlamıyla tanıklanarak yön anlamı belirtmemektedir. (KE 147v11) *eni kırk sekiz qarı, uzunı altmış qarı, biyiklikü üç yü[z] qarı, bir tünlülükü kün toğar yandın, bir tünlülükü kün batır yandın...* (Ata, 1997: 209). “Eni kırk sekiz qarış, boyu altmış qarış, büyüklüğü üç yüz qarış, bir penceresi doğu tarafından, bir penceresi batı tarafından...”

Kıp: -

toğsık ~ toğusuğ ~ tuğsık ~ toğsuk: “doğu”

• *tuğsık ~ tuğusuğ ~ tuğsuk < tuğ-sık* “{-sık} ekli eylem ekini alarak *tuğsık* biçiminde ad ve niteleyici olarak kullanılır (Tekin T., 2016: 153; GOT: 301, 302; EDPT: 473b).

Orh: → *kün tuğsık, ay tuğsık*

Uyg: → *kün tuğsık*

Krh: → *kün tuğsık*

Hrz: → *kün toğuşı*

Kıp: → *kün toğuşı*

ay tuğsık: “ayın doğduğu taraf”

• *ay tuğsık ~ ay tuğusuğ ~ ay tuğsuk < ay tuğ-sık* “{-sık} ekli eylem adı ekini alarak *tuğsık* biçiminde ad ve niteleyici olarak kullanılır (Tekin T., 2016: 153). *tuğsuk < tuğ-suk* {-sXk} fiilden isim yapan ek ile oluşmuştur (GOT: 301). Fiil kendi başına yön ifade etmez. *ay* “ay” ve *kün* “gün, güneş” sözcükleri ile birlikte kullanıldığı zaman yön gösterir.

ay tuğsık < ay tuğ-sık “ayın doğusu, ayın doğduğu taraf” (EDPT: 725a)

Orh: *ay tuğsık* “ayın doğusu, ayın doğduğu taraf” **Tar B3**’de tanıklanmıştır: (Tar B3) *öñre kün tuğsıkdakı bodun kësre ay tuğsıktakı bodun* (Ölmez, 2015: 284). “Doğuda gün doğusundaki halktan batıda ayın doğduğu yöne kadarki halk” (Ölmez, 2015: 284).

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

kün tuğsık: “doğu, gün doğusu”

• *kün tuğsık < kün tuğ-sık* “Güneş’in doğduğu yön, doğu” (DTS: 327b; Wilkens, 2021: 441). DLT’de *kün tuğdı* “güneş doğdu” 271 136^a biçiminde geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 491).

Orh: *kün tuğsık* “doğu, Güneş’in doğduğu yön” **KT D4, KT D8, KT G2; BK D5, BK D8, BK K1, BK K11, O 2; Uyg. Tes D5; Tar B3; S 4; IB 26, IB 52**’de tanıklanmıştır: (KT D8) *ilgerü kün tuğsıkda bökküli kaganka tegi süleyü bërmiş* (Ölmez, 2015: 85). “Doğuda, güneşin doğduğu yerlerde Böklü hakanına kadar sefer etmiş.” (Ölmez, 2015: 97). (Tes D5) *kün tuğsıkda bodun* (Ölmez, 2015: 272). “Doğudaki halk.”

Uyg: *küntugsık* “doğu, gün doğusu” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 5) *birdin sınar köñül sını kün tugsukdan sınar sakınç sını* (Zieme, 1975: 32). “Güney tarafından anlayış uzvu, doğu yönünden düşünce uzvu...”

Krh: *kün tuğsık ~ kün toğusuğ ~ kün toğşuk* “doğu, gün doğusu” **DLT, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: *kün tuğsuğ* “Doğu” 233 117^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 491). (TİEM 26/28) *aydı kün tuğusuğ idisi kün batşık idisi nā kim ol ekki ara ärsä ägär ukar ärsä silär* (Ünlü, 2004: 80). “(Musa), “Doğunun, batının ve o ikisinin arasındakilerin Rabbidir! Ah bir akledip dişünseniz!” dedi” (Yazır, 2008: 260, 26/28). (JR 7/137) *Mīras bërdimiz ol bodunğa anlar kim za ‘ıf tutlur erdiler, yerniñ kün tuğsuğları yerniñ kün batsıg yerleri, ol kim berekätliğ kıldımız* (Ata, 2004: 27). “Ezilip hor görülen halkı, yeryüzünün bereketlerle donattığımız doğularına ve batılarına varis kıldık” (Yazır, 2008: 121, 7/137). (AT) *kaçan yırağ boldı ärsä öz kişilärindin bir yerdä kün toğşukı taba* (12, 9). “Kendi halkından (yakınlarından) ayrılıp doğuda bir yere çekildiği zaman” (Borovkov, 2002: 269).

Hrz: → *kün toğuşı*

Kıp: → *kün toğuşı*

kün toğuşı: “güneşin doğduğu taraf, doğu”

• *toğuş* < *toğ-uş* “güneşin doğduğu taraf, doğu” *toğ-* “doğmak” fiilinin fiilden isim yapan {-Xş+} ekini almasıyla oluşmuştur.

Orh: → *kün tuğsık*

Uyg: → *kün tuğsık*

Krh: → *kün tuğsık*

Hrz: *kün toğışı* “güneşin doğduğu taraf, doğu” **NF, HTKT**’de tanıklanmıştır: (37/15) *kün toğışı tarafında bir kapuğı bar erdi* (Eckmann, 2004: 28). “Doğu tarafında bir kapısı vardı.” (HTKT 19/16) *tağı yād kılğıl kitāb içinde Meryemni, ol vaqt kim saçlındı hāş*

kişilerindin, kün toğuşı sınar orındın (Sağol, 1993a: 165). “Kitapta Meryem’i de an! Bir zamanlar ailesinden ayrılıp doğuda bir yere gitmişti (Yazır, 2008: 216, 19/16).

Kıp: *kün toğuş ~ kün tuvuş* “güneşin doğduğu taraf, doğu” **CC**’de tanıklanmıştır: (CC 61b/33) *Bugün ağırlalık ol ulu ünni nêçik ol yulduz köründi kün toğuşı ol üç hanga* (Argunşah ve Güner, 2015: 262). “Bugün, o yıldızın doğuda üç müneccime görüldüğü mübarek günü kutsayalım” (Argunşah ve Güner, 2015: 354). (CC 76a/1) *kün tu[v]uşnıy buçgakından batışdagı kırıvga dê[y]in êrkli hristusnı öveli kız anadan dêp töredi* (Argunşah ve Güner, 2015: 309). “Güneşin doğduğu yerden / battığı kıyıya değin / güçlü Mesih’i övelim / bakire anadan doğdu diye (Argunşah ve Güner, 2015: 396).

2.2. “Batı” Anlamına Gelen Sözcükler

batâr: “batı”

- *batâr < bat-ar* “batı” *bat-* “batmak, sinmek, gözden kaybolmak; saklanmak, gizlenmek” fiilinin {-Ar} fiilden isim yapım ekini alarak kalıcı ad türetmiştir (Taş, 2015: 116; ayrıca bkz. DTS: 89a).

Orh: - Uyg: -

Krh: *batâr* “batı” **KB**’de tanıklanlanmıştır: (KB 99) *kayusı toğardın tutar miñ tañuķ / kayusı batardın tapuğçı anuķ* (Arat, 1979b: 27). “Kimisi doğudan bin hediye tutar, kimisi batıdan hizmete hazır.” (KB 3706) *toğardın batarka bir örlem yir ol / vêfa birle bilse yakınlık haķın* (Arat, 1979b: 372). “Yakınlık hakkı vefâkarlıkla takdir edilirse, doğu ile batı arası hemen bir tepe aşılınca ulaşılacak kadar yakın bir mesâfe olur” (Arat, 1985: 269).

Hrz: → *kün batâr*

Kıp: -

kün batâr: “batı”

Orh: - Uyg: -

Krh: *kün batâr* “batı” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *kün toğardın kün batarga tâgi* (146, 18). “Doğudan batıya (değın)” (Borovkov, 2002: 185).

Hrz: *kün batâr* “batı” **ME, HTKT, MM, KE**’de tanıklanmıştır: (ME 66/5) *mağrıbkâ tegdi, kün batâr sınar bardı* (Yüce, 1993: 43). “Batıya ulaştı, batı tarafına vardı.”

HTKT’de *kün batar yér* “güneşin battığı yer” anlamıyla yön ifade etmemektedir.” MM’de *kün batar* “güneş batarken” anlamında kullanılarak yön değil zaman ifade etmektedir. (KE 249v15) *Kün tuğardın kün batarğa kâşki tēgse sözlerim / İşitgendin du’a qoldum miskîn Nāşır Rabguzī* (Ata, 1997: 364). “Keşke sözlerim doğudan batıya (kadar) ulaşsa / Bıçare Nasır Rabguzi (bu sözlerimi) işitenden dua isterim.”

Kıp: -

batardın: “batıdan”

• *batardın* < *bat-ar+dın* “batıdan” *bat-* fiilinin isimden isim yapan {-Ar} ekini aldıktan sonra ayrılma durumu eki olan {+DIn} ekini almasıyla oluşmuştur.

Orh: - Uyg: -

Krh: *batardın* “batıdan” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 99) *qayusı toğardın tutar miñ tañuq / qayusı batardın tapuğçı anuq* (Arat, 1979b: 27). “Kimi doğudan binlerce armağan sunmaktadır; kimi batıdan hizmetine koşmaktadır” (Arat, 1985: 19).

Hz: - Kıp: -

batsıq ~ batsıq: “gün batımı; batı”

• *batsıq* < *bat-sıq* “gün batımı; batı” *bat-* “batmak (güneş)” fiilinin gelecek zaman-gereklilik anlamı veren {-sIk} ekli eylemini almasıyla oluşmuştur (Tekin T., 2016: 296; ayrıca bkz. EDPT: 309b; GOT: 301; ayrıca bkz. DTS: 89a).

Orh: *batsıq* “gün batımı; batı” **S 4** yazıtında tanıklanmıştır: (S 4) *kün tugs^ukka batsıkka tegdi* (Ölmez, 2015: 320). “Doğudan batıya kadar ulaştı.”

Uyg: → kün batsıq

Krh: *batsıq* “batı tarafında, batıya ait, batılı” **TİEM**’de tanıklanmıştır: (TİEM 028/044) *batsıq sıña<r> ançada ötädimiz müsâ işini ärmädiñ tanuqlardın yok* (Ünlü, 2004: 102). “(Ey Muhammed!) Biz Musa’ya (peygamberlik) görevini verdiğimizde sen, (dağın) batı yakasında değildin. Olaya şahit olanlardan da, değildin” (Yazır, 2008: 278, 28/44).

Krh: -

Hz: → kün batıq

Kıp: → kün batıq

kün batsık: “gün batısı, batı”

• *kün batsık* < *kün bat-sık* “gün batısı, batı” (Tekin T., 2016: 153; GOT: 301, 302, 307; ayrıca bkz. DTS: 327a; Wilkens, 2021: 440).

Orh: *kün batsık* “gün batısı, batı” **KT K12, KT G2; BK K2, BK K11; O 2** yazıtlarında tanıklanmıştır: (BK G2) *k^uurıgaru kün batsıkıña* (Ölmez, 2015: 133). “Batıda güneşin battığı yere.” (KT K12) *kuriya kün batsıkdağı sogud berçiker* (Ölmez, 2015:91). “Batıda güneşin battığı yerden Soğud Berçiker.”

Uyg: *kün batsık* “batı, gün batısı” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 5) *kün batsıkdağın sıñar tuymak sını* (Zieme, 1975: 32). “Batı yönünden anlayış uzvu.”

Krh: *kün batsık* “batı” **DLT, TİEM, JR**’de tanıklanmıştır: DLT’de *kün batsık* “Batı” 233 117^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 491). (TİEM 24/35) *kün tuğuşukka ärmäz kün batsıkka hiç ärmäz* (Ünlü, 2004: 68) “(Bu ağaç dağın) ne doğusunda ne de batısındadır (dağın tam üstünde ve ortasındadır)” (Yazır, 2008: 251, 24/35). (JR 7/137) *Mıras bėrdimiz ol bodunka anlar kim za ‘ıf tutlur erdiler, yerniñ kün tuğsuğları yerniñ kün batsık yerleri, ol kim berekätliğ kıldımız* (Ata, 2004: 27). “Ezilip hor görülen halkı, yeryüzünün bereketlerle donattığımız doğularına ve batılarına varis kıldık” (Yazır, 2008: 121, 7/137).

Hrz: → *kün batış*

Kıp: → *kün batış*

kün batış: “batı”

• *batış* < *bat-ış* “batı” *bat-* “batmak” fiilinin fiilden isim yapan {-Xş} ekini alarak oluşmuştur.

Orh: → *kün batsık*

Uyg: → *kün batsık*

Krh: → *kün batsık*

Hrz: *kün batışı* “güneşin battığı taraf, batı” **NF, HTKT**’de tanıklanmıştır: (NF 37/15) *kün batışı tarafında tağı bir kapuğı bar erdi* (Eckmann, 2004: 28). “Batı tarafında da bir kapısı vardı.” (HTKT 7/137) *tağı bėrdiik ol erenlerge kim ėrdiler za ‘ıf tutulurlar, yėrnüñ kün toğuş yanlarındın tağı kün batış yanlarındın; ol kim bereketliğ kılduğ anıñ içinde* (Sağol,

1993a: 88). “Ezilip hor görülen halkı, yeryüzünün bereketlerle donattığımız doğularına ve batılarına varis kıldık (Yazır, 2008: 121).

Kıp: *batış* “batı” **CC**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 25) tanıklanmıştır: (CC 76a/1) *Kün tuvuşnıñ buçgakından batışdağı kırıvga deyin êrkli Kristusnı öveli, kız anadan dep töredi* (Argunşah ve Güner, 2015: 396). “Güneşin doğduğu yerden battığı kıyıya değin güçlü Mesih’i övelim, bakire anadan doğdu diye” (Argunşah ve Güner, 2015: 396).

ğarb: “batı, batı tarafında, batıya ait”

● < Ar. *ğarb* “batı, batı tarafında, batıya ait” (ST: 877a)

Orh: - Uyg: -

Krh: *ğarb* “batı, batı tarafında, batıya ait” **TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: (TİEM 055/017) *ekki şark idisi ekki ğarb idisi* (Ünlü, 2004: 215) “(O), hem iki doğunun Rabbi, hem de iki batının Rabbidir” (Yazır, 2008: 383 055/017). (AT) *ğarbdın şarkğa tägin* (141b, 2). “Batıdan doğuya kadar” (Borovkov, 2002: 122).

Hz: *ğarb* “batı” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 28b/07) *şarkta ğarbta tegrü cānlar kamuğ şüretlü şüretiñe bargaylar* (Yaman, 2016: 127). “Doğudan batıya kadar bütün canlılar kendi suretlerine girerler” (Yaman, 2016:194).

Kıp: *ğarb* “batı” **İM**’de tanıklanmıştır: (İM 152b/2) *bir ançası ğarbka bakıp taķı bir ançalar kıblağa bakıp* (Toparlı, 1992: 237). “Ancak batıya bakarak ve ancak kibleye bakarak.”

kêdin ~ kidin ~ kid’in ~ kitin ~ kèyin: “batı, batıda, arka, arkaya doğru”

● *kêdin ~ kidin ~ kid’in ~ kitin* < **kê+din* “batı, batıda, arka” **ke* “arkasında” (EDPT: 704b). Tarihî Türk yazı dillerinde *öñ* her zaman ‘doğuyu’ *arka* ise ‘batıyı’ ifade etmek için kullanılır. Bununla birlikte bu sözcüğün ise **ke* sözcüğünün yer zarfı yapan {+DXn} ekini almasıyla oluştuğu belirtilmelidir (Arat, 1987: 185; GOT: 331; ayrıca bkz. DTS: 293a; Wilkens, 2021: 362).

Orh: *kêdin ~ kidin* “batı, batıda, arka, arkaya doğru” **Tar G6, Tar B1, Tar B5; MÇ D3, MÇ D9** yazıtlarında tanıklanmıştır: (Tar B2) *ıdok başı kèdinte yayladım* (Ölmez, 2015: 279). “As Öñüz başının batısında yazı geçirdim” (Ölmez, 2015: 283). (Tar G6) *baş kan ıdok baş kèdinin örgin bonta étittim* (Ölmez, 2015: 279). “Kan Idok Baş’ın batısında, otağımı orada kurdurdum” (Ölmez, 2015: 283).

Uyg: *kēdin ~ kidin ~ kitin ~ kid'in* “batı, batıda, arka” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS VII) *keḏin yīḥak orunta ḥudaprabī atl(i)g yaṣīn eligi ol* (Çetin, 2012: 118). “Batı tarafındaki yerde Çūdūprabha (batı şimşek kralı) adlı elli yaşında (bir hükümdar) vardır.” (HT X) *ke[din tagdı]n bulunḏ[dakı yolug] oruk[u]g açar bolur* (Mirsultan, 2010: 130). “Kuzeybatı tarafındaki patikayı geçiverir.”

Krh: *kēdin ~ kidin* “batı, batıda, arka, arkaya doğru” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 6333) *üküşlük ne asğı ölümde kiḏin / anı yiglü sevnür seniḏde aḏın* (Arat, 1979b: 627). “Ölümden sonra bolluğun faydası nedir; senden sonra ancak onu yiyen sevinir” (Arat, 1985: 453). (KB 3737) *velikin bu bir kaç müni bar aḏın / özüüm barsa yasıma kelgey kiḏin* (Arat, 1979b: 376). “Fakat bunun birkaç kusûru da vardır; eğer ben oraya gidersem bu iyilikleri zararlar tâkip edecektir” (Arat, 1985: 271). DLT’de *kēdin* “sonra” 109 55^a olarak geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 254). AH ve TİEM’de *kēdin* “sonra” anlamında kullanılarak yön anlamı vermemektedir. (JR 3/153) *ançada yoriyur erdiḏiz, kıya bakmaz erdiḏiz hīḥ kimerse üze , yalavaḥ ündedi sizni kidiniḏizde, yanut berdi sizke* (Ata, 2004: 5). “O sıra siz boyuna uzaklaşıyordunuz, kimseye dönüp bakmıyordunuz. Peygamber ise, arkanızdan sizleri çağırıp duruyordu” (Yazır, 2008: 56, 3/153). (AT) *mālik kiṣilāri birlā kāḏin ḫaldılar* (9b, 30). “Hükümdar adamları ile geride kaldılar” (Borovkov, 2002: 155).

Hz: *keḏin ~ këyin* “sonra; arka, geri; batı” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE’de *kēdin* “sonra” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir; *këyin* KE’de ayrıca *këyin* sözcüğü “sonra” anlamının yanı sıra “arka, geri; batı” anlamında da kullanılmıştır: (KE 13v18) *Ol uylar uḥmaḥḏin ḥıḫmıṣınḡa yiglaṣṭılar, közleri yaṣındın ḫonaḥ boldı, ilgerüdin saydılar noḥūd ündi, këyindin salḡan yasmuḥ ündi* (Ata, 1997: 20). “O sığırlar cennetten çıktığında ağlaştılar, gözlerinden (akan) yaşlardan darı oldu, doğudan saydılar nohut büyüdü, batıdan saydıklarında mercimek büyüdü.”

Kıp: -

kēdinki ~ kidinki: “arkadaki, batıdaki; sonrasındaki”

● *kēdinki* < **ke+din+ki* “arkadaki, batıdaki” **ke* “arkasında” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+DIn} ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alması sonucu oluşmuştur (EDPT:705a; GOT: 187; ayrıca bkz. DTS: 293b; Wilkens, 2021: 362).

Orh: -

Uyg: *kēdinki* “arkadaki, batıdaki; sonrasındaki” **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 2) *ōñdüñki kidinki küñtünki tagtınki tört bulunlardaki üstünki altınki tolp ontun sınar yertinçülärdäki* (Röhrborn, 1971: 38). “Doğudaki, batıdaki, kuzeydeki, güneydeki, dört cihetteki; üstteki, alttaki bütün sağ tarafta (bulunan) dünyalardaki.” (Tot.) *ōñdüñki kidinki bālgülärtä ıd yüüzlüg tamır ärür* (Kara ve Zieme, 1978: 102). “Doğudaki, batıdaki işaretlerdeki güzel yüzlü damardır.”

Krh: *kēdinki* “arka” **DLT, TİEM, JR**’de tanıklanmıştır: (DLT) *kēdinki* “arka” *kēdinki yalıg* “arka kaş” 450 225^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 254). TİEM ve JR’de *kēdinki* “ahiret, iki şeyden birisi, diğeri, öteki” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir (Ünlü, 2004: 491).

Hz: - Kıp: -

kēdirdin: “batıda”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

- *kēdirdin* < **ke+dir+din* “batıda” **ke* “arkasında” sözcüğünün Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ekini ve yer yön zarfı yapan {+DXn} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz: Wilkens, 2021: 362).
- *kēdirdin* < *ke+dir+din* “batıda” yer zarfı yapan {+Dİr} eki ile {+Dİn} çıkma durumu ekini alarak oluşmuş bir yapıdır (Ayazlı, 2016: 148).

Orh: -

Uyg: *kēdirdin* “batıda” **Ern1** metninde tanıklanmıştır: (Ern 1) *kēdirdin turup kördäçikā kārägüçä közünzün* (Ayazlı, 2016: 426). “Batıdan durup bakana çadır gibi görünsün” (Ayazlı, 2016: 516).

Krh: - Hz: - Kıp: -

kēdirti ~ kidirti: “batıda, batıya doğru”

- *kēdirti* < **kē+dir+ti* “batıda, batıya doğru” **ke* “arkasında” sözcüğünün Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ekini ve Türkçede nadir kullanılan ortak Altayca bir ekten olan {+Dİ} ekini alarak türediği düşünülebilir (ayrıca bkz. EDPT: 706b; GOT: 203, 330; DTS: 293b; Wilkens, 2021: 362).

Orh: -

Uyg: *kédirti* “batıda, batıya doğru” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 9) *kidirti ad(ruk)* (a)druk kuş keyik başlıg (Tekin Ş., 1960: 126). “Batıda ayrı ayrı kuş, geyik başlı.”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

ķuri: “batı, geri, arka”

• *ķuri* < **ķur* / **ķuri* “batı, geri, arka” (EDPT: 645a; Tekin T., 2016: 77, 80; ayrıca bkz. DTS: 468a; Wilkens, 2021: 425). Köktürk döneminde tanıkladığımız bu kelimede <ı> harfi yazılmamıştır.

Orh: *ķuri* “batı, geri, arka” **KT B1** yazıtında tanıklanmıştır: (KT B1) *ķurıdın sogud örti* (Ölmez, 2015: 92). “Batıdan Soğudlar ayaklandı.”

Uyg: *ķuri* ~ *ķori* “batı” **HamTouen** metninde tanıklanmıştır: (HamTouen) *meni üçün* *ķurıga arkış barsa bir bitig id tungak bärü* (Hamilton, 1986: 116). “Benim için batıya (gidecek) elçi varsa bir yazı (ile) güzel haber (göndermesinden) beri...”

Krh: - **Hrz:** -

Kıp: *ķuri* “kuru, yaş olmayan” anlamında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

ķurıdın: “batı”

• *ķurıdın* < **ķuri*+*dın* “batıdan” **ķuri* “batı, arka, geri” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+DIn} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (Tekin T., 2016: 80).

Orh: *ķurıdın* “batı” **MÇ D8** yazıtında tanıklanmıştır: (MÇ D8) *ķasar ķurıdın örgin anta* *ëtıtdim* (Ölmez, 2015: 298). “Kasarlara batısında tahtımı orada kurdurdum (Ölmez, 2015: 304).”

Uyg: - **Krh:** - **Hrz:** - **Kıp:** -

ķuriya: “batıya, batıda”

• *ķuriya* < **ķuri*+*y+a* “batıya, batıda” **ķuri* batı, arka, geri” sözcüğünün {+A} eski verme-bulunma durumu ekini alarak türemiş bir yer zarfıdır (Tekin T., 2016: 126; EDPT: 645a; GOT: 179). Toker’e göre ise kelimenin esası **kur* olabilir ve **ķuriya* sözcüğünde ki y sesinin yardımcı ses değil de {+Ay} ekinin aslında bulunmasıdır. Nitekim bu ekin

isimlerden isim yaptığını ve buna örnek olarak da bu ekle yapılmış iki sözcüğün coğrafi yön olan *kuz+ey* ve *gün+ey* sözcüklerini oluşturduğunu örnekler (2013: 4-8).

Orh: *kurıya* “batıya, batıda” **KT K12; TI G7, TI G10; Tar G3, MÇ B3, MÇ K11; Tes G2** yazıtlarında tanıklanmıştır: (KT K12) *kuriya kūn batsıkta sogud berçiker* (Ölmez, 2015: 91). “Batıda güneşin battığı yerde Soğud Berçiker.” (TI G10) *bëryeki bodun kurıyaki y²ıryaki, öñreki bodun kelti* (Aydın, 2017: 108). “Güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler” Bu satırda *bëri*, *kurı* ve *yırı* sözcüklerinin asıl yazımları *bër*, *kur* ve *yırdır*. Fakat Aydın burada sadece *kurı* sözcüğünü “ı” sesiyle okumuştur.

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

kurıgaru ~ kurgaru: “batıya doğru, batıya, geriye”

● *kurıgaru* < **kuri*+*garu* “batıya doğru, batıya, geriye” **kuri* “batı, arka, geri” sözcüğünün {+gArU} yönelme durumu ekini alması ile oluşmuş bir yer zarfıdır (Tekin T., 2016: 127; EDPT: 645a; GOT: 179, 421: DTS: 468a). Bu sözcük hem k¹ ile hem de ok/uk/ko/ku işareti ile yazılmıştır. Aydın bu işaretleri birbirinden ayırmak için ok/uk/ko/ku sesini *k* ile k¹ ise *k* ile göstermiştir. Ölmez bu sözcük için iki sesi birbirinden ayıran bir işaret kullanmamıştır.

Orh: *kurıgaru* “batıya doğru, batıya, geriye” Sözcük, **KT D8, KT D12, KT D17, KT D21, KT D24, KT G2, KT G3; BK D8, BK D11, BK D15, BK D17, BK D19, BK K2, BK K3, BK K11** yazıtlarında tanıklanmıştır: (BK D15) *kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz* (Aydın, 2017: 85). “Batıda Demir Kapı’ya kadar ordu gönderdik.” (KT D12; BK D11) *ilgerü kurıgaru sülep tərmiş* (Ölmez, 2015: 85, 137). “Doğuya ve batıya kadar ordu gönderip toparlamış.”

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

mağrib: “batı, batı tarafında”

● < Ar. *mağrib* < *garb* “batı” sözcüğünün *mef’il* kalıbında kullanımıyla oluşmuş bir sözcüktür (ayrıca bkz. ST: 1280a).

Orh: - Uyg: -

Krh: *mağrib* “batı, batı tarafında” **TİEM, JR, ÖN**’de tanıklanmıştır: (TİEM 70/40) *ant içär măn maşrıklar ve mağriblar idisi* (Ünlü, 2004: 248). “Artık o doğuların ve batıların Rabbi için yemine ne hacet!” (Yazır, 2008: 412, 70/40). (TİEM 73/9) *maşrıķ mağrib idisi*

(Ünlü, 2004: 252). “O, doğunun ve batının Rabbidir” (Yazır, 2008: 416, 73/9). (JR 43/38) *ançağa tegi kaçan kelseler bizke ayğay: ey kâşkî, meniñ ara seniñ ara iki maşrıķ ve mağrib ıraķınça nême yawuz iş turur ol* (Ata, 2004: 123). “Sonunda Bize geldiği zaman ‘Keşke, benimle senin aranda, doğu ile batı arasındaki kadar biz uzaklık bulunsaydı! Sen, ne kötü bir arkadaşmışsın!’ diyecektir” (Yazır, 2008: 351, 43/38). (ÖN B115) *taķı tañrığa ok maşrıķ taķı mağrib. Nêrge kim ewrülseñiz anda tañrınıñ rızâsı. Haķıķat üze tañrı kiñ bilgen* (Üşenmez, 2010: 219). “Bununla birlikte doğu da batı da Allah’ındır. Nerede yönelirseniz, orada Allah’a durulacak bir yön vardır. Şüphe yok ki Allah (rahmetiyle her şeyi) kuşatandır, (her şeyi) bilendir” (Yazır, 2008: 2, 2/115).

Hz: *mağrib* “batı” **NF, ME, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 345/8) *mağrib taķı Tañrı te ‘ālānıñ mülki turur* (Eckmann, 2004: 240). “Batı da Allah u Teala’nın mülküdür.” (ME 66/5) *mağribķa tegdi* (Yüce, 1993: 43). “Batıya ulaştı.” (HTKT 2/115) *taķı Tañrıķa ok maşrıķ taķı mağrib* (Sağol, 1993a: 12). “Bununla birlikte doğu da, batı da Allah’ındır” (Yazır, 2008: 22, 2/115). (SK 38b/08) *bir pāresi mağrib ĥaddinge tüşti* (Yaman, 2016: 137). “Bir parçası batı sınırına düştü” (Yaman, 2016: 202). (KE 31v21) *Nuĥ ‘aleyhi’s-selām ölerinde oğlanlarıña vaşıyyet kıldı, cihānnıñ ortasın Sāmğa bērdi, Ĥāmnu mağribğa ıddı, Yāfesni maşrıķğa ıddı* (Ata, 1997: 44). “Nuh (a.s) ölmeden önce oğullarına vasiyet etti, cihanın ortasını Sam’a verdi, Ham’ı batıya, Yafes’i doğuya gönderdi.”

Kıp: *mağrib* “batı; akşam, akşam vakti” **GT, İM, KF; Gİ, GT, KF, KFT, MS**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 175) tanıklanmıştır: (GT 96/8) *iskenderge sordı-lar maşrıķ ve mağrib dīvārını nē bilen tuttun* (Karamanlıoğlu, 1978: 47). “İskender’e, doğu ve batı diyarını ne ile tuttun, (diye) sordular.” (İM 378b/3) *Mağrib tapa ol ikisinden ‘Abbās kabrı turur* (Toparlı, 1992: 391). “Batıya doğru o ikisinden (biri) Abbas kabridir.”

2.3. “Kuzey” Anlamına Gelen Sözcükler

ir ~ yır: “kuzey”

- *ir* “kuzey” *yır* → (EDPT: 192b; GOT: 108).
- *ir* “yerin güney yanı, güneşli yanı” (Arat, 1979a: 199).

Orh: *ir* “kuzey” **MÇ D7, MÇ D11** yazıtlarında tanıklanmıştır: (MÇ D7) *ötüken irin kışladım* (Ölmez, 2015: 298). “Ötüken’in kuzeyinde kışladım.” (MÇ D11) *kögmen irinte* (Ölmez, 2015: 298). “Kögmen kuzeyinde...”

Uyg: *ir* < Çin “dönemsel bir günün adı” (Wilkens, 2021: 308).

Krh: *ir* “yerin güney yanı, güneşli yanı” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 4967) *küle bahtı örlep talu kız yüzi / yarudı bu dünya iri hem kuzı* (Arat, 1979b: 496). “Yükselen güzel kız yüzü gülerek baktı; dünyanın her tarafı ışıklara boğuldu” (Arat, 1985: 358).

Hrz: - Kıp: -

kuz: “kuzey, dağın kuzey yamacı”

• *kuz* “kuzey, dağın kuzey yamacı” **ku:z* (EDPT: 679b; ayrıca bkz. DTS: 475; Wilkens, 2021: 434).

Orh: *kuz* “kuzey, dağın kuzey yamacı” **TI B7, Tar B5**’de tanıklanmıştır: (TI B7) *çugay kuzin kara kumug olorur ertimiz* (Ölmez, 2015: 181). “Çugay’ın kuzeyinde Kara Kum’da yaşıyor idik.” (Tar B5) *yaylagım ötüken kuzı* (Ölmez, 2015: 279). “Yaylam Ötüken’in kuzeyi.”

Uyg: *kuz* “dağın eteği, güneş almayan tarafı, kuzey yamacı” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 29) *ikigü ök töz yiltiz birtäg [adro]ksuz üçün inça kaltı k[a]daglıg közkä közünür kuz ay t(ä)ñri* (Kasai, 2011: 126). “Her ikisi asıl₂ benzer biçimde₂ (olduğu) için tıpkı bunun gibi günahkar göze görünür. Kuzey ay tanrı...”

Krh: *kuz* “kuzey, dağın kuzey yamacı” **KB, DLT**’de tanıklanmıştır: (KB 4967) *küle bahtı örlep talu kız yüzi / yarudı bu dünya iri hem kuzı* (Arat, 1979b: 496). “Yükselen güzel kız yüzü gülerek baktı; dünyanın her tarafı ışıklara boğuldu” (Arat, 1985: 358). (KB 5372) *ya kuzda yoruğlı kalın köp kutuz / ya tüzde yoruğlı uç ingek öküz* (Arat, 1979b: 534). “Bir de şimâldeki dağlarda sürülerle dolaşan yaban sığırları veya ovada dolaşan dolaşan inek öküz sürüleri” (Arat, 1985: 386). DLT’de sözcük *küz täg* “dağın gölgeli tarafı” *kuzda kār egsümes, köyda yāğ egsümez* “Dağın gölgeli tarafında kar; koyunda yağ eksik olmaz” 497 249^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 309).

Hrz: - Kıp: -

şamal: “kuzey”

• < Ar. *şamal* “kuzey” (ST: 758b).

Orh: - Uyg: -

Krh: *şamal* “kuzey” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *şamal yeli uştimah yeli uştimah üzä kaçär andın kälür* (52b, 11). “Kuzey rüzgârı, cennet rüzgârıdır; cennet üzerinden geçer, sonra gelir” (Borovkov, 2002: 243).

Hz: - Kıp: -

tağdın ~ tağtın: “kuzey, kuzeyde, kuzeyden, kuzeyinde”

• *tağdın* < *tağ+dın* “kuzeyde, kuzeyden” *tağ* “dağ” sözcüğünün yer zarfı yapan {+DXn} ekini alması ile ‘kuzey’ anlamını kazanmıştır. Köktürk döneminde kullanılan *yırdın* sözcüğü yerine, Eski Uygurca döneminde *tağdın* sözcüğü kullanılmıştır (EDPT: 467b; ayrıca bkz. GOT: 376, 404, 418; Wilkens, 2021: 660).

Orh:-

Uyg: *tağdın* “kuzeyde” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 8) *öñdün yıñakınta div’i t(ä)ñrini küntin yıñakınta burhanlarnı (kedin yıñakınta nomlarnı) tağdın yıñakınta bursañ kuvrag bolarnı sakınıp...* (Kara ve Zieme, 1977: 33). “Doğu tarafında Devata tanrıyı, güney tarafında Buddhaları, (batı tarafında öğretileri), kuzey tarafında topluluk üyeleri₂ bunları düşünüp...” (Tot.) *kindikniñ kündin yıñakınta tegzinip ünmiştä yer m(a)habud tözlüg yel sarıg öñlüg bolup yüräknıñ tağdın yıñakı tamgakniñ soldını töpöniñ öñdini (=onđını) buruntın altın yүүлüg tiin yel yorır.* (Kara ve Zieme, 1978: 122). “Tekerleğin göbeğini güney tarafından çevirerek çıkardığında m(a)habut esaslı rüzgar sarı renkli olup yüreğinin kuzey tarafındaki mührünün sol tarafındaki tepenin sağ önünden, altında karşılaşarak (açık) arazide rüzgar eser.”

Krh: *tağdın* “dağ, dağdan” anlamlarıyla tanıklanarak yön anlamı belirtmemektedir.

Hz: - Kıp: -

tağdınkı ~ tağtınkı: “kuzeydeki, kuzey tarafındaki”

• *tağdınkı* < *tağ+dın+kı* “kuzeydeki, kuzey tarafındaki” *tağ* “dağ” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+DXn} ekini alarak “kuzeyinde” anlamını kazandıktan sonra aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI, +gI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 660).

Orh: -

Uyg: *tağdınkı* “kuzeydeki” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VII) *biziñ tağdınkı ordodaki yipgin [y]aylakdın kedin [sa]mtsoka bir ven [tü]käl p(a)ryan etinlär adı [nom] keñürmiş p(a)ryan tep atañlar tep munılayu tutuzu y(a)rhka[mış] ärdi* (Röhsborn, 1991: 88). “Bizim kuzeyde (bulunan) saraydaki mor (renkli) yayladan sonra Samtso’ya bir avluda bütün papaz sesleri, adı dini yayıcı (olan) papaz adları gibi adlandırılırlar böylece

tembihleyip buyurmuştu.” (BT 2) *öñdüñki kedinki küñtünki tagtñki tört bulunlardaki üstünki altñki tolþ ontun sınar yertinçülärdäki kamag pritlar yoluntaki alku kamag pritlar...* (Röhbörn, 1971: 38). “Doğudaki, batıdaki, güneydeki, kuzeydeki, dört tarafta bulunan, üstündeki, altındaki bütün on taraftaki, yeryüzündeki bütün açlık şeytanları yolundaki bütün₂ açlık şeytanları...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

yır: “bir dağın gölgeli tarafı, kuzey”

• *yır* “bir dağın gölgeli tarafı, kuzey” (EDPT: 954b; DTS: 268a; GOT: 108) *ir* ve *yir* şeklinde de tanıklanan sözcük aynı zamanda “melodi, şarkı, şarkı söyleme, oyun” anlamlarına da gelmektedir (ayrıca bkz. OTWF: 97; Wilkens, 2021: 900). Sözcüğün aslının **yır* ya da **yırı* olabileceği hususunda farklı görüşler vardır. Bunun sebebi de sözcüğün hem *yırıya* hem *yırya* hem *yırdın* hem de *yırğaru* biçimlerinin tanıklanmış olmasıdır.

Orh: *yır* ~ *yir* “kuzey” **Tar B5** yazıtında tanıklanmıştır: (Tar B5) *ötüken yiri onı tarkan* (Ölmez, 2015: 279). “Ötüken’in kuzey tarafı tarkan”

Uyg: *yır* “melodi, şarkı, şarkı söyleme, oyun” anlamlarında tanıklanmıştır (OTWF: 97; Wilkens, 2021: 900).

Krh: - Hz: - Kıp: -

yırdın: → **irdin** ~ **irtin**

yırdınta: “kuzeyinde”

• *yırdınta* < *yır+dın+ta* “kuzeyinde” **yır(t)* sözcüğünün sırasıyla; yer ve yön zarfı yapan {+DIn} eki ve {+DA} bulunma-ayrılma hali ekini almasıyla oluşmuştur (Tekin T., 2016: 80).

Orh: *yırdınta* “kuzeyinde” yalnızca **TI G4**’de tanıklanmıştır: (TI G4) *ben yırdınta yan tegeyin* (Ölmez, 2015: 182). “Ben güney cephesinden saldırayım.”

Uyg: - Krh: - Hz: - Kıp: -

yırğaru ~ **yırığaru:** “kuzeye doğru, kuzeyde”

• *yırğaru* ~ *yırığaru* < **yırı+ğaru* “kuzey” Tekin, sözcüğü yönelme durumu eki {+gArU} ile türetilmiş yer zarfları bahsinde açıklamıştır (Tekin T., 2016: 127). Arat, “sola (sol

tarafa), şimâle (şimâl tarafına)” olarak adlandırmıştır (1987: 193 ayrıca bkz. DTS: 268b; EDPT: 954b; GOT: 492). Sözcüğün tanıklandığı satırlarda hem y¹ hem de y² biçiminde yazılmıştır. Kesin bir yazımı yoktur.

- *yırġaru* sözcüğü de < *(y)ırı+ġaru şeklinde tahlili düşünüldüğünde, kök olarak verdiği anlam metinlerde de rastladığımız *ırak, yırak* “uzak, uzakda” anlamıyla örtüşmektedir (Bozok, 2008: 7).

Orh: *yırġaru ~ yırıġaru* “kuzeye doğru, kuzeyde” **KT D28, KT G2, KT G4, BK D23, BK K2, BK K3, BK K11, BK 23** yazıtlarında tanıklanmıştır: (BK K2) *kün tugsıkıña bërigerü kün ortasıñaru kurıġaru kün batsıkıña yırġaru tün ortasıñaru anta içreki bodun* (Ölmez, 2015: 133). “Güneşin doğduğu yere, güneye doğru gün ortasına kadar, batıya doğru güneşin battığı yere, kuzeye doğru gecenin ortasına kadar oranın içindeki halk.” (KT D23) *yırġaru oguz bodun tapa ilgerü k¹tañ tatavı bodun tapa* (Ölmez, 2015: 88). “Kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Moğol, Tatavı halkına doğru.”

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

yırya ~ yırye: “kuzeyde”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin üç farklı görüş öne sürülebilir:

- *yırya ~ yırye* < **yırıya* < **yırı* “o yan, kuzey” Tekin, *yırya* sözcüğünü eski verme-bulunma durumu eki {+A} ile yapılmış yer zarfları bahsinde değerlendirmiştir (Tekin T., 2016: 126). Toker’e göre O 2’de *yıraya* sözcüğünün geçmesi “kuzey” anlamına gelen bu sözcüğün aslının *yırı* olmadığıdır. **yırıya* ve **yıraya* sözcüklerinin morfolojisini şu şekilde gösterir:

- *yırıya* < *yırı+y+a* {+y} yardımcı ses ve {+A} yönelme-bulunma durumu

- *yıraya* < *yır+ay+a* {+Ay} isimden isim yapım eki ve {+A} yönelme-bulunma hali eki ile oluştuğunu ve {+Ay} ekine isimden isim yapım eki demesinin sebebinin *kuz+ey* ve *gün+ey* sözcüklerinde aynı ekin coğrafi yön göstermesine bağlar (2013: 4-5).

- *yırya* < *yır+ya* yer ve yön gösterme zarfı yapan {+rA} ekine benzer {+yA} eki ile oluşmuştur (EDPT: 973b; GOT: 179).

Orh: *yırya ~ yırye ~ yırıya* “kuzeyde” **KT D14, KT G1, BK K1, BK D12, TI G7, TI B7, O 2, O 5** yazıtlarında tanıklanmıştır: (KT G1) *bëriye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler* (Ölmez, 2015: 82). “Güneyde Şadlar, kuzeyde tarkanlar, beyler, komutanlar”

(Ölmez, 2015: 94). (TI G7) *yırya oguzug üküş ög ölörti* (Ölmez, 2015: 181). “Kuzeyde Oğuzları epeyi öldürdüler” (Ölmez, 2015: 188).

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

yıryağı: “kuzeydeki”

• *yıryağı* < *yır+ya+kı* “kuzeydeki” sözcüğü sırasıyla; {+yA} yer zarfı yapan eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} eklerini alarak oluşmuştur (GOT: 187 ayrıca bkz. DTS 268b).

Orh: *yıryağı* “kuzeydeki” **TI G10** yazıtında tanıklanmıştır: (TI G10) *béryeki bodun k^uuriyaki yıryaki öñreki bodun kelti* (Ölmez, 2015: 182). “Güneydeki, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halkımızın (hepsi) geldi” (Ölmez, 2015: 190).

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

2.4. “Güney” Anlamına Gelen Sözcükler

bëri ~ beri ~ berü ~ bërü: “güney; beri; +DAn beri”

• *bëri ~ beri ~ berü* < **bërrü* < **bër+rü* “güney; beri” yer zarfı yapan {+rU} ekini alarak oluşmuştur (EDPT: 355b; GOT: 178; Taş, 2015: 73; Tekin T., 2016: 130; Wilkens, 2021: 160). DLT’de *berü** “beri, yakın, buraya, bize” olarak geçer 395 198^a, 472 236^b, 29 15^a, 117 59^a, 553 277^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 107).

Orh: *bëri* “güney; beri” sözcüğün geçtiği satırları Ölmez *bëri* biçiminde, Aydın *bër* biçiminde ve Tekin ise *bir* biçiminde okumuştur. Sözcüklerin yazıtlarda geçen yazımına göre bu sözcüklerde *i* ünlüsü bulunmamaktadır. Yalnızca BK D36’da Aydın ve Ölmez *bërye* biçiminde ortak okumuşlardır (2017: 94, 2015: 142). *bëri* → *bërye*, *bëridin*, *bërigerü*

Uyg: *beri ~ berü* “beri” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VII) *nom bilmiş nyanaprbe açarika birkiy(ä) adrılmışındınbärü anıñ ara on yıl boltı* (Röhrborn, 1991: 162). “Öğreti bilen Jñānaprabha hocası sadece bir kere ayrıldığından beri bunun üzerinden on yıl geçti.” (HT X) *m(ä)n küen-tso bo yert[inçüdä tugmış]dın bärü buyanlı bilgä biligli iki yeväklärdä...* (Mirsultan, 2010: 118). “Ben Xuanzang bu dünyada doğduğumdan beri sevap ve bilgili iki donanımda...”

Krh: *bəri ~ bərü ~ berü* “beri; güney”: **KB, DLT, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 6392) *olarda berü tut bu ödke tegi / ne yanlıg eren kıptı begler begi* (Arat, 1979b: 632). “Onlardan bu yana bu güne kadar erenler ve beylerbeyi geldi.” (KB 106) *asıg kılsa barça özün yassızın / berü kel tapuğ kıl köñül bir ısın* (Arat, 1979b: 27). “Zarar görmeden, kendine hep fayda dilersen, beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın” (Arat, 1985: 19). DLT’de “beri, yakın, buraya, bize” *ol berü kelimsindi* “O bize doğru geliyor gibi yaptı 395 198^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 107, 243).” (AT) *aydı on yıl bärü bu tayağ mänim birlä turur* (28b, 31). “Bu asa on yıldan beri benimledir, dedi” (Borovkov, 2002: 77).

Hz: *berü ~ bəri ~ beri* “beri, buraya” **NF, ME, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 16/2) *munça yıldın berü hēç Muḥammeddin ḥiyānat, yaman fī ‘l, kerekmez iş körmışiñ bar mu ?* (Eckmann, 2004: 12). “Bunca yıldan beri Muhammed’den hıyanet, kötü bir davranış ve gereksiz bir iş görmüşlüğü var mı?” (ME 228/4) *balaban aḡaru berü ıldı* (Yüce, 1993: 79). “Doğan oraya buraya ilettiler.” (YvB K.VII.29) *beri yaḡa kılür* (Özyetgin, 1996: 124). “Beri yine gelir” (Özyetgin, 1996: 154). (SK 71a/14) *bu tērgi ol vāḡtdın bērü turur* (Yaman, 1996: 167). “Bu sofraya o vakitten beri vardır” (Yaman, 1996: 227). KE’de *beri* “+DAn beri” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.” (KE 123r20) *‘arş nūrını Mūsī nūrı bērü ketürdi taḡḡa kemişti* (Ata, 1997: 173). “Arş nurunu Musa (peygamber) nuru beri getirdi, dağa attı.”

Kıp: *beri* “+DAn beri; sonra”; **DM, Gİ, GT, KK, TZ**’de; *berü* “beri, bu taraf” **BM, KFT**’de; *börü* “beri, bu taraf” **KFT**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 28) tanıklanmıştır: (GT 250/12) *melik melāmet kılp ayttı beri kēl nē nuḡşān kördün insānın şeref-i nefsinde* (Karamanlıoğlu, 1978: 124). “Melik ayıplayarak söyledi, beri gel, insanın nefsinin şerefinde ne noksan gördün mü?”

bèridin ~ bèrdin ~ birdin: “güney, güney taraf”

● *bèridin ~ bèrdin* < *ber+rü+din *ber sözcüğünün sırasıyla; yer zarfı yapan {+rU} ve {+DIn} ekini almasıyla oluşmuştur (EDPT: 359a; Tekin T., 2016: 80, 127; GOT: 56; ayrıca bkz. DTS: 95a; Wilkens, 2021: 161).

Orh: *bèridin* “güney, güneyden, güney taraf” **TI G4, MÇ D3** yazıtlarında tanıklanmıştır: (TI G4) *tavgaç bèridin yen teg* (Ölmez, 2015: 182). “Çinliler güney cephesinden hücum edin!” (MÇ D3) *bèridin sınar şıp başıḡa tegi çerig ıldı* (Ölmez, 2015: 297). “Güney tarafına, Şıp Başı’na kadar asker yerleştirdim (Ölmez, 2015: 303).”

Uyg: *bërdin ~ birdin* “güneyden” **BT, HT, AYS** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT IV) *bo kanapur uluşdaki ordu balık berdinintä bir ulug sangram ol* (Ölmez, 1977: 80). “Bu Koñkanapura ülkesindeki başkentin güneyinde yüce bir manastır.” (BT 5) *kut sını kamag t(ä)ñri yeriniñ ortosın içrä ög sını birdin sınar köñül sını kün tugsıkdın sınar...* (Zieme, 1975: 32). “Kut uzvu bütün göğün ortasının içinde, bilinç uzvu güney tarafta, anlayış uzvu batı tarafından...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

bërigerü: “güney, güneye doğru”

• *bërigerü* < *ber+rü+gerü* “güneye doğru” **ber* sözcüğünün yer zarfı yapan {+rU} ekini aldıktan sonra {+gArU} yönelme durumu ekini almasıyla oluşmuştur (Tekin T., 2016: 128; EDPT: 355b, 356a; GOT: 179; ayrıca bkz. DTS: 95b).

Orh: *bërigerü* “güneye doğru” **KT G2, KT G3, KT D28, BK K2, BK K11, BK D23, Tar B5** yazıtlarında tanıklanmıştır: (KT G3) *bërigerü tokuz ersinke tegi süledim* (Ölmez, 2015: 82). “Güneye doğru Tokuz Ersinlere kadar savaş ettim.” (BK D23) *bërigerü tavgaç tapa eki yëgirmi süledim süñüşdüm* (Ölmez, 2015: 140). “Güneyde Çin (halkına) doğru on iki kez ordu gönderdim, savaş ettim.”

Uyg: *bërigerü* “güneye doğru” **BT**’de tanıklanmıştır: (BT 37) *krataviri arçune toña üküş t(ä)lim süñüşdä tartışta miñ kolları üzä beşär yüz oklarıg birgärü atıp* (Wilkens, 2016: 230). “Arjuna Kārtavīrya sağlıklı bir şekilde pek çok₂ savaşta₂ binlerce koluyla beşer yüz oku güneye atarak.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

bëriye ~ bir(i)ye: “güneyde”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki görüş hakimdir:

• *bëriye ~ biriye* < **biri+y+e* “güneyde” **biri* “bu yan; güney” sözcüğü {+A} verme-bulunma durumu eki ve eklenmede yan yana gelen iki ünlü arasındaki boşluktan dolayı /y/ türemesi ile meydana gelen bir sözcüktür (Tekin T., 2016: 77, 126).

• *bërye* < **ber+ye* yer ve yön gösterme zarfı yapan {+rA} ekine benzer {+yA} eki ile oluşmuştur (EDPT: 370a; ayrıca bkz. GOT: 56; DTS: 95b).

Orh: *bəriye ~ biriye* “güneyde” **KT G1, KT G6, BK K1, BK K5, BK D12, BK D36, BK D40, TI G7, O 2** yazıtlarında tanıklanmıştır: (TI G7) *öñre k¹tañda bəriye tavgaçda kırıya korıdın*ta (Ölmez, 2015: 182). “Doğuda Moğollardan, güneyde Çinlilerden, batıda Korılardan...” (BK D40) *bəriye karluk bodun tapa süle* (Ölmez, 2015: 143). “Güneyde Karluk halkına karşı savaş...”

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

berüki: “berideki, bu taraftaki; güneydeki”

• *bêrüki* < *ber+rü+ki* “berideki, bu taraftaki; güneydeki” **ber* sözcüğünün yer zarfı yapan {+rU} ekini aldıktan sonra aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini almasıyla oluşmuştur (Tekin T., 2016: 81; EDPT: 355b; GOT: 188; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 160).

Orh: *berüki* “berideki, bu taraftaki; güneydeki” **TII G2**’de tanıklanmıştır: (TII G2) *anta berüki suk başlıg sogdak bodun k^op kelti* (Ölmez, 2015: 195). “Oradan bu tarafa kıskanç başlı Soğd halkı bütünüyle geldi.”

Uyg: *berüki* “beriki” **BT, HT** metinlerinde tanılanmıştır: (BT 25) *k/(a)lp üdlärtä bärüki kakadaş üçün* (Wilkens, 2007: 134). “Kalpa başlangıçlarından beri aile için...” (HT X) *yänä [södä] bärüki nom ulataçılarnıñ ädräm[läri]niñ örüsın kudısın...* (Mirsultan, 2010: 145). “Yine eskiden beri öğreti ve benzerilerinin erdemlerinin yukarısının ve aşağısının...”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

irdin ~ irtin: “güneyde”

• *irdin ~ irtin* “güneyde” *ir* sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+DIn} ekini almasıyla olduğu düşünülebilir (ayrıca bkz. GOT: 403; Wilkens, 2021: 309).

Uyg: *irdin ~ irtin* “güneyde” **SYS** metninde tanıklanmıştır: (SYS) *taplamış yerdä itzün öñdün kidin irdin birdin* (Oda, 2015: 188). “Hoşa gidilen yerde doğudan, batıdan, kuzeyden, güneyden.”

Hrz: *irdin* “harman” YvB’de *irdin* “harman” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: -

kündin ~ kündün ~ küntin ~ küntün: “güney, güneyde”

- *kündin ~ kündün ~ küntin ~ küntün* < *kün*+ *DXn* “güney, güneyde” *kün* “gün, güneş” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+*DXn*} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (EDPT: 729a; GOT: 181; ayrıca bkz. DTS: 327b, 328a; Wilkens, 2021: 442).

Orh. -

Uyg: *kündin ~ kündün ~ küntin ~ küntün* “güney, güneyde” **AYS, BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS VII) *küntin yırak orunta çaturi atl(ı)g yaşın äligi ol* (Çetin, 2012: 118). “Güney yönünde *Çaturi* adlı Şimşek Hükümdarı (var)dır” (Çetin, 2012: 179). (Tot.) *küntin yapırgakında sarıg öhlüg nu üşik kitin yapırgakında kızıl öhlüg ta üşik* (Kara ve Zieme, 1978: 176). “Güney yaprağında sarı renkli Nu hecesi, batı yaprağında kırmızı renkli Ta hecesi...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

küntüninte: “güneyinde”

- *küntüninte* < *kün*+*tün*+*i*+*n*+*te* “güneyinde” *kün* “gün, güneş” sözcüğünün sırasıyla; yer ve yön zarfı yapan {+*DXn*} eki, {+*I*} üçüncü tekil kişi iyelik eki, *zmir n*’si ve {+*DA*} bulunma-çıkma durumu ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: -

Uyg: *küntüninte* “güneyinde” **HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT V) *kaušambi balık* küntünintä gaš{t}ile bayagut etmiş* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 154). “Kaušāmbī ülkesinin güneyinde Ghoşila ticaret yapmış.” (HT III) *bo sāṇrām küntü[ninte] amravan atlı(ı)g yemişl[ik] ārdi* (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 84). “Bu manastırın güneyinde Āmravana adlı bahçe vardı.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

küntinki ~ küntünki: “güneydeki, güneydekine ait”

- *küntinki ~ küntünki* < *kün*+*DXn*+*ki* “güneydeki, güneydekine ait” *kün* “gün, güneş” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+*DXn*} eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+*kI*} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. DTS: 328a; Wilkens, 443).

Uyg: *küntinki ~ küntünki* “güneydeki, güneydekine ait” **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 25) *öñdüñki kedinki küntünki tagtınkı tört bulıñlardakı üstünki altınkı tol p ontun sıñar yertinçülärdäki* (Wilkens, 2007: 220). “Doğudaki, batıdaki, güneydeki, kuzeydeki, dört taraftaki; üstteki, alttaki, bütün dünyalardaki...” (Tot.) *muntag sakınmak üzä küntinki sav sakınç amrılur* (Kara ve Zieme, 1978: 178). “Bunun gibi düşüncelerle batıdaki söz (ve) düşünce yok olur.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

2.5. “Alt” ve “Aşağı” Anlamlarına Gelen Sözcükler

al ~ all: “aşağı, aşağısı, alt; kuş tüyü; kırmızı”

- *al* “aşağı, aşağısı, alt” (EDPT: 121a; GOT: 182; ayrıca bkz. DTS: 32a).

Orh: -

Uyg: *al* “aşağı, aşağısı, alt” **ETS** metninde tanıklanmıştır: (ETS) *bäg tamgası älgindä / ornaglıg orun alında* (Arat, 1991: 296). “Bey mühürü elinde, oturacağın taht altında” (Arat, 1991: 297).

Krh: -

Hz: *āl ~ all* “ön, huzur; al, kırmızı; hile düzen” **YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: YvB’de *al* “kırmızı” anlamında tanıklanarak yön ifade etmemektedir. (SK 50b/05) *barğıl ol butlarğa ayğıl kim Təñri peygamberi sizni ünder, mənım alnıma kəlsün tēyü* (Yaman, 2016: 148). “Git o putlara de ki, Tanrı peygamberi benim önüme gelsinler diye sizi çağırır, dedi” (Yaman, 2016: 211). KE’de *al* “kırmızı; hile, aldatma” anlamlarında tanıklanarak yön ifade etmezken; *all* “ön, karşı; taraf” anlamıyla yön belirtmektedir: (KE 210v20) *hamd u şenā ol İdige kim ümmetlerimni özge ümmetlerdin bihrek tēdi, ‘ayblarımni örte yarlıkadı, peygamberler allında rüsvā kılmadı* (Ata, 1997: 302). “Şükür ve övgü o Allah’a ki, ümmetlerimin diğer ümmetlerden daha iyi olduğunu söyleyerek kusurlarımı gizledi, peygamberlerin önünde rezil etmedi.”

Kıp: *al ~ all < al* “kızıl, kırmızı; doru at, hile” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmezken *all* “ön, huzur; kat” anlamlarında yön ifadesi olarak kullanılmıştır. **CC**’de tanıklanmıştır: (CC 58a/30b) *sēniñ yazuqnıñ allında / mēn turur-mēn* (Argunşah ve Güler, 2015: 335).

aldırtı ~ altırtı: “aşağı, aşağı doğru”

• *aldırtı* < *al+dır+tı* “aşağı, aşağı doğru” *al* sözcüğünün {+DXr} eki Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} eki, {+DI} eki de Türkçede nadir kullanılan ortak Altayca bir ekten türeyerek {+DXr+DI} oluşmuş bir yapı olarak düşünülebilir (krş: → *öğdürti*).

• *aldırtı* < *al+dırtı* “aşağı, aşağı doğru” (GOT: 42, 182; OTWF: 47; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 28).

Orh: -

Uyg: *aldırtı* “aşağı, aşağı doğru” **HT V, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT V) *yer altırtı akıp [aşma]gir atl(ı)g tagta ünär** (Dietz, Ölmez, Röhrborn, 2015: 190). “Yer altından giderek Aşmagir adlı dağa çıkar.” (Tot.) *aldırtı oot yalınadmak üküşüg bir belgürmek...* (Kara ve Zieme, 1978: 62). “Alttaki ateşi alevlendirmek, birçoğunu öne çıkarmak...”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

alt: “alt, aşağı”

• *alt* “alt, aşağı” (EDPT: 130a; GOT: 182).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *alt* → *altın*

Hrz: *alt* → *altın*

Kıp: *alt* → *altın*

altın: “alt, alttaki, altında, aşağı, aşağıdaki, aşağı doğru”

Sözcüğün yapısına ilişkin iki farklı etimoloji söz konusudur:

• *altın* < *al+tın* “alt, alttaki, altında, aşağı, aşağıdaki, aşağı doğru” **alttın* sözcüğünün *alt* “alt, aşağı” yer zarfı yapan {+DIn} ekini almasıyla oluşmuştur (EDPT: 130a, 131a)

• *altın* < *al+tın* “alt, alttaki, altında, aşağı, aşağıdaki, aşağı doğru” *al* “alt, aşağı” sözcüğünün eski çıkma durumu eki ile türetilmiş yer zarfı yapan {+DIn} ekini almasıyla

oluşturmuştur (Taş, 2015: 37; GOT: 181, 182; OTWF: 47; ayrıca bkz. DTS: 40a; Wilkens, 2021: 38).

Orh: -

Uyg: *altın* “alt, alttaki, altında, aşağı, aşağıdaki, aşağı doğru” **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 7) *amti altın yınak iş yumuş kılguçı* (Kara ve Zieme, 1976: 64). “Şimdi alt tarafta hizmet₂ edici.” (BT 8) *üstün altın bolsar* (Kara ve Zieme, 1977: 40). “Üstten ve alttan olursa.”

Krh: *altın* “alt, aşağı” **KB, DLT, TİEM, JR, AT** de tanıklanmıştır: (KB 137) *bularda en altın bu yalçık yorır / yaşıq birle utri bakışsa tolır* (Arat, 1979b: 30). “Bunlardan en altta bu Ay dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse, dolun ay hâline gelir” (Arat, 1985: 21). (KB 186) *sözüm oğluma sözledim men toña / oğul minde altın maña ne teyre* (Arat, 1979b: 35). “Ey yiğit ben bu sözü oğlum için söyledim; oğul benden aşağı derecededir ve bana nasıl denk olur” (Arat, 1985: 24). DLT’de *altın* “alt, aşağı” anlamında bir edattır 67 34^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 69). (TİEM 66/10) *ekki kul altın biz kullarımızdın edgülär* (Ünlü, 2004: 239). “İki kuldandan aşağı biz kullarımızdan iyi olanlar.” (JR 3/136) *Bu öğür olarnıñ yanutları yarlıkamaq idilerindin hem uşmaqlar aqar altınida arıqlar, cāvidāneler anıñ içinde, néme körklüg iş kılığlılarınñ yanutı* (Ata, 2004: 4). “İşte bunların ödülü, Rablerinden bir bağışlanma ve altlarından ırmaklar akan, içlerinde ebedi kalacakları cennetlerdir. Ödül ne de güzeldir, doğru iş yapanların!” (Yazır, 2008: 55, 3/136). (AT) *ol kuđuğnıñ suwı yüz qarıdan altın bolsa, bu on arşun tayaq ol kuğuğ tübiñä tegär* (21, 11). “Eğer o kuyunun suyu yüz karıştan aşağıda olsa, bu on arşınlık ağaç o kuyunun dibine ulaşır” (Borovkov, 2002: 48).

Hrz: *altın* “alt” **NF, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 65/16-17) *taķı tenleri altındın süñükleri körüngey, taķı süñükleri altındın yilikleri körüngey* (Eckmann, 2004: 48). “Ve tenlerinin altından kemikleri görünecek ve kemikleri altından da ilikleri görünecek.” (HTKT 39/16) *anlarğa, üstünlerindin örtüg otdın taķı altınlarındın örtüg* (Sağol, 1993a: 258). “Onlara üstlerinde ve altlarında ateşten (bir) örtü.” (SK 4a/01) *balıķnı şerā altında urdı* (Yaman, 2016: 100). “Balığı toprak altına koydu” (Yaman, 2016: 171). (KE 69r13) *Ya ‘kūb anı işitip Yūsufnıñ adaķı altında ağnayı başladı, aydı*” (Ata, 1997: 96). “Yakup onu işiterek Yusuf’un ayağının altında yatarıp debelenmeye başladı (ve) söyledi.”

Kıp: *altın* “alt” **BM, BV, Gİ, GT, İM, İN, KF, KK, MG, MS, RH, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 7) tanıklanmıştır: (GT 190/13) *altun ırāzlı ħarīr kumaş kiymiş*

altında bir t̄azī aṭ başına mıṣrī kaṣaba bağlap idi (Karamanlıoğlu, 1978: 94-95). “Altın işlemeli ipek kumaş giymiş, altında Arap at, başına Mısır kumaşı bağlamıştı.” (IM 130a/6) *Eger ziyān kılmas érse anıñ altının yuwmaq, yumak anı lāzım bolur barçalar katında* (Toparlı, 1992: 223). “Eğer ziyan kılmazsa onun altını yıkamak, onu hepsinin önünde yıkamak lazım.”

altınkı: “alttaki, aşağıdaki”

● *altınkı* < *al+tın+kı* < **alt+tın+kı* “alttaki, aşağıdaki” **al* veya **alt* sözcüğünün sırasıyla; yer zarfı yapan {+DIn} ve aitlik- ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (EDPT: 134b; ayrıca bkz. DTS: 40a; Wilkens, 2021: 39).

Orh: -

Uyg: *altınkı* “alttaki, aşağıdaki” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 3) *üstünki t̄añrilār ögirdilār altınkı yalañoklar sävindilār* (Tezcan, 1974: 30). “Üstteki tanrılar sevindiler, alttaki insanlar sevindiler.” (Tot.) *yer altınkı koymtso agılık bilmäktä* (Kara ve Zieme, 1978: 152). “Yer altındaki hazine odası(nı)₂ bilmekte diğer”

Krh: *altınkı* “alt, aşağı, aşağıdaki” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *ol aldarha ağızını açtı altınğı ärnini fir‘avn tahtınıñ altında urdı* (30, 27). “O ejderha ağızını açtı ve alt dudağını firavunun tahtının altına koydu” (Borovkov, 2002: 48).

Hz: -

Kıp: *altında* “altındaki” **GT**’de tanıklanmıştır: (GT 85/8) *bir vezīr ēli altındağı kavm-ğa raḥm ētip işlerin ḥayr üze tutar idi* (Karamanlıoğlu, 1978: 42). “Bir vezir şehri altındaki halka merhamet ederek işlerini hayırla yapardı.”

altırtın: → **altıntın:** → **altın**

asra ~ asıra: “aşağıya, aşağıya doğru, aşağıda; altta, altında”

● *asra ~ asıra* < **as+ra* “altta, aşağıda” **as* “alt, dip” sözcüğünün yer ve zaman zarfı yapan {+rA} bu eki almasıyla oluşmuştur (Tekin T., 2016: 129; EDPT: 250a; GOT: 179, 182, 400; ayrıca bkz. DTS: 61a; Wilkens, 2021: 74).

Orh: *asra* “aşağıya, aşağıya doğru, aşağıda; altta, altında” **KT D1, KT D22; BK D2, BK D18, BK K10; Tar D4, Tar B3; IB 15, IB 20, IB 54, IB 60**’da tanıklanmıştır: (KT D1,

BK D2) *asra yagız y r kıl ntokda  kin ara ki i oğlu kılınmı * ( lmez, 2015: 84, 136). “Altta kara toprak yaratıldı ında ikisinin arasında insano lu yaratılmı .” (KT D22, BK D18) *asra y r telinmeser t r k bodun  lini  t r ni  kem artatı uda ı erti* ( lmez, 2015: 88,139). “A a ıda yer delinmezse T rk halkı yasalarını kim bozabilir ki!” ( lmez, 2015: 100). (Tar B3) *asra yagız y r igitt k    n  limin t r min  tindim* ( lmez, 2015: 279). “A a ıda kara toprak besledi i i in devletimi d zenimi kurdum” ( lmez, 2015: 284).

Uyg: *asra ~ asıra* “alt, a a ı, a a ısı; a a ıdaki, a a ılık, basit” **BT, HT, AYS, ET ** metinlerinde tanıklanmı tır: (AYS IV) *alku yagı yavlaklar bar a a ak asra bolmı ları k z n r* (Toky rek, 2015: 420). “B t n d  manlar  b t n ayak altında olanlara (ma lup olanlara) g r n r.” (AYS VI) *yavlak sakın lı  yagıları  alkunı bar a a ak asra kılıp* (Ayazlı, 2009: 176). “K t  niyetli d  manların hepsini  ayak altına alarak (ma lup ederek) ...”

Krh: *asra* “altta, a a ıda” **DLT, AH, AT**’de tanıklanmı tır: DLT’de “altta, a a ıda” anlamında bir edat 75 38^a olarak ge er (Ka alın ve  lmez, 2019: 81). (AH 294) *yime p ndim al kel uzatma  m l /  m l asrasında busu lı    l* (Arat, 1951: 64). “Gel, yine    d m  dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır; (Arat, 1951: 93).” AH’ın n shalarında bu s zc k farklı  ekillerde tanıklanmı tır: *A*→ *asra*; *B*→ *basra*; *C*→ *isre*. (AT) * ayu ta  buları  ba ına tegs  bulardın asra  t r  rdi* (142b, 10). “Ba larına bir ta  d   e, onları ge er a a ıya inerdi” (Borovkov, 2002: 58).

Hrz: *asra* “alt, a a ı” **NF, ME, SK**’de tanıklanmı tır: (NF 82/3) *ol ta  asrasında ta t kılıp ol ta t  zesinde Kesr  olturup  rdi* (Eckmann, 2004: 60). “O da ın a a ısında ta t kurup o ta tın  st nde de Kesri otururdu.” (ME 186/5) *asra  ndi* (Y ce, 1993: 70). “A a ıya indi.” (SK 3a/07) *andın k kni y di p re kıldı. Biri birindin asra koydı* (Yaman, 1996: 99). “Ondan sonra g    yedi par aya ayırdı. Birbirinin altına yerle tirdi” (Yaman, 1996: 171).

Kıp: -

asrakı: “a a ıdaki, alttaki”

• *asrakı* < **as+ra+kı* “a a ıdaki, alttaki” **as* s zc   n n yer ve zaman yapan {+rA} ekini aldıktan sonra aitlik-ili kinlik sıfatı t reten {+kI} ekini almasıyla olu mu tur (EDPT: 252a; GOT: 190, 373; Ta , 2015: 43, 70; ayrıca bkz. DTS: 61a; Wilkens, 2021: 74).

Orh: -

Uyg: *asıraḳı* ~ *asraḳı* “alttaki, aşağıdaki; aşağılık bayağı” **BT, HT** metinlerinde tanıklanan sözcük “alçak, aşağılık” anlamlarında kullanılarak mecazî bir söylem kazanmıştır.

Krh: *asraḳı* “aşağıdakiler, alt tabakadakiler, hizmetçiler” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 4527) *yime edgü tutgıl elig asraḳıḡ / yēgü içgü bērgil bütür oprakıḡ* (Arat,1979b: 455). “Elinin altındakilere (emrin altındakilere, hizmetçilere) de iyi davran. Onları yedir, içir, giydir.”

Hrz: *asraḳı* “sonraki; sonradan gelenler, küçükler” **MM**’de *asraḳı* “sonradan gelenler, küçükler” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: -

ast: “alt, aşağı”

● *ast* < **as+t* “alt, aşağı” **as* sözcüğünün **al+t* sözcüğünde olduğu gibi isimden isim yapan {+D} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. EDPT: 242a; GOT: 182a; DTS: 61b).

Orh: - Uyg: -

Krh: *ast* “alt taraf, aşağı” **KB, DLT, TİEM, JR**’de tanıklanmıştır: **KB** *ast* → *astın*, **DLT**’de Çiğil lehçesinde “sokaklar” olarak anlamlandırılmıştır 33 17^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 82). **TİEM, JR** *ast* → *astın*

Hrz: *ast* “alt, aşağı” **NF, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 402/12) *yer astıdın aşağı karanlıḡa Siccīn tēp ayturlar* (Eckmann, 2004: 280). “Yerin altından aşağı karanlığa Siccin diyerek söylerler.” (HTKT 43/51) *ay ḳavmum! Ėrmes mü maḡa Mıṣr mülki taḳı bu arıḳlar, aḳar astımdın? Kōrmez mü siz?* (Sağol, 1993a: 277). “Ey halkım, Mısır’ın ve altımdan akıp giden şu nehirlerin egemenliği, benim değil mi? Görmüyor musunuz?” (Yazır, 2008: 351, 43/51). **SK** → *astın*; (KE 24v12) *suw keldi aşuḳıḡa tēgdi, oḡlı bar ērdi anı ayakı astıḡa alıp tepesiḡe aṣdı, oḡlan öldi* (Ata, 1997: 34). “Su geldi aşık kemiğine ulaştı. Oḡlu var idi, onu ayaḡının altına alarak tepesine çıktı, oḡlan öldü.”

Kıp: *ast* “alt, aşağı” **BV, CC, GT, İM**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 14) tanıklanmıştır: (CC 32b/13) *tübinde ~ astında* (Argunşah ve Güner, 2015: 192). “altında, aşağısında” (GT 299/11) *kim seniḡ atan aḡır taṣ astından tepreḡinçe kērek*

(Karamanlıoğlu, 1978: 149). “Senin ceddin ağır taş altından kıpraşması gerek.” (İM 57a/7) *Eyle kerek kim bolğay kesb kılmak yakın astında tağı tevekkül kılmak bolmasa* (Toparlı, 1992: 179). “Öyle gerek ki yakında alttan kazanç kılınacak ve dahi tevekkül kılmak olmasa.”

astın: “alt, aşağı, aşağıda olan”

● *astın* < **as+tın* “alt, aşağı, aşağıda olan” **as* sözcüğünün yer zarfı yapan {+DIn} ekini almasıyla oluşmuştur (Taş, 2015: 37; EDPT: 242a; GOT: 182; ayrıca bkz. DTS: 61b).

Orh: - Uyg: -

Krh: *astın* “alt, aşağı, aşağıda olan” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, ÖN**’de tanıklanmıştır: (KB 18) *kidin öñdün ermez ne soldın oñun / ne astın ne üstün ne otu orun* (Arat, 1979b:19). “Arkada veya önde değildir; ne sağdadır ne solda ; yeri ne altta ne üstte, ne de ortadadır” (Arat, 1985: 13). DLT’de *altın* “aşağı, alt” anlamlarında bir edattır 67 34^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 82). (AH 102) *bilig birle ‘alim yoğar yokladı / biligsizlik ern çökerdi koğı (C→ astın aşağı)* (Arat, 1951: 48). “Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü” (Arat, 1951: 86). (TİEM 82/4) *kaça gūrlar astın üstün bolsa* (Ünlü, 2004: 267). “Mezarların altı üstüne getirildiği zaman.” (JR 9/72) *Va ‘de kıldı Tağrı mü ‘minlerka, mü ‘min urağutlarka büstānlar kim ağar astında arıklar, cāvidāneler anıñ içinde, turğu arığ ewler, turğu büstānlar içinde hem hoşnūdluğ Tağrıdın, uluğ ol, ol kırtulmağ uluğ* (Ata, 2004: 42). “Allah müminlerin erkeğine, kadınına içlerinde ebedi kalacakları altından ırmaklar akan cennetler, adn cennetlerinde hoş meskenler vaat etti. Allah’ın hoşnutluğu ise, hepsinden büyüktür. İşte bu, büyük kurtuluştur” (Yazır, 2008: 142, 9/72). (ÖN B25) *tağı müjde bērgil anlarğa kim bittiler tağı kıldılar edğü ‘amellerni. Haqıkat üze anlarğa büstānlar, ağar astındın arıklar* (Üşenmez, 2010: 210). “İman edip salih ameller işleyenlere müjdele: Kendileri için altından ırmaklar akan cennetler vardır” (Yazır, 2008: 12, 2/25).

Hrz: *astın* “alt, aşağı” **NF, ME, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 222/2) *tağı İmāmdın astın ābdast kıldı* (Eckmann, 2004: 152). “Ve imamdan aşağıda abdest aldı.” ME → *astınrağ* (HTKT 11/82) *ol vaqtın kim keldi buyruğumuz, kılduğ üstünini, astınını* (Sağol, 1993a: 122). “Azap emrimiz geldiğinde, derhal şehrin üstünü altına getiriverdik (Yazır, 2008: 164, 11/82). (SK 9a/11) *tamuğ bu kün yēti kat yērde astın turur* (Yaman, 1996: 104). “Cehennem bugün yedi kat yerden aşağıdadır” (Yaman, 1996: 176). (KE 22v14) *Yağdı yağmur esdi yēller astın üstün altı ay/ Körse mundağ mundın artuğ*

Mevlimizniñ kudreti (Ata, 1997: 32). “Altı ay aşağıdan yukarıdan yağmur yağdı, yeller esti/ Buradan Mevlamızın kudretinin çok değerli olduğunu körürsün.”

Kıp: *astın* “alt, aşağı” **GT**’de tanıklanmıştır: (GT 94/7) *kim üstün dudağı burnı ucına yetip dağı astın dudağı yakasına inip turur idi* (Karamanlıoğlu, 1978: 46). “Üstteki dudağı burnunun ucuna ulaşip ve dahi alttaki dudağı yakasına inmişti.”

astınkı: “daha aşağı, en alt, en düşük”

• *astınkı* < **as+tın+kı* “daha aşağı, en alt, en düşük” **as* sözcüğünün yer zarfı yapan {+DIn} eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *astınkı* “daha aşağı, en alt, en düşük” **TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: (TİEM 41/29) *aydı anlar kim tandılar idimizä körgütgi ol ekkägüni azdurdılar pärilärdin kişilärdin kılalıñ anlarını ağaqlarımız altın bolsalar astınkılardın* (Ünlü, 2004: 172). “İnkâr edenler, ‘Ey Rabbimiz! Cin ve insanlardan bizi yoldan çıkaranları, bize göster de onları ayaklarımızın altına alıverelim, böylece onlar en aşağılardan olsunlar!’ diyeceklerdir” (Yazır, 2008: 342, 41/29). (AT) *ol on iki yol astındaki çalpañ balçıknı kurıttı* (31, 34) “On iki yolun altında olan balçığı kuruttu” (Borovkov, 2002: 58).

Hz: *astıngı* “aşağıdaki, alttaki” **NF**’de tanıklanmıştır: 106/4) *astıngı tonı öziniñ turur* (Eckmann, 2004: 76). “Aşağıdaki elbise kendisinindir.”

Kıp: -

astınrak: “daha alt, daha aşağı”

Sözcüğün etimolojisi için iki görüş öne sürülebilir:

• *astınrak* < **as+tın+rağ* “alt, aşağı, aşağıda olan” **as* “alt, aşağı” sözcüğünün yer zarfı yapan {+DXn} ekini ve karşılaştırma sıfatı yapan {+rAK} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

• *astınrak* < **as+tın+ra+(o)k* “alt, aşağı, aşağıda olan” **as* “alt, aşağı” sözcüğünün yer zarfı yapan {+DXn} ekini ve yine yer zarfı yapan {+rA} ekini ve pekiştirme edatı {+ok} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: → *astın*

Hz: *astınrak* “daha alt, daha aşağı” **ME, HTKT, KE**’de tanıklanmıştır: (ME 91/5) *ol yakadın astınrak yer tardı* (Yüce, 1993: 48). “O taraftan aşağı yeri dağıttı.” (HTKT 8/42) *taķı münügliler, astınrak sizdin* (Sağol, 1993a: 96). “Süvariler sizden daha aşağıdaydı.” (KE 122v8) *Evvel vaķtsız tiledi anıñ üçün, dīdār ķamuğlardın üstünrek turur andın astınrak ni ‘metlerni bulmas erken üstünrek ni ‘metni bulmaķ muķāl turur* (Ata, 1997: 172). “Önce onun için zamansız diledi, ķehresi hepsinden daha üstün idi, ondan daha aşağıda nimetleri bulamaz idi, daha üstün (olan) nimetleri bulmak imkansız idi.”

Kıp: -

aşag ~ aşak: “aşağı”

- *aşak* “aşağı” (EDPT: 259a; ayrıca bkz. DTS: 62b).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *aşak* “aşağı” **JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: JR ve ÖN’de *aşak yer* “tuvalet, ayak yolu” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (AT) *yığaçlar başını ağaķķa idürüb turğay* (66b, 16). “Ağaçlar başını aşağı indirip duracaklar” (Borovkov, 2002: 59).

Hz: *aşag ~ aşak* “aşağı, alt; alçak gönüllü, mütevazı; ayak yolu, helâ” **NF, ME, HTKT, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 23/7) *kōzi aşakķķa üküşrek baķar, yerke baķar* (Eckmann, 2004: 17). “Gözü aşağıya çokça bakar, yere bakar.” (ME 63/8) *ēlini nērsege, aşakķa sundı* (Yüce, 1993: 43). “Elini nesnenin aşağısına uzattı.” HTKT’de *aşak yer* “ayak yolu, helâ”; *aşak bol-* “alçalmak”; *aşak kıl-* “alçaltmak” anlamlarıyla tanıklanıp yön anlamı belirtmemektedir. (KE 125r17) *Māryāb yüzün başın aşak saldı* (Ata, 1997: 175). “Maryab başını aşağı salladı.”

Kıp: *aşag ~ aşak* “aşağı” **BV, İM, İNKFT, TA**’da (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 14) tanıklanmıştır: (İM 174b/5) *taķı aşak ķılmağay* (Toparlı, 1992: 252). “Ve dahi aşağıya inmeyecek.”

aşaga ~ aşaka: “aşağı” (*krş:* → *aşagı ~ aşakı*)

- *aşaga < aşak+a* “aşağı” *aşak* “aşağı” sözcüğünün {+A} yaklaşma durumu ekini alarak (burada kalıplaşmıştır) oluştuğu düşünülebilir. (ayrıca bkz: EDPT: 259a, DTS: 62b).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *aşağa* “aşağı” **AH, JR**’de tanıklanmıştır: (AH 101) *bilig birle ‘alim yokar yokladı / biligsizlik ern çökerdi kōdı (C→ astın aşağı)* (Arat, 1951: 48). “Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü” (Arat, 1951: 86). JR’de *aşağa* “bayağı” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *aşağa* “aşağı” **NF, SK**’de tanıklanmıştır: (NF 402/12) *yer astıdın aşağı karanğuğa Siccīn tēp ayturlar* (Eckmann, 2004: 280). “Yerin altından aşağı karanlığa Siccin diyerek söylerler.” (SK 44b/14) *ol yıgaç birle aşağı tıkdılar* (Yaman, 1996: 143). “O ağaç ile aşağı sarkıttılar” (Yaman, 1996: 207).

Kıp: *aşağa ~ aşağı* “aşağı” **BM, BV, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, Kİ, KK, MG, RH, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 14) tanıklanmıştır: (GT 261/9) *kim seni bu kal’e burcından aşağı handak-ka bırak-kay* (Karamanlioğlu, 1978: 130). “Ki seni bu kaleden₂ aşağı hendeğe bırakacak.” (İM 260a/3) *Takı oğlu kızına bërmegey takı oğlınıy oğlu kızına bërmegey niçe kim aşağı barsa* (Toparlı, 1992: 308). “Ve dahi oğlunu kızına vermeyecek ve dahi oğlunun oğlunu ve aşağısında nice kişi varsa (hiçbirini) vermeyecek.”

aşağarak: “aşağı”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

- *aşağarak* < *aşak+a+arak* “daha aşağı” *aşak* “aşağı” sözcüğünün üzerine gelen yaklaşma durumu eki {+A}’nin kalıplaşması ve karşılaştırma sıfatı yapan {+rAK} ekinin gelmesiyle oluşmuş olabileceği düşünülebilir.
- *aşağa* < *aşak + a + ra + (o)k* “daha aşağı” *aşak* “aşağı” sözcüğünün yaklaşma durumu eki {+A}’nin kalıplaşması ve yer zarfı yapan {+rA} ekini alması ve pekiştirme edatı {+ok} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: - Hrz: -

Kıp: *aşağarak* “aşağıca, daha aşağı” **BV**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 14) tanıklanmıştır.

aşakak: “aşağı”

- *aşakak* < *aşak+a+(ok)* “aşağı” *aşak* “aşağı” sözcüğünün yaklaşma durumu ekini (burada kalıplaşmıştır) {+A} ve ekini pekiştirme edatı {+ok} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: - Hrz: -

Kıp: *aşaķak* “aşıağı” **BV**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 14) tanıklanmıştır.

aşıağı ~ aşıakı: “aşıağı” (*krş:* → *aşıağa ~ aşıaka*)

- *aşıağı ~ aşıakı* < *aşıak+ı* “aşıağı” *aşıak* “aşıağı” sözcüğünün {+A} yaklaşma durumu ekini alarak (burada kalıplaşmıştır) daha sonra ekin daralması sonucu oluştuğu düşünölebilir

Orh: - Uyg: -

Krh: *aşıakı* “aşıağı” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *ķaķan kim görleri aşıakı yokaı kılğay* (126b, 9). “Onların kabirlerini aşıağı (indirip) yukarı (ķıkardığı) zaman” (Borovkov, 2002: 59).

Hrz: → *aşıağa*

Kıp: *aşıağı* “aşıağı” **MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 14) tanıklanmıştır.

boğnı: “kısa; düşük; alķak, aşıağı, alt”

- *boğnı* “kısa; düşük; alķak, aşıağı, alt” (Wilkens, 2021: 186).

Orh: -

Uyg: *boğnı* “kısa; düşük; alķak, aşıağı, alt” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 28) *ediz boğnı bolmakı yanlug bilig tıltagı ol* (Yakup, 2010: 140). “Uzunluk ve kısalık yanılığa sebep olur.”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

ısra: “aşıağı; alt”

- *ısra* “aşıağı; alt” *ısra* sözcüğü *asra* “alt, aşıağı” sözcüğüne yapı benzerliğinden dolayı sözcüğün aslının *asra* olduğu düşünölebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *ısra* “o yerden aşıağı” **DLT**’de tanıklanmıştır: (DLT) *ol andan ısra-ol* “O, ondan sonra ve aşıağıdır” 75 38^a (Kaķalın ve Ölmez, 2019: 195). AH → *asra*

Hrz: - Kıp: -

ķudı ~ ķodı ~ ķodu: “aşıağı, aşıağı doğru” (*krş:* *ķuyı ~ ķoyu ~ ķuyu*)

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki görüş mevcuttur:

- *kuḍı* ~ *koḍı* < *ko-d-u* “aşağı, aşağı doğru” Clauson bu sözcüğü *ko-* “açaltmak, boşaltmak, dökmek” fiiline götürür. Bunun gerekçesi olarak *ko:n-*, *ko:y-*, *ko:d-* gibi fiillerin mevcut olmasıdır. *kod-* “alçaltmak, boşaltmak, dökmek” fiilinin {-I} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu oluşmuştur (EDPT: 578b, 596a).
- *kuḍı* ~ *koḍı* < *kuḍ-ı* “aşağı” *kuḍ-* “dökmek” fiilinin {-I} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu oluşmuştur (OTWF: 341; ayrıca bkz. DTS: 352a; Wilkens, 2021: 418).

Arat sözcüğü “aşağı, aşağıya” anlamlarının yanı sıra “dip, çukur” olarak da tanımlamıştır ve **koḍı** biçiminde okumuştur (1979a: 267). İrk Bitig’de iki yerde tanıklanan sözcüğü Yıldırım **kuḍı** (2017: 334), Tekin T. ise **koḍı** (2019:56) olarak okumuştur. Bu sözcüğün *koḍı* ile okunuşu artık doğru değildir. Daha eski tarihli neşirlerde *koḍı* olarak okunsa da sözcüğün doğru imlası *kuḍı* biçimidir.

Orh: *koḍı* ~ *kuḍı* “aşağı, aşağı doğru” **BK D37; TI K3; MÇ D4; IB 44, IB 50**’de tanıklanmıştır: (BK D37) *seleḡe kuḍı yorıpan* (Ölmez, 2015: 143). “Selenge Irmağı’ndan aşağıya doğru yürüyerek.” (MÇ D4) *üküşı seleḡe kuḍı bardı* (Ölmez 2015: 297). “Çoğusu Selenge Irmakı’nın aşağısına ulaştı.”

Uyg: *koḍı* ~ *kuḍı* “aşağı, aşağıya” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS VI) *ötrü imäriḡmā ḡamaḡ bodun ḡara enḡ mänilig örü uluḡ kuḍı kiḡig tüz baz ḡıltı* (Ayazlı, 2009: 161). “İşte o zaman, bütün halk₁₂ huzurlu₂ yukarıdaki büyüklerle, aşağıdaki küçüklerle uyumlu oldu” (Ayazlı, 2009: 161). (HT VII) *kuḍı baks[ar] bo orıntın ketḡülüksüz köñüllüḡ kılalım* (Röhrborn, 1991: 44). “Aşağı bakarsa, bu yerden gitmeksizin gönüllü olalım.”

Krh: *koḍı* ~ *kuḍı* ~ *koḡu* “aşağı, aşağıya, dip, alt” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 3725) *koḡısı yaḡız yer yaşıl suḡ bile / örüsi süzüḡ yel üze ot ula* (Arat, 1979b: 375). “Altı kara toprak ile mavi sudur; üstü süzülmüş yel ile ateştir” (Arat, 1985: 270). (KB 4479) *özünḡde koḡı al kişi alsa sen / beḡük tüḡke yaḡma bulun bolḡa sen* (Arat, 1979b: 450). “Evleneceksen, kendinden aşağı derecede biri ile evlen; kendinden yüksek âilelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun” (Arat, 1985: 324). DLT’de *kuḡı* “her şeyin aşağısı, altı” *kuḡı ıldı* “aşağı indi” 542 271^b olarak geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 298). (AH 282) *tevazu’ ḡılıḡlını kötrür idi / teḡebbür tutar erni kemşür koḡı (C→koḡı)* (Arat,

1951: 63). “Tevâzû göstereni Tanrı yükseltir, kibirli olanı aşağı atar” (Arat, 1951: 92). (TİEM 28/81) *kuğı ıdtımız anı sarāy birlä yār kuğı ärmädi* (Ünlü, 2004: 105). “Derken Biz, onu ve sarayını yerin dibine geçirdik” (Yazır, 2008: 281, 28/81). (JR 34/9) *bakmazlar mu ol kim utrularında turur, ol kim soñlarında turur, kökdin hem yerdin, eger tilese-miz ıyğay erdimiz olarnı yer kuğı azu tüşürgetimiz olar üze päre bulıt kökdin, anıñ içre nişān bar, kamuğ tanrıka yangan kulka* (Ata, 2004: 83). “Gökyüzünde ve yeryüzünde, önlerinde ve arkalarında onlara bakmazlar mı? İstersek, onları yerin dibine geçiriverir veya üzerlerine gökten parçalar düşürüveririz. Şüphesiz bunda hakka gönül verecek her kul için bir ibret vardır” (Yazır, 2008: 304, 34/9). (AT) *biz kuğı ıdmarmız mägär idin yarlığı birlä* (14b, 10). “Biz ancak Rabbimizin emri ile ... aşağı ineriz” (Borovkov, 2002: 169).

Hz: *kuğı* “alt, aşağı” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 125v14) *Qārūnnıñ tahtı tegresini yēti yolı öwrüldi, Qārūn sekrip kuğı indi, yēr Qā[rūn]nı aşuķıñğa tegi tutdı* (Ata, 1997: 176). “Karun’un tahtının çevresi yedi yoldan çevrildi, Karun sıçrayarak aşağı indi, yer Karun’un aşık kemiğine kadar geldi.”

Kıp: -

kuđıraķ ~ kuđıraķ: “en aşağı”

Sözcüğün morfolojisine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

- *kuđıraķ* < *kud-ı+rak* “en aşağı” *kud-* fiilinin {-I} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu isimleşen sözcüğün karşılaştırma sıfatı yapan {+rAK} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

- *kuđıraķ* < *kud-ı+ra+(o)k* “en aşağı” *kud-* fiilinin {-I} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu isimleşen sözcüğün yer zarfı yapan {+rA} ekini alması ve pekiştirme edatı olan {ok} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Sözcük *kuđıraķ* olarak tanıklansa da bu sözcüğün asıl okumasının *kuđıraķ* olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Orh: - Uyg: -

Krh: *kuđıraķ* “en aşağı” **TİEM**’de tanıklanmıştır: (TİEM 95/5) *yana yandurdımız anı kuğılarda kuđıraķka* (Ünlü, 2004: 279). “Sonra onu aşağıların en aşağısına döndürdük” (Yazır, 2008: 436, 95/5).

Hrz: *kuğırak* “aşağı, alt, en alt, en aşağı” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 239v6) ‘*Ömer rażıya ’llāhu ‘anhu erte kopup tañ namāzıǵa bardı, mescidge kirmište Ebū Lü’lü’ t[ezrek] elgindeki eki uçluğ hañçer ‘Ömerniñ kindikidin kuğırak sançtı, ‘Ömer yıķıldı* (Ata, 1997: 347). “Ömer (r.a) sabah kalkıp kuşluk namazına vardı, mescide girdiğinde Ebu Lü’lü hızlıca elindeki iki uçlu hañçeri Ömer’in göbeğinden daha aşağıya sapladı, Ömer (yere) yıǵıldı.”

Kıp: -

ķoy ~ ķuy: “alt, dip”

- *ķoy ~ ķuy* “alt, dip” (Arat, 1979a: 273; EDPT: 674a).

Orh: -

Uyg: *ķoy* “göğüs, bağır, koyun”

Krh: *ķoy* “alt, dip” **KB, TİEM, ÖN**’de tanıklanmıştır: (KB 3570) *negü asğı ahır kara yer ķoyu / anıñ tüşneki ol yağız yer oyı* (Arat, 1979b: 358). “Ne fayda, sonunda onun da gireceğı yer bu kara toprağın altı, bu yağız yerin çukurudur” (Arat, 1985: 260). (KB 4721) *baķa körgil emdi yağız yer ķoyı / ne yañlığ ķişi kirdi tolmağ oyı* (Arat, 1979b: 473). “Dikkat et, şimdi bu kara toprak altına ne çeşit insanlar girmiştir; onun çukuru hâlâ dolmamıştır” (Arat, 1985: 341). TİEM ve ÖN’de *ķoy* sözcüğü yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: - **Kıp:** -

ķuyı ~ ķoyu ~ ķuyu: “aşağı” (krş: → *ķudı*)

- Sözcük *kud-* fiilinin (Harezmi Türkçesinde fonetik değişiklikle *kuy-* “dökmek”) *-ı* kalıplaşmış zarf fiil ekini almasıyla oluşmuştur. Bunun yanında Harezmi Türkçesinde /d/ ve /y/ değişimi olmakla birlikte sözcüğün her iki haliyle karşılaşmak mümkündür. Bu bilgiye dayandırılarak *ķuyu* yapısının **ķudı* sözcüğünün fonetik değişikliğe uğramış biçimi olduğu belirtilmelidir.

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: *ķuyı ~ ķoyu ~ ķuyu* “aşağı” **NF, ME, HTKT, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 336/15) *Hak tvt cümlesini yüzün ķuyu tamuğķa kemişgey, tēp aydı* (Eckmann, 2004: 234). “Hak

teala hepsini cehennemini aşağısına gönderecek, diye söyledi.” (ME 156/5) *kuyu töküldi yultuz* (Yüce, 1993: 63). “Yıldız aşağıya döküldü.” (HTKT 32/12) *taķı eger körse érđin, ol vaktın kim yazuk kılğanlar başlarınıķ koyu katğanları, anlarınķ İğisi katında* (Sağol, 1993a: 230). “O zaman günahkar olanları Allah’ın huzurunda başları aşağıya eğik iken bir görse idin...” (KE 158v18) *İlyās tağ[dın] kuyı indi, mundın burun tağdın tüşüp boynı süñüki taķı sağ kolı sınmış erdi* (Ata, 1997: 225). “İlyas dağdan aşağı indi, bundan önce dağdan düşüp boyun kemiğı ve sağ kolu kırılmıştı.”

Kıp: *kuyu* “kuyu” anlamında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

tüb ~ tüp ~ tib ~ tip: “alt, dip, zemin; uç, son; kök”

• *tüp* “dip” (DTS: 598a; EDPT: 434b; Wilkens, 2021: 774).

Orh: -

Uyg: *tüp* “dip, aşağı, en alt” **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 1) *öllü kuruglı kertü töztä tüpi bir uçmaklı yorumaklı ärđüktäki tözi...* (Hazai ve Zieme, 1971: 40). “Ölüm ve boşluk gerçek temelde² bir uçma ve koşma olduğı gibi olan cevheri...” (BT 9) *bod kötürmächä tınl(ı)g oğlanına bulturayın nirvanıg äñ tüpüntä* (Zieme, 1985: 162). “Vücutlu canlı varlıklar oğlanına elde ettireyim, nirvananın en dibinde.”

Krh: *tüb* “dip, alt” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *ağaç tübindä* (59, 12). “Ağacın altında” (Borovkov, 2002: 279).

Hrz: *tüp* “dip; alt” **NF, ME, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 356/7) *taķı kuduğ tübinde bir taş bar erdi* (Eckmann, 2004: 247). “Ve kuyu dibinde bir taş vardı.” (ME 155/4) *tañ yarudı, açıldı tañ, koñruldı, teprendi tübindin* (Yüce, 1993: 63). “Şafak yarıldı, şafak açıldı, yerinden söküldü, dibinden deprendi.” (HTKT 37/64) *Haķķat üze ol yığaçı turur, çıkar tamuğnuñ tübindin* (Sağol, 1993a: 250). “Gerçekdir ki, o cehennemini en altından (dibinden) çıkan bir ağaçtır.” (MM 40/1-2) *bu cümle ħalāyık müsāfir mēñiz / taķı dünya tüpsüz kırıgsız tēñiz* (Argunřah ve Toparlı, 2014: 97). “Bütün yaratılmışlar yolcu, dünya ise uçsuz bucaksız deniz gibidir” (Argunřah ve Toparlı, 2014: 159). (SK 71a/10) *özesinde bir altun başlığ kuř oturmuş, yāķūt közlük, yupa saçlık, zümürürd azaklık. Ol yığaç tübinde bir tērgi uruğluğ* (Yaman, 2016: 167). “Üzerinde altın başlı, yakut gözlü, misk saçlı, zümrüt ayaklı bir kuř oturmuş. O ağacın dibinde bir sofranın kurulu” (Yaman, 2016: 226). (KE 43r10) *Hāzer ħalknı yığıp ol yakğan yerde çukur kazdı tēñiz tüpi, tar ağzı, kēñ eni saman birle, arıgsız nerse birle tolturdı* (Ata, 1997: 59). “Hazer

halkını toplayarak o yanan yerde çukur kazdı, dibi derin, ağzı dar, eni geniş saman ile kirli nesnelerle doldurdu.”

Kıp: *tib* ~ *tip* ~ *tüb* “dip, temel, kök” **BC, CC, MG, RH, TA**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 274, 276, 286) tanıklanmıştır: (CC 51a/12) *tüb* (Argunşah ve Güner, 2015: 226). “Dip, alt.”

töben ~ töpün ~ tüpin ~ tüpün ~ tüpin: “aşağıya, baş aşağı doğru”

• *töbün ~ töpön ~ töpün ~ tüpün* < *tüb+i+n* “aşağıya, baş aşağı doğru” (EDPT: 435a; DTS: 580b; Wilkens, 2021: 774).

Orh: -

Uyg: *töpön ~ töpün* “aşağıya, baş aşağı doğru” anlamlarına gelen bu sözcük bu dönemde aynı zamanda “tepe, insan başının en üst kısmı” anlamlarında da kullanılmıştır. **DKPAM**’de tanıklanmıştır: (DKPAM) *ötrü tamudakı rakşaslar irinç tamuluglarıg tutup ol isiçlerte töpün kāmüširlär...* (Elmalı, 2009: 83). “Sonra, cehennemdeki şeytanlar zavallı cehennemlikleri tutup o kazanlara baş aşağı atarlar” (Elmalı, 2009: 235).

Krh: *töben ~ töpün* “alt, aşağı” **KB, TİEM, JR**’de tanıklanmıştır: (KB 3797) *egin bütti boğzum yime boldı tok / töbün barsu dünya adın asğı yok* (Arat, 1979b: 382). “Sırtım pek, karnım da tok oldu; dünya yere batsın, onun başka ne faydası vardır.” (Arat, 1985: 275). (KB 4712) *kanı ol bayat men tēgüçi otun / teñizde қоdı ıdı teñri töbün* (Arat, 1979b: 472). “Ben Tanrım” diyen ve sonunda Tanrının denizin dibine gönderdiği o küstah nerede?” (Arat, 1985: 341). (TİEM 27/90) *taķı kim kältürsä esizlignı töbän kılur yüzläri ot içindä näk yanut berlür mü silär mägär anlar kılur ärdiñizlär* (Ünlü, 2004: 97). “Kim de kötülükle gelirse, onlar yüzleri üstü (baş aşağı) ateşe atılır. Siz, ancak yaptıklarınızla cezalandırılırsınız” (Yazır, 2008: 274, 27/90). JR *töben kıl-* “ters yüz etmek, başaşağı getirmek” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *töpen ~ tüpin* “kök, dip; baş aşağı, tepesi üstü” **NF, KE**’de tanıklanmıştır: NF’de *töpen* “baş aşağı, tepesi üstü” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (KE 168v7) *yığačnıñ tüpin kessek başıdın çıkar, başın kessek tüpidin çıkar tēp erre keltürüp yığačnıñ tepesidin eki yardılar* (Ata, 1997: 240). “Ağacın kökünü kessek başından çıkar, başını kessek kökünden çıkar diyerek testere getirerek ağacın tepesinden ikiye ayırdılar.”

Kıp: *töben* “altında, aşağı, geri” **CC, İM**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 281) tanıklanmıştır: (CC 57a/16) *töben tüšti* (Argunşah ve Güner, 2015: 242). “aşağı düştü”

(Argunşah ve Güner, 2015: 330). İM’de *töben yitmek* “üzerine eğilmek” (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 282) anlamında tanıklanarak yön ifade etmemektedir..

zîr: “alt, aşağı; dip”

- < *Far. zîr* “alt, aşağı; dip” (ST: 633a)

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *zîr* “alt, aşağı; dip” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 29b/1) *sağdın soldın zîr zîr bolğay* (Yaman, 2016: 128). “Sağdan soldan çıkarlar” (Yaman, 2016: 195).

Kıp: -

2.6. “Üst, Yukarı, Üzeri, Üzerine” Anlamlarına Gelen Sözcükler

ör: “yukarı”

- *ör* “yukarı” (EDPT: 193a; OTWF: 226; ayrıca bkz. DTS: 388a).

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *ör* “yukarı” **ME**’de tanıklanmıştır: (ME 10/3) *örce yördi kemi* (Yüce, 1993: 32). “Gemi yukarıya yürüdü.

Kıp: -

öri ~ örö ~ örü: “üst, en iyi, yüksek, üstte”

- *öri ~ örö ~ örü* < *ör- i ~ ör- ö ~ ör- ü* “yüksek, üst” *ör-* “yükselmek, örmek” fiilinin {-X} kalıplaşmış zarf fiil ekini alması sonucu oluşmuştur (EDPT: 197b; OTWF: 226; Taş, 2015: 168; ayrıca bk. DTS: 388; Wilkens, 2021: 541).

Orh: -

Uyg: *öri ~ örö ~ örü* “üst, üstte, yüksek, en iyi” (Wilkens, 2021: 541) **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 8) *anta basa barçanın katılışmışın sakını tormanı kutadturmuş tæg kutadturup anıñ örisin burunın öznüñ töz tüp bahşıka ötüngü ol anta basa ulalu kälmiş* (Kara ve Zieme, 1977: 52). “Daha sonra hepsinin karışmışlığını düşünerek, kurbanı kutsamış gibi kutsatarak onun en üstteki varlığının esasını üstada sunacaktır,

sonra böylece gelmiş.” (Tot.) *üç uguş yertinçütä okşatguluksuz yalınguz örü tar(t)daçı köni tüzünü tuymuş burhan üzä nomlayı yarlıkamışg burhanlarını...* (Kara ve Zieme, 1978: 78). “Üç alanda, benzersiz, yalnız en yüksek doğruyu duymuş Buddha ile (öğütlerini) öğütleyerek buyurmuş Buddhaların...”

Krh: *örü* “yukarı, üst” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 4881) *sözin kesti kıptı adağın örü / esenleşti evke yüz urdı körü* (Arat, 1979b: 487). “Sözünü kesti, yukarı kalktı, vedalaşıp evine doğru yürüdü.” (KB 6266) *kamuğ edgü bolğay bodunka törü / tuta birge teñri bu beglik örü* (Arat, 1979b: 620). “Bütün halka iyi gelecek töreler için Tanrı bu beyliği dik tutar.”

Hrz: -

Kıp: *örü* “ayakta durmak; yer altında hububatı saklamaya mahsus mahzen” (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 212) anlamlarında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

örk: “en yüksek, en yukarı”

• *örk* < *ör-* *k* “en yüksek, en yukarı” *ör-* “yükselmek” eyleminin, eylemden ad yapan {-k+} eki alması sonucu oluşmuştur (Ayazlı, 2016: 194; EDPT: 221a; OTWF: 225; ayrıca bk. DTS: 389a; Wilkens, 2021: 540).

Orh: -

Uyg: *örk* “en yüksek, en yukarı, zirve” yalnızca **Ern 1** metninde tanıklanmıştır: (Ern 1) *tört davıp yertinçünün körki tütrüm tärin taloy ügüzünün türki törttin sınarkı taglarnıñ börki tüz yagız yer üzätäñiniñ örki...* (Ayazlı, 2016: 424). “Dört divipa dünyanın güzelliği, derin₂ okyanusun₂ gücü, dört bir taraftaki dağları takkesi, yeryüzünün fevkalade yüksekliği...” (Ayazlı, 2016: 515).

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

öze: → **üze**

özre: → **üzre**

tepe ~ tēpe ~ töbü ~ töpe ~ töpi ~ töpö ~ töpü: “tepe, zirve; baş”

• *töbü ~ töpe ~ töpi ~ töpö ~ töpü* “tepe, zirve, en uç” (DTS: 580a; EDPT: 436a; GOT: 66, 89, 95; Wilkens, 2021: 738).

Orh: *töpe* “tepe, zirve” Yenisey yazıtları **E-151**’de tanıklanmıştır: (E-151) *töp töpede birke tükendim- e* (Kormuşin, 2016: 210). “Zirvedeyken aniden tükeniverdim!” (Kormuşin, 2016: 210).

Uyg: *töbū ~ töpe ~ töpi ~ töpö ~ töpü* “tepe; insan başının üst kısmı” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 9) *män yemä amtı nomlamışım kărgäk ötrü säkiz tümän tört miñ töpösintin yaruklar ıdıp v(a)jırlıg örgün öze olurup...* (Tekin Ş., 1960: 104). “Benim de şimdi vaaz etmem lazımdır! Bunun üzerine tepesinden seksen dört bin ışık gönderip elmas tahtın (vjırlıg örgün = skr. vajrasana) üzerine oturur...” (Tekin Ş., 1960: 226). (HT VII) *bulmamakıg bälıñtäg kıkıkkı(y)ä [t]özlügümüz üzä ulug nomug [ä]şidtim(i)z töpöde tuta [tä]ginip sakınmış...* (Röhsborn, 1991: 135). “Ele geçiremediği korkulu küçücük köklerimizle büyük öğretiyi işittiğimiz (düşünceleri) baş üstünde tutup saygı göstererek düşünüp...”

Krh: *tepe ~ töbe* “tepe” **DLT, TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: DLT’de hem **tepe*** hem de **töpö** biçimi verilmiştir. **Tepe** biçimiyle “dağ” 536 268^b olarak anlamlandırılmış, **töpö** “insan başının tepesi” *täg töpö* “tepe, dağın doruğu” 540 270^b anlamları verilmiştir (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 458, 488). (TİEM 50/6) *bağmazlar mu kökkä täpälärindä nätäg binä kıldımız anı tağı bázädimiz anı yok añar hiç yaruk* (Ünlü, 2004: 203). “(Kafalarını kaldırıp) üzerlerindeki gökyüzüne, onu nasıl yaptığımıza, onu nasıl süslediğimize bakmıyorlar mı? Onun hiçbir çatlağı yoktur” (Yazır, 2008: 371, 50/6). (AT) *barça tağ täpäsiñe yoqladı* (28, 36). “Hepsi dağın zirvesine çıktılar” (Borovkov, 2002: 262). (AT) *anlar kim tägmä kaşlar ya ‘ni töbälär üzä yoqlağaylar* (37, 2). “Yüksek yerlere, tepelere çıkanlar” (Borovkov, 2002: 272).

Hrz: *töpe* “tepe” **NF, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: NF, HTKT ve KE’de *tepe* “tepe, çıkıntı” anlamlarıyla coğrafi bir terim ifade edip yön anlamı belirtmemektedir. (SK 70b/6) *suw tēpesinde yörise kişi hergiz suwka batmağay* (Yaman, 2016: 167). “Suyun üstünde yürüse yürüyen kişi asla suya batmaz” (Yaman, 2016: 226).

Kıp: *depe ~ tebe ~ tepe ~ töpe* “tepe; +A doğru; kadın süs eşyası” **BM, BV, CC, DM, İH, İM, Kİ, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 59, 267, 270, 282) tanıklanmıştır: BM, BV, CC, DM, İM, TA’da *depe ~ tebe ~ tepe ~ töpe* “tepe” anlamında tanıklanarak yön değil coğrafi terim ifade etmektedir. DM’de *tepe* “tepe” anlamının yanı sıra “kadın süs eşyası” anlamında da tanıklanmıştır. İH’de “+A doğru” anlamında kullanılmıştır.

töpölerinteki: “tepelerindeki, başlarındaki”

• *töpölerindeki* < *töpö+ler+i+n+te+ki* (Wilkens, 2021: 738). *Töpö* sözcüğünün sırasıyla {+lAr} çokluk eki, {+I} 3. tekil kişi iyelik eki, *zamir n*'si, {+DA} bulunma durumu eki ve {+kI} aitlik-ilişkinlik ekini alarak oluşmuştur.

Orh: -

Uyg: *töpölerindeki* “tepelerindeki, başlarındaki” sözcüğü **DKPAM**’de tanıklanmıştır: (DKPAM) *t(ä)ŋri burkan [y(a)rılı]gın töpölerinte tuta täginip* (Elmalı, 2009: 149). “Tanrı Buddha emrinin başında teslim alarak...”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

üst: “üst”

• üst “üst” (EDPT: 242a; GOT: 182).

Orh: -

Uyg: *üst*→ *üstün*

Krh: *üst* “üst” **TIEM, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (TIEM 26/151) *fermān tutmaŋlar üsdä kăçüglilär fermānını anlar kim artaklık kılurlar yär içindä oŋ kılmaslar* (Ünlü, 2004: 86). “Yeryüzünde bozgunculuk yapan, onu yaşanılır hale getirmeyen aşırıların yoluna uymayın” (Yazır, 2008: 265, 26/151). (ÖN B63) *taķı ol vaķtın kim alduķ ‘ahdiŋizni taķı kötürduķ üstünüzde Tūr’ını. Tutuŋ ol nerse kim bērdük sizge kaķıgılanmaķ birle. Taķı zıkr kılıŋ. Ol nerse kim anıŋ içinde turur, bolğay kim siz saķıŋgay siz* (Üşenmez, 2010: 215). “Bir zamanlar (sizden) sözünüzü almıştık ve Tūr’u başınıza indiriverecek bir tarzda) üstünüze kaldırıp, ‘Verdiğimiz kitabı sağlam bir şekilde tutun, içindekinden gafil olmayın, böylelikle korunursunuz’ demiştik” (Yazır, 2008: 16, 2/63). (AT) *olarıŋ başlarınuŋ üstindä bir ün kılğıl* (132b, 1). “Onların başlarının üzerinde bir kez seslen” (Borovkov, 2002: 300).

Hrz: *üst* “üst” **NF, ME, HTKT, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 12/13) *bu Muḥammed secdeke barmışda üstünge biraķsa* (Eckmann, 2004: 9). “Bu Muhammed secdeye vardığında (pislikleri) üstüne bırakırsa.” (ME 76/8) *turnaķı üstide çevürdi oknı tezgindürdi* (Yüce, 1993: 45). “Tırnağının üstünde çevirdi, oku çevirdi.” (HTKT 12/76) *taķı tēgme bir ‘ilm eğesi üstinde, bilgen* (Sağol, 1993a: 130). “Her bilgi sahibinin üstünde bir bilen vardır” (Yazır, 2008: 173, 12/76). (YvB K.I.11) *ulu tamğa üstinde turğān aḥmed ḥoca ḥācike başlıg tamğaācı tartnaķçılariŋa* (Özyetgin, 1996: 112). “Büyük damga üzerinde duran Ahmed Hoca Hacike başta gümrükçü ve kantar memurlarına” (Özyetgin,

1996: 143). (SK 35b/2) *ağzın asra todağın üstünge tegi seksen arşun érdi* (Yaman, 2016: 134). “Ağzının altından dudağının üstüne kadar seksen arşın idi” (Yaman, 2016: 200). (KE 129v3) *azukın alurda kolındın bir kıatre suw tamdı azuk üstige, ammā ol kıatre suw balıqlarğa tēgdi* (Ata, 1997: 182). “Azığın aldığında bir damla su azığın üstüne damladı ama o su balıklara geldi.”

Kıp: *üst* “üst, yukarı” **BV, CC, Gİ, GT, İM, KF, KFT, KK, MG, MS, RH, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 298) tanıklanmıştır: (CC 60a/27) *tav üstinde talaşman tayagı bar beş batman / o[l] tilküciğin tüpe[gi]* (Argunşah ve Güner, 2015: 255). “Dağ üstünde harami / dayağı var beş batman. O tilkiciğin kuyruğu” (Argunşah ve Güner, 2015: 343). (GT 257/11) *bir yerde turma kim müdde‘î-ler senin üstünge dağ tutup-turlar* (Karamanlıoğlu, 1978: 128). “Bir yerde durma ki bencil (kişiler) senin üstüne iftara atarlar.” (İM 40b/6) *Adām oğulları üçün bir keçit, ol: sırat köprüsi turur tamuğnuñ çin üstinde tağı kıldı* (Toparlı, 1992: 169). “İnsanoğlu için bir geçit vardır, o : sırat köprüsüdür, cehennem tam üstüne koydu.”

üstün ~ üztün ~ üstin : “üst, yukarı, yukarıda”

• *üstün* < *üst+dün* “üst, yukarı, yukarıda” *üst* sözcüğünün {+DXn} ayrılma durumu eki olarak yer zarfı türetmesiyle oluşmuştur. (EDPT: 242b; Gabain, 1988: 64; GOT: 181, 331; Taş, 2015: 37; ayrıca bkz. DTS: 628a; Wilkens, 2021: 829).

Orh: -

Uyg: *üstün ~ üztün -t-* “üst, yukarı, yukarıda” **AYS, BT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 23) *bo buyan küçintä üstün kökdäki ülgüsüz üküş* (Zieme, 2005: 148). “Bu iyilik çabasında yukarı gökyüzündeki sayısız²” (AYS III) *ayıg yavlak törü {iyin ävrilip üsdün bagavir-tin altın ...* (Ölmez, 1991: 26) “Kötü-berbat yasa{dan dolayı çevrilip, [(en) üstteki Bhavarâga’dan, (en) alt,...” (Ölmez, 1991: 26).

Krh: *üstün* “üst, yukarı, yukarıda” **KB, DLT, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 1836) *uķuş ornı üstün meñede turur / ağır neñ üçün ornı başta erür* (Arat, 1979b: 201). “Akıl yeri beyinde, üstte duru, ağır şey olduğu için yeri baştadır.” (KB 4844) *az eğgüke yalñuķ unitur özin / yaşıł kökte üstün yoritur sözün* (Arat, 1979b: 484). “Kişi biraz iyilik bulunca kendini unuttur. Mavi göğün üstünde sözünü yürütür, sözünü göklere kadar yüceltir.” DLT’de *üstün* sözcüğü “yukarı, üst” *andan üstün* “Ondan yukarı, onun üstünde” 67 34^a anlamlarına gelmektedir (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 539). (TİEM 39/20)

anlar kim korktular idilärindin anlarkä küngürä anda üstün küngürä turguzmuş aķar anıñ altınındın arıķlar, tañrının va‘däsi hiläf kılmas tañrı va‘dälärkä (Ünlü, 2004: 159). “Fakat Rablerine karşı gelmekten korunanlar var ya, onlar için altlarından ırmaklar akan köşkler, onların üstlerinde yapılmış başka köşkler vardır. Bu, Allah’ın verdiği sözdür. Allah, sözünden caymaz (Yazır, 2008: 328, 36/20). (JR 49/2) ey ol kimerseler kim büttiler, kötürmeñ ünlerinizni yalawaç ünindin üstün, kığırmañ çaķırmañ aña sözledükde örleyü sözler teg bir ançañız bir ançaķa kim yoķalur işiñizler, sizler bilmes sizler (Ata, 2004: 139). “Ey iman edenler! Seslerinizi, peygamberin sesinin üzerine çıkarmayın, birbirinizle bağırır tarzda konuştuğunuz gibi ona sözü bağırırcasına söylemeyin, haberiniz olmadan amelleriniz yok oluverir” (Yazır, 2008: 369, 49/2). (ÖN M66) taķı eger haķıķat üze anlar kopğarsalar Tivrätñi taķı İncilni, taķı ol nerseni kim indürüldi anlarnıñ tapa anlarnıñ idisindin; yigeyler erdi üstünlerindin taķı adakları astındın (Üşenmez, 2010: 291). “Eğer onlar Tevrat’ı, İncil’i ve onlara Rablerinden indirileni uygulasalardı, hem üstlerinden hem de ayaklarının altından (kendilerine nimetler ihsan ederdik, onlar da bunlardan bol bol) yerlerdi...” (Yazır, 2008: 89, 5/66). (AT) tamı barusı üstini altını öräläri barça taş birlä turur (39, 28). “Duvarları, damı, üstü altı, sütunları hepsi taşlandı” (Borovkov, 2002: 300).

Hz: üstün “üst, yukarı” **NF, ME, HTKT, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 9/7) üstün baķtım erse, körer men bir yerli kökli arasında bir uluğ taht urulmuş (Eckmann, 2004: 7). “Yukarı baķtığımda ise yerle gök arasında büyük bir taht kurulduğunu gördüm.” (ME 49/4) üstündin baķtı nërsege baķa oturdı (Yüce, 1993: 40). “Üstten baķtı, nesneye baķıp oturdu.” (HTKT 15/74) kılduk üstünini astınıñı; taķı yağdurduk onlar üze taşlar, balçık taşdın (Sağol, 1993a: 142). “Derhal şehrin üstünü altına getiriverdik, üzerlerine sert, katı taşlar yağdırdık” (Yazır, 2008: 188, 12/74). (YvB K.IV.13) şart kılduk kim pādışāhnıñ dostına dost düşmenine düşmen bolğaymız tip ol ‘ahd ü şart üstünde tururmız (Özyetgin, 1996: 118). “Şart ettik ki padişahların dostuna dost, düşmanına düşman olacağız diyip o ahd ve şart üstünde dururuz” (Özyetgin, 1996: 148). (SK 9a/14) cümledin üstün, ‘āzābı sehl-raķ cehennem turur (Yaman, 2016: 104). “Hepsinden yukarıda, azabı en kolay olan cehennemdir” (Yaman, 2016: 176). (KE 165r2) Üstün çıkarsaķ havā ısığındın helāk bolğay tēp çukur havāsında üç kün asıp tuttılar (Ata, 1997: 234). “Yukarı çıkarsak hava sıcaklığından (dolayı) helak olacağız diyerek çukur havasında üç gün asılı durdular.”

Kıp: üstün “üst, üst kısım, üst taraf” **CC, GT, KI, KK, TA**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 298) tanıklanmıştır: (CC 69b/14) ave maria anamız sēni sō[v]üp çın hanımız

barçadan üstün kötürdi hanlık dağını kēyd[i]rdi (Argunşah ve Güner, 2015: 291). “Selam Meryem anamız / seni sevip gerçek kralımız / herkesten üste kaldırdı / krallık tacını giydirdi (Argunşah ve Güner, 2015: 378). (GT 94/6) *kim üstün dudağı burnı ucuna yetip dağı astın dudağı yakasına inip turur idi* (Karamanlıoğlu, 1978: 46). “Üst dudağı burnunun ucuna ulaşip ve alt dudağı yakasına inmişti.”

üstünki ~ üzdünki ~ üztünki: “üstün, en üstün, yukarıdaki”

• *üstünki ~ üzdünki ~ üztünki* < *üst+dün+ki* “üstün, en üstün, yukarıdaki” sözcük sırasıyla yer zarfı yapan {+DXn} eki ve {+kI} aitlik-ilişkinlik ekini alarak oluşmuş bir yapıdır (EDPT: 244a; GOT: 187; ayrıca bkz. DTS: 628b; Wilkens, 2021: 830).

Orh: -

Uyg: *üstünki ~ üzdünki ~ üztünki* “üstün, en üstün, yukarıdaki” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS X) *üzäliksiz üstünki yeg apamulug mänü nirvanig tilägülük* (Gulcalı, 2015: 87). “En üstteki₂ Taishō, sonsuz₂ Nirvāṇa’yı istemeli” (Gulcalı, 2015: 114). (HT VII) *bo iki açarilar barça üstünki yeg yoriguluk...* (Röhrborn, 1991: 66). “Bu iki öğreticiler en üstün₂ (şekilde) yürümeli...”

Krh: *üstünki* “üstteki, yukarıdaki” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *ajdarha üstünki ärnini saraynı çāṇdāsini üstünindä urdı* (30, 27). “Ejderha üst dudağını sarayın çatısının üstüne koydu” (Borovkov, 2002: 300).

Hrz: *üstünki* “üstteki, yukarıdaki” **NF, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 106/5) *üstünki tonni men ‘āriyat bērip turur men* (Eckmann, 2004: 76). “Üstündeki elbiseyi ben ödünç verdim.” HTKT’de *üstünki* “mertebe, yücelik bakımından en üstte bulunan”; *üstünki hücre* “Cennette bir köşk” anlamlarıyla yön ifade etmemektedir. (SK 9b/7) *kamuğdın üstünki tamuğ andağ turur kim anıñ ‘azābı azraq turur* (Yaman, 2016: 105). “Hepsinin üstündeki cehennem o şekildedir ki onun azabı daha azdır (Yaman, 2016: 176). (KE 44r3) *Qara kuşlar balaların iktülediler, ulğardı ərse kēdin bir sandūq yondırdı eki kapuğluk biri üstün biri astın, sekiz adaqlıg törti astın, üstünki adaqlarınğa kara kuşlarını bağlatdı* (Ata, 1997: 60). “Kara kuşlar yavrularını büyüttüler (beslediler), ihtiyarladıklarında (büyüdüklerinde) ise bir sandık yontturdu, iki kapılı; biri üstte biri altta, sekiz ayaklı; dördü altta, üstteki ayaklarına kara kuşları bağlattı.”

Kıp: -

üstünrek: “daha, daha yüksek, daha üst, daha çok, daha fazla”

• *üstünrek* < *üst+dün+rek* “daha, daha yüksek, daha üst, daha çok, daha fazla” üst sözcüğünün sırasıyla; yer ve yön zarfı yapan {+DXn} ve üstünlük ve karşılaştırma sıfatı türeten {+rAK} ekini alarak oluşmuş bir yapıdır (GOT: 150; OTWF: 64 ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 830).

Orh: -

Uyg: *üstünrek* “daha, daha yüksek, daha üst, daha çok, daha fazla” **DKPAM**, metinlerinde tanıklanmıştır: (DKPAM) *miñ artuk küvrü[g]lär ünintä üstünrāk yavlak ü[n] turtı...* (Elmalı, 2009: 187). “Binlerce davulun (çalınmasından çıkan) sestten daha büyük bir sest.” (Elmalı, 2009: 271). (HT VII) *ögirgölük ol üstünrāk sävingülük ol* (Röhrborn, 1991: 138). “Memnuniyet sevinmekten daha üstündür.”

Krh: *üstünrek* “en üstün” **TİEM, JR**’de tanıklanmıştır: TİEM, JR’de “en üstün, en yüce” anlamlarında merteye ile ilgili olarak anlamlandırıldığından yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *üstünrek* “daha üstün, en üstte, daha yukarı” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 45r1) *Taṇlayu barıp topuz birle ururda elgin üstünrek kötürdi qatıḡ urdı, Nemrüdniñ başı yarıldı* (Ata, 1997: 62). “Şaşkın bir biçimde vararak topuz ile vurduğunda elini daha yukarı götürdü, sert vurdu, Nemrut’un başı yarıldı.”

Kıp: -

üztünten: → **üstün**

üstürdi ~ üstürti: “yukarıda, yukarıdan”

• *üstürdi* ~ *üstürti* < *üst+tür+ti* “yukarıda, yukarıdan” {+DXr} eki Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} eki olabilir ve yine {+DI} eki de Türkçede nadir kullanılan ortak Altayca bir ekten türeyerek {+DXr+DI} oluşmuş bir yapı olarak düşünülebilir (GOT: 203 ayrıca bkz. EDPT: 244b; DTS: 628b; Wilkens, 2021: 830). (krş: → *öñdürti*)

Orh: -

Uyg: *üstürdi* ~ *üstürti* “yukarıda, yukarıdan” **AYS, BT, Tot**. metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS IX) *köktä turup üstürti t(ä)ñridäm üünlär yañkurtı...* (Uçar, 2013: 61). “Gökte, yukarı tarafta mevcut hârikulâde sesler yankılanmış” (Uçar, 2013: 62). (Tot.) *üstürti suv*

akıtmak altırtı oot yalınadmak... (Kara ve Zieme, 1978: 62). “Yukarıdaki suyu akıtmak, alttaki ateşi tutuşturmak...”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

üsün: → üstün

üze: “üzerinde, üstünde, üstte, yukarıda, yüksekte; ile, dolayısıyla, sebebiyle” (krş: → *üzre*)

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki ayrı görüş hakimdir:

- **üze < *üz+e* Tekin T., sözcüğü eski verme-bulunma durum eki {+A} ile türetilmiş yer zarfları bahsinde ele almış ve **üz* “yukarı, üst” olarak anlamlandırmıştır (2016: 126; ayrıca bkz. Taş, 2015: 23).
- **üze < *üz+re* yer ve zaman yapan {+rA} eki ile oluşmuş bir yapı olarak düşünülebilir (EDPT: 280b; GOT: 181, 182, 333; OTWF: 133, 253; ayrıca bkz. DTS: 629b; Wilkens, 2021: 832).

Orh: *üze* “üzerinde, üstünde, yukarıda, yüksekte” **KT D1, KT D10, KT D16, KT D17, KT D22, KT D26; BK D2, BK D3, BK D9, BK D14, BK D15, BK D18, BK D21, BK D35, BK B1, BK B3, BK K10, BK K12; TI K1, TI G2, TI D3; O 3, O 12; Uyg. Tar B3, Tar D4; MÇ K3; IB 4, IB 6, IB 15, IB 17, IB 20, IB 26, IB 53, IB 54, IB 60, IB 64** yazıt ve belgelerinde tanıklanmıştır: (KT D1) *üze kök teñri asra yagız yēr kılıntokda* (Ölmez, 2015: 84). “Üstte mavi gök, altta kara toprak yaratıldığında.” (TI G2) *tokuz oguz bodun üze kagan olortı tēr* (Ölmez, 2015: 182). “Dokuz Oğuz halkının başına bir hakan geçti, der”

Uyg: *üze* “ile, dolayısıyla, -da, (gün) içerisinde” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 3) *üç uguşlar üzä bölülmiş kırk bir oronlar üzä adrlmış...* (Tezcan, 1974: 30). “Üç alan ile bölünmüş, kırk bir yer ile ayrılmış...” (BT 8) *antın bilgä bilig bir y(i)ti bıçak üzä öznüñ kaş tuşıntın başnı kāsip...* (Kara ve Zieme, 1977: 51). “Böylece bilgili (olan) keskin bir bıçak ile kaş ortasından başını keserek...”

Krh: *üze* “üzerinde, üstünde, yukarısında, yüksekte” **KB, DLT, AH, TIEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 821) *könilik üze boldı beglik ulı / bu beglik köki ol könilik yolu* (Arat, 1979b: 99). “Büyük beylik doğruluk üzerinedir. Bu beyliğin aslı doğruluk yoludur.” (KB 5572) *kerek yēr üze tur kerek yēr ıatın / ıavıksa özüñ kör bu eđgü atın* (Arat, 1979b: 553). “İyi ad ile şöhret kazandıktan sonra, ister yerin üstünde ister altında

ol.” (Arat, 1985: 399). DLT’de *üze** “üzerinde” 125 63^a *alplar arıg alkaşur / küç bîr kılıp arkaşur / bîr bîr üze alkaşur / edgermedip ok atar* “Yiğitler birbirlerini (tamamen) yok ediyorlar, kuvvetlerini birleştirerek birbirlerine arka oluyorlar, işbirliği ile birbirlerini övüyorlar, ölüme dikkat etmeden ok atıyorlar” 125 63^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 68, 541). AH→ *üzesinte* (TİEM 57/4) *ol ol idi yarat(t)ı köklärni yärlärni altı kün içrä yana ärklig boldı ‘arş üzä* (Ünlü, 2004: 221). “O, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da arş üzerinde düzeni kurandır” (Yazır, 2008: 388, 57/4). (JR 33/43) *ol tañrı ni ‘met kılur sizij üze hem ferîşteleri çıkarur, üçün sizni karanlıkulıklardın nür tapa, erür mü ‘minlerka yarlıkagan* (Ata, 2004: 80). “O, sizleri karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için üzerlerinize feyiz ve bereket indirendir. Melekleri de sizin için bağışlanma dilerler. Allah müminlere çok acıyandır” (Yazır, 2008: 300, 33/43). ÖN’de *üze* “ile, için, +A hakkında” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (AT) *kişisingä aydı män bu tağ üzä ot körärmän* (29, 2). “Kendi hanımına, ben bu dağ üzerinde ateş görüyorum, dedi” (Borovkov, 2002: 301).

Hrz: *üze* “üzeri, üst, üstünde, üzerinde” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 123/6) *Peygāmbar ‘as burunķı hālī üze erdi* (Eckmann, 2004: 87). “Peygamber (s.a.v)’n burnu halının üzerindeydi.” (ME 39/3) *kölge kıldı bizge kök, üzemizde boldı bulıt* (Yüce, 1993: 38). “Gök bize gölge oldu, üzerimize bulut oldu.” (HTKT 2/93) *taķı ol vaķtın kim aldūķ ‘ahdiñizni taķı kötürdük üzeñizge Tūr taģını* (Sağol, 1993a: 10). “Bir zamanlar Tur dağını üzerinize getirip (sizlerden) söz aldık.” (MM 184/1-2) *mūķīm meshī tūn kün bu edük üze / müsāfirge üç kün tūni hem sezā* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 119). “Ayakkabının üzerini meshederek namaz kılma süresi, mukim için bir gece gündüz, misafir için üç gece gündüzdür.” YvB’de *üze* “ile” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (SK 3a/03) *ol suw öze köpük kıoptu ve ol köpük bir yerde yumurlandı, cem ‘ boldı* (Yaman, 2016: 99). “O su üzerine bir köpük çıktı ve o köpük bir yerde yığıldı, toplandı” (Yaman, 2016: 170). (KE 64r6) *Melik taht üze turarda yıraķdın Ya ‘ķūb oğlanların kördi, beğleriñe aydı* (Ata, 1997: 89). “Hükümdar taht üzerinde durduğunda uzaktan Yakup’un oğullarını gördü, beylerine söyledi.”

Kıp: *üze* “üstüne, üzerine” **BV, CC, GT, İM, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 214, 299). CC’de *üze* “yüzünden, aracılığı ile” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (GT 249/12) *devrān-ı zamān yüzi güli-ni tōküben / topraķı üze anıñ tikenler bitti* (Karamanlıoğlu, 1978: 124). “Zamanın döngüsünde yüzü gül dökerek / onun toprağı üzerinde dikenler bitti.” (İM 169a/1) *Oş munuñ üze kaçan kim kıruğ ot bıraķsa*

sonra secde kılsa anıñ üze, eger kalınlık tapsa revā bolur (Toparlı, 1992: 248). “İşte bunun üzerine ne zaman ki kuru ot bıraksa sonra onun üzerine secde etse eger kalınlık bulursa uygun olur.”

üzeki: “üzerindeki, üstte bulunan”

• *üzeki* < *üz+e+ki < *üz+re+ki “üzerindeki, üstte bulunan” *üze “üst, üzerinde” yapısının üzerine aitlik ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekinin gelmesi ile oluşmuştur (GOT: 187; EDPT: 286a; ayrıca bkz. DTS: 629b; Wilkens, 2021: 832).

Orh: -

Uyg: *üzeki* “ile, dolayısıyla” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemiştir.

Krh: *üzeki* “üzerindeki, üstte bulunan” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *yerni ol kim anıñ üzäkini biziñ taba yandururlar* (13b, 3). “Yer yüzünü ve onun üzerindeki bize döndürecekler” (Borovkov, 2002: 302).

Hz: - **Kıp:** -

üzele: “üstünde, üzerinde”

• *üzele* < *üze*+le “üstünde, üzerinde” *üze “üstünde; ile” sözcüğünün isme gelerek zarf yapan {+IA} isimden isim yapım ekini alarak oluşmuştur (OTWF: 404, 407; Taş, 2015: 46; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 832).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *üzele* ~ *üzile* “üstünde, üzerinde” **KB, AH, TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 801) *bu kırsi üzele öz oldurduki / adağı üç ol kör ay könlüm toki* (Arat, 1979b: 97). “Bak, bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır; ey gönlüm doyuran” (Arat, 1985: 69). (KB 2155) *kılıç baş üzele meşel beglik ol / küniñe anar miñ hatarlıg işi* (Arat, 1979b; 231). “Beylik baş üzerinde bir kılıç gibidir; her gün onun için tehlikeli bin iş vardır” (Arat, 1985: 162).” AH→ *üze* (TİEM 59/21) *ägär kuğı ıdşa ärdimiz bu oğıñı bir tağ üzälä körgäy ärdiñ anı qorkuğlı pără pără boluğlı tañrı qorkunçındın ol mäsällär bälğürt(t)imiz anı kişilärkä bolğay kim anlar sağıñaylar* (Ünlü, 2004: 229). “Biz eğer bu Kur’ânı bir dağın üzerine indirseydik, kesinlikle sen o dağın Allah korkusundan başını eğip çatladığını görürdün. O benzetmeler, o örnek olaylar yok mu, Biz onları insanlara düşünsünler diye anlatıyoruz” (Yazır, 2008: 395, 59/21). (AT) *ol kündin bärü heç ölüg*

suw altında kalmas suw üzälä kälür (31b, 17). “O günden beri ölü (beden) su altında kalmaz, su üzerine çıkar” (Borovkov, 2002: 302).

Hz: *üzele* “üzerine, üstünde” **ME, MM**’de tanıklanmıştır: ME’de *üzele kel-* “haberdar olmak” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.” (MM 203/1-2) *cihānnıñ amānı faķır himmeti / ğaniler üzele faķır minneti* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 121). “Dünyanın esenliği yoksulların himmetiyle olur. Yoksulların minneti zenginlerin üstündedir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 174).

Kıp: -

üzerge: “üzerine”

• *üzerge* < **üze+re+ge* “üzerine” **üze* “üst, üzerinde, üstünde” sözcüğünün yer zarfı yapan {+rA} eki ve {+GA} yönelme durumu ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hz: *üzerge* “üzerine” **YvB**’de tanıklanmıştır: (YvB K.I.49) *basa bulayu turğaç idip erip yarlıg üzerge kılıp* (Özyetgin, 1996: 114). “Sonra bu şekilde durup yarlık üzerine hareket edip” (Özyetgin, 1996: 145).

Kıp: -

üzere: “üzerine, üstüne”

• *üzere* < **üze+re* “üzerine, üstüne” **üze* “üst, üzeri” sözcüğünün yer zarfı yapan {+rA} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hz: → *üzerine*

Kıp: *üzere* “üzerine, üstüne” **GI, İN, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 299) tanıklanmıştır.

üzeri: “üzeri, üstü”

• *üzeri* < **üze+ri* “üzeri, üstü” **üze* “üst, üzeri” sözcüğünün yer zarfı yapan {+rA} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: → *üzerine*

Kıp: *üzeri* “üzeri, üstü” **GI, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 299) tanıklanmıştır.

üzerine: “üzerine”

- *üzerine* < **üze*+*ri*+*n*+*e* “üzerine” **üze* “üst, üstünde, üzerinde” sözcüğünün sırasıyla; yer zarfı yapan {+rA} eki, zamir *n*’si ve {+A} yönelme durumu ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hrz: *üzerine* “üzerine” **YvB**’de tanıklanmıştır: (YvB K.VII.17) *el-ḥamdüli’llāh besī ḡayet sevindük öpüp başımız üzerine koduk* (Özyetgin, 1996: 123). “-Allah’a şükür- son derece sevindik, öpüp başımız üzerine koyduk” (Özyetgin, 1996: 153).

Kıp: → *üzere*

üzesinte ~ üzesinde: “üzerine, üstünde; içinde; önünde”

- *üzesinte* < **üze*+*si*+*n*+*te* “üzerine, üstünde” *üze* sözcüğünün sırasıyla {+sI} üçüncü tekil şahıs iyelik eki, {+n} zamir *n*’si ve {+DA} bulunma durumu ekini alması ile oluşmuş bir yapıdır (GOT: 408; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 833).

Orh: -

Uyg: *üzesinte* “üzerine, üstünde” **DKPAM**’de tanıklanmıştır: (DKPAM) *üzäsintä [yal]ınlayu turur yogun tuluklar tägräsintä iki kırk p(a)t(a)r tokıp...* (Elmalı, 2009: 79). “Üzerinde ateş yanıp duran büyük tulumları dört tarafından topmaklayıp... (Elmalı, 2009: 233). (DKPAM) *üzäsintä töpün [yığ]layu {W} sıgtayu inçä [tep ted]i...* (Elmalı, 2009: 140). “(cesedin) üzerinde başını (tutup) ağlayıp inleyerek şöyle dedi... (Elmalı, 2009: 254).

Krh: *üzesinte* “üst, üzerinde, üstünde” **AH, AT**’de tanıklanmıştır: (AH 487) *yağan bolsa yüklüg üzesinde zər / anıñ tuşı bolğay bu söznüñ azı* (Arat, 1951: 79). “Üzerinde altın yüklü bir fil olsa, bu söz, en az, ona benzetilebilir (Arat, 1951: 100). (AT) *İbrahim ol bostan üzäsindä olturdı* (38b, 30). “İbrahim o bahçede oturdu” (Borovkov, 2002: 302).

Hrz: *üzesinde* “üzerinde, üstünde” **NF, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 245/2) *munça yıldın berü bu çıpçuklar bu daraht üzesinde konmakğa ‘adat kılıp tururlar* (Eckmann, 2004:

169). “Bunca yıldan beri bu serçeler bu ağacın üzerinde konmayı adet edinmişlerdir.” (KE 49v6) *İbrāhīm sağ aḍaḵın taş üze ḵoḍdı, sol aḍaḵın tewe üzesinde taşğa aşıp bir sınar saç saḵalıḡ yuḍı* (Ata, 1997: 68). “İbrahim sağ ayağını taş üzerine koydu, sol ayağını devesinin üzerinden aşırarak bir tek saç (ve) sakalını yıkadı.”

Kıp: → *üzere, üzeri*

üzesindeki: “üstündeki, üzerindeki”

• *üzesinteki* < **üze+si+n+te* +ki “üzerine, üstünde” üze sözcüğünün sırasıyla {+sI} üçüncü tekil kişi iyelik eki, zamir n’si, {+DA} bulunma-ayrılma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hrz: *üzesindeki* “üstündeki, üzerindeki” **NF**’de tanıklanmıştır: (NF 416/6) *bu tēweniḡ üzesindeki ḥatun ne ḥatun turur?* (Eckmann, 2004: 289). “Bu devenin üzerindeki kadın kimdir?”

Kıp: → *üzere, üzeri*

üzre: “üzerine, üzerinde” (krş: → *üze*)

• *üzre* < **üz+re* yer ve zaman yapan {+rA} eki ile oluşmuş bir yapı olarak düşünülebilir (EDPT: 280b; GOT: 181, 182, 333; OTWF: 133, 253).

Orh: → *üze*

Uyg: → *üze*

Krh: *üzre* “üzerine, üzerinde” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *olturur furuḡlar üzrā* (66b, 13). “Döşekler üzerinde otururlar” (Borovkov, 2002: 302).

Hrz: *üzre* “üstünde” **NF, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 392/7) *ey ‘ābid, benim bu taḥtım havā üzre uçup kelür de sen ne aydıḡ, maḡa beyān ḵılḡıl, tēdi erse* (Eckmann, 2004: 273). “Ey ibadet eden kişi! Benim bu tahtım hava üzerinde (gökyüzünde) uçarak gelir de sen bana söz söyleyerek ne söylersin, derse.” (MM 330/1) *ürün üzre nürdın bitilmiḡ bitig* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 140). “Beyaz üzerine nurdan yazı yazılmış” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 187). (YvB K.I.33) *ḵayu ma törlüḡ ‘amel iş üzre yörigen ḵiḡileriḡe köp illerge köp ḵiḡilerge* (Özyetgin, 1996: 114). “Her ne türlü iş üzere giden (yürüyen) kişilerine, çok illere, çok kişilere hepsine!” (Özyetgin, 1996: 144).

(SK 48a/2) *andın ol ewde bir sütün bar érdi kim ol ew anıj özre turur érdi* (Yaman, 2016: 146). “Sonra, o evde bir sütun vardı, o ev onun üzerinde duruyordu” (Yaman, 2016: 209). (KE 202r12) *uçmañ kuşları Tübī yıgaçı üzre türług ün birle sarnay başlağaylar* (Ata, 1997: 288). “Cennet kuşları Tuba ağacının üzerinde türlü seslerle şakımaya başlayacaklar.”

Kıp: *üzre* “üzerine, üstüne” **BM, KI**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 299) tanıklanmıştır.

üzüre: “üzere, üzerine, üstüne” (**krş:** → **üzüre**)

- *üzüre* < **üze+re* “üzere, üzerine, üstüne” *üze* “üst, üzeri” sözcüğünün yer zarfı yapan {+rA} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: → üzerine

Kıp: *üzüre* “üzere, üzerine, üstüne” **İN, TA**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 300).

yokaru ~ yokāri: “yukarı, yukarı doğru”

- *yokaru* < *yok+garu* “yukarıya doğru” **yokgaru* < **yok(k)aru* < **yok* “yokuş, tepe” köküne {+gArU} yönelme durumu eki gelerek yer zarfı türetmiştir (Tekin T., 2016: 128 EDPT: 906b; DTS: 273b; GOT: 370; OTWF: 165; Wilkens, 2021, 910).

Orh: *yokaru* “yukarı, yukarı doğru” TI K1’de tanıklanmıştır: (TI K1) *yokaru at yēte yadagin ıgaç tutunu agturdum* (Ölmez, 2015: 183). “Yukarı doğru atları yedekleyip ağaçlara tutunarak tırmandırdım.”

Uyg: *yokaru* “yukarı” **BT, HT, Tot**. metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 9) *(örtlög) yalınlıg çadır ö(güz) için(tä) yokarı kodı üzä altın tüpintä (tägmädin)* (Tekin Ş., 1960: 175). “Alevli bir kül nehri içinde yukarı, aşağı yüzerek altına ve dibine (değmeksizin)” (Tekin Ş., 1960: 268). (HT VII) *t(ä)ñri hanım(ı)znıñ kutın, yokarı ärsär* (Röhrborn, 1991: 22). “Tanrıçamızın şansı yüksektir.”

Krh: *yokar ~ yokaru* “yukarı” **KB, DLT, AH, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 3284) *koğı ıdtı kesme yaruk yüz tuçı / sevük zülfi toldı yokaru koğı* (Arat, 1979b: 333). “Perçemini aşağıya salıverdi; parlak yüzü kapandı ve güzel zülfü her tarafı kapladı” (Arat, 1985: 241) (KB 5678) *kötürdi yaşıñ bañtı meşriñ tapa / körür ağdı yerdin yokaru kopa* (Arat, 1979b:

564). “Başını kaldırdı ve şarka doğru baktı; güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü” (Arat, 1985: 406). DLT’ de sözcük **yōk(k)ar*** “yukarı” *kut(ıg) kıwıg bërse  dim kulu a / k nde ı ı y ksepen y k(k)ar a ar*. “Allah bir kulunu bahtlı kılsa onun i i her g n biraz daha y kselir”¹⁶¹ 81^a (Ka alın ve  lmez, 2019: 307), **yo ar*** “yukarı” *ottuz i iip kı ralım / yo ar  opup s krilim / arslanlayu k krelim /  a tı sakın  sewnelim*. “  er kez i elim, sonra kalkıp haykıralım, aslan gibi k kreyelim;      kaygılanacak bir  ey kalmadı” 83 42^a  eklinindedir (Ka alın ve  lmez, 2019: 363, 598). (AH 101) *bilig birle ‘al m yo ar yo ladı / biligsizlik erni   kerdi  od * (Arat, 1951: 48). “ lim bilgi ile y kseldi, bilgsizlik insanı a a ı d   rd ” (Arat, 1951: 86). (JR 58/11) *anlar kim taptılar,  a an ayılsa sizke k  r  olturu  oltur u yerlerde, k  r  kılı  orunnu y  k   tgey tanrı sizlerke  a an ayılsa: yo aru olturu , yo aru olturu lar, k   rgey tanrı kim taptılar sizdin, anlar a kim b rildiler bilig dere  t, ol tanrı anı kim  ılır sizler bilgen ol* (Ata, 2004: 145). “Ey iman edenler! Sizlere “Meclislerde geni leyin, yer a ın!” denildi i zaman, geni leyin, yer a ıverin, Allah da size geni lik versin. “Kalkın!” denildi i zaman da kalkıverin ki, Allah iman edenlerinizi y kseltsin, ilim verilenleri de  e itli derecelerle (y kseltsin). Allah her ne yaparsanız, haberdardır” (Yazır, 2008: 392, 58/11). (AT) *ol taya nı alıb  lki birl  yo arı  uzı sı adı* (28b, 22). “O asayı alıp eliyle yukarı a a ı sıvazladı” (Borovkov, 2002: 330).

Hz: *yo aru* “yukarı” **ME, YvB, SK KE**’de tanıklanmı tır: (ME 10/3) *ta ı yo aru bardı k mi* (Y ce, 1993: 32). “Ve gemi yukarı ula tı.” (YvB K.I.47) *basa yo aru ulu  i i ni  arap ni kim t rl   s zi bolsa    ine turdun t dimiz* ( zyetgin, 1996: 114). “Sonra yukarda ulu i ine bakıp her ne t rl  s z  olsa arz etsin dedik” ( zyetgin, 1996: 145). (SK 35a/4) *n tek kim ejderh   rse ba ını  aldırdı,  uyrukunu yo aru k   rdi* (Yaman, 2016: 133). “Ejderha ba ını kaldırınc  kuyru unu yukarı kaldırdı” (Yaman, 2016: 200). (KE 176v19) * ızır barıp  aran uda y r rde yol azdı  erigdin ayrıldı, ol gevherni  ı arıp yo aru k terdi, bir bulak k rdi* (Ata, 1997: 251). “Hızır varıp karanlıkta y r rken yol saptı, askerden ayrıldı, o m cevheri  ıkararak yukarı kaldırdı, bir  e me g rd .”

Kıp: *yo arı ~ yo aru ~ yo arı ~ yo arı ~ yo aru ~ yu arı ~ yu aru ~ yu ar u ~ yu arı ~ yu aru* “yukarı” **BM, BV, CC, DM, G , GT,  M,  N, KF, KFT, K , KK, MG, RH, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 325, 326, 328). (CC 61b/16) * a an anı ta  bile ta lar  di ol aytur  di yo aru ba ıp* (Argun ah ve G ner, 2015: 261). “Onu ta larken o yukarı bakıp   yle derdi” (Argun ah ve G ner, 2015: 352). (GT 309/13) *ill  bar adan yo arı da ı  zlerini  zgelerden artu  k rerler* (Karamanlıo lu, 1978: 154). “Ve herkesten

yukarı kendilerini başkalarından fazla görürler.” (İM 128a/2) *Yırtıklar kaçan kim topukdan yoķaru bolsa meshni tıymas* (Toparlı, 1992: 222). “Yırtıklar topuktan yukarı olursa meshine engel olmaz.”

yoķaruķı: “yukarıdaki, yukarıda olan”

- *yoķaruķı* < *yoķ+ģaru+ķı* “yukarıdaki” sırasıyla; {+gArU} yönelme durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} eklerini almasıyla oluştuğu düşünölebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 911).

Orh: -

Uyg: *yoķaruķı* “yukarıdaki, yukarıda olan” **BT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 29) *yokaruķı üģüz suvıņa tãģü usar yağmur birlã kalıyu barır* (Kasai, 2011: 68). “Yukarıdaki nehir suyuna ulaşınca susar, yağmurla birlikte uçarak gider.”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

yüğ: “üst, yukarı”

- *yüğ* < *yü-g* “üst, yukarı” **yü-* “yüzüne doğru bakmak” fiilinin {-G} fiilden isim yapım eki almasıyla oluşmuştur (OTWF: 220; ayrıca bkz. DTS: 285a; EDPT: 910b).

Orh: -

Uyg: *yüğ* “üst, yukarı; kuř tüyü; topluluk, kalabalık” **AYS**, **HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS IV) *birök yüğ şastr(a)takı yörügüğ tutmak üzã taiřeņta eki y(ã)g(i)rmi bölük tükãl tetir* (Tokyürek, 2015: 368). “Mahaparinirvãņa sũtradaki talimatları tutmak üzere xiãochéng (Skr. hĩnayãna)’da on iki bölüm tamamdır” (Tokyürek, 2015: 487). (HT VIII) *bir buńık ügmãk yügüğ kõtürür* (Röhrborn, 1996: 124). “Bir dalı yığıp yukarı götürür.”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

yügerü: “yukarı; hazır, mevcut; şimdiki”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin farklı görüşler mevcuttur:

- *yügerü* < *yü-g+gerü* “yukarı” (GOT: 45, 331, 431; OTWF: 220, 326).
- *yügerü* < **yük+gerü* **yük* sözcüğü **yüksel-* fiilindeki **yük* sözcüğüyle aynı kökten gelerek bu sözcüğü oluşturmuştur (EDPT: 915a).

• *yügerü* < *yüg+gerü* *yüg(g)erü* “yukarı doğru” **yüg* “üst, tepe, yukarı” kökünün {+gArU} yön gösterme durumu eki alarak oluşmuş bir sözcüktür (Tekin T., 2016: 128).

(ayrıca bkz. DTS: 284a; Wilkens, 2021: 922).

Orh: *yügerü* “yukarı” **KT D11; BK D2, BK D10** yazıtlarında tanıklanmıştır: (BK D2) *közi yügerü körti* (Ölmez, 2015: 136). “Gözü yukarıyı gördü.” (KT D11) *teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş erinç* (Ölmez, 2015: 85). “Göğün başında tutup yukarı kaldırmışlar.”

Uyg: *yügerü* “hazır, mevcut; şimdiki, halen; aracısız” anlamlarıyla tanıklanmıştır (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 922).

Krh: - Hrz: - Kıp: -

**yüze* : → *üze*

2.7. “Ön Taraf, Ön Yüz, İleri, Öte” Anlamlarına Gelen Sözcükler

alın: “alın; ön taraf, ön yüz; cephe”

• *alın* < *al+ın* “alın, cephe” *al* sözcüğünün {+n} organ adları türeten isimden isim yapım ekini almasıyla oluşmuştur (EDPT: 147b; Taş, 2015: 68; ayrıca bkz. DTS: 35b; Wilkens, 2021: 29). Sözcük DLT (*Dîvânu Lugâti’t-Türk*)’de “(cabha) dağ burnu ve yamacı” 52 26^b olarak geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 67).

Orh: -

Uyg: *alın* “alın; ön taraf, ön yüz; cephe” **BT, HT** ve **Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (Tot.) *öznüñ alınta üç bulunlug darma sanbau-a-nı yürün öñlüg sakınıp* (Kara ve Zieme, 1978: 178). “Kendinin önünde üç taraflı Darma Sambaua’yı beyaz biçimli düşünerek...”

Krh: *alın* “alın, cephe” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4976) *turup evke kirdi bu iki kadaş / kadaşınğa zahid alın tügdi kaş* (Arat, 1979: 496). “İki kardeş böylece eve girdiler; zâhit kardeşini biraz soğukça karşıladı” (Arat, 1985: 359). DLT’de *alın* “(cabha) dağ burnu ve yamacı” 52 26^b olarak geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 67). AH’da *alın* “alın, başın üst kısmı” olarak tanıklanmıştır. TİEM ve JR’de *alın* “alın” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir. AT’de *alın* “alın” anlamıyla kullanılırken sözcüğün bulunma durumu eki almış biçimi; *alında* “ön, cephe” anlamlarında

kullanılmıştır: *māñä ‘azab kılmagıl bu kafırlär alında* (84, 19). “Bu kâfirlerin önünde bana azap etme” (Borovkov, 2002: 47).

Hz: *alın* “alın; ön taraf” **NF, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 250/9) *bu zekāt bėrmegenlerniñ alnıñğa taķı tamuğ yanlarıñğa taķı arkalarıñğa basğaylar* (Eckmann, 2004: 173). “Bu zekat vermeyen (kişilerin) önlerinde, yanlarında ve arkalarında cehennem olacaktır.” (HTKT 9/35) *taglanur anıñ birle alınları taķı yanları taķı arkaları* (Sağol, 1993a: 102). “Onunla önleri, yanları ve arkaları dağlanır.” MM’de *alın* “alın” anlamıyla yön ifade etmemektedir. (SK 14b/07) *Tėñri Ta’ālā bir kılğa ança köşk bergey kapuğnuñ al(ı)nı bu dünyaça yėti bolğay* (Yaman, 2016: 111). “Tanrı Ta’ālā bir kuluna öyle bir köşk verir ki kapısının önü yedi dünya kadardır (Yaman, 2016: 181). (KE 144r/13) *Dehkān kılğa aydı: ol balıķnı bişürüp özge ta’am birle şofrağa salıp bu kişi alnıñğa kėltürgil* (Ata, 1997: 204). “Dehkan, balığı pişirip başka yemeklerle sofraya, o kişinin önüne getirin, dedi.”

Kıp: *alın* “alın; ön, cephe, karşı” **CC, GT, İM, KI, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 7) tanıklanmıştır: (CC 52a/7) *alındağı kaş* (Argunşah ve Güner, 2015: 228). (GT 235/9) *maña sen-siz tirilginçe seniñ alnıñda ölsem hoş* (Karamanlıoğlu, 1978: 117). “Bana sensiz dirilmektense senin önünde ölmek (daha) hoştur.” (IM 126b/3) *Bir kişi çıkarsa ökçesini etük ökçesinde meger kim rāstı iki ayaķınıñ alnı etük içinde bolsa mesh kılğan yerde bardur* (Toparlı, 1992: 222). “Bir kişi ökçesini çıkarsa çizme ökçesinde oysa ki doğrusu iki ayağının (da) ön çizme içerisinde olması mesh kılan yerde vardır.”

añru: “ileri, öte”

- *añru* < *aña+ru* “ileri, öte” *aña* “ona” zamirinin yer zarfı yapan {+rU} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *añru* “ileri, öte” **HTKT**’de tanıklanmıştır: (HTKT 70/31) *kim istese anıñ añrusını, anlar anlar haddın keçgenler* (Sağol, 1993a: 331). “Fakat ondan öncesini arayanlar, işte onlar, haddi aşan haşarılardır” (Yazır, 2008: 412, 70/31).

Kıp: -

añgaru: “öteki taraf, ileriye doğru” (*krş:* → *añgaru*)

- *anğaru* “öteki taraf, ileriye doğru” *an* “o” üçüncü tekil kişi zamirinin üzerine $\{+GArU\}$ yön gösterme durumu ekinin gelmesi ve arada bir *zamir n*’si türemesi ile oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *ağaru*

Uyg: -

Krh: → *ağaru*

Hrz: → *ağaru*

Kıp: *anğaru* “öteki taraf, ileriye doğru” **BM**’de tanıklanmıştır: (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 9).

aru: “ileri” (krş: → *naru*)

- *aru* “ileri” Türkçede bazı sözcüklerin ek durumunda iken sözcük hüviyetine büründüğü durumlardan birine örnek olabilir (*naru* sözcüğünde rastlanıldığı gibi). bu sözcüğün $\{+ArU\}$ yön gösterme durumu ekinin tek başına kullanılarak yön ifade ettiği veya $\{+A+rU\}$ $\{+A\}$ kalıplaşmış zarf-fiil eki ile $\{+rU\}$ yer zarfı yapan ekin birleşmesi ile sözcük hüviyetini kazanan bir sözcük olduğu düşünülebilir.

Orh: → *ağaru*

Uyg: → *naru*

Krh: → *naru*

Hrz: *aru* “ileri” **SK, KE**’de tanıklanmıştır: **SK** → *arurak*; **KE**’de *aru* “arı” anlamıyla tanıklanarak yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *aru* “saf, temiz, bal arısı” (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 12) anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

arurak: “ileri, ileriye doğru”

- *arurak* < *aru+rak* “ileri, ileriye doğru” *aru* “ileri” sözcüğünün karşılaştırma sıfatı yapan $\{+rAK\}$ ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *ağaru*

Uyg: → *naru*

Krh: → *naru*

Hz: *arurak* “ileri, ileriye doğru” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 60a/01) *anda kedin kēcip arurak bardılar* (Yaman, 1996: 156). “Ondan sonra geip daha ileri gittiler” (Yaman, 1996: 217).

Kıp: -

aşa: “üzerinden; orada, öte tarafta; uzakta”

- *aşa* < *aş-a* “üzerinden; orada, öte tarafta; uzakta” *aş-* “aşmak, geçmek” fiilinin {-A} kalıplaşmış zarf-fiil ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 335; OTWF: 403).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *aşa* “üzerinden; orada, öte tarafta; uzakta” **AT**’de tanıklanmıştır: **AT** *aşa* “üzerinden; orada, öte tarafta; uzakta” (Borovkov, 2002: 59).

Hz: - **Kıp:** -

baş: “baş; bir şeyin baş tarafı, ön tarafı, ucu, ilerisi, sonu; yara”

- *baş* “baş; bir şeyin baş tarafı, ön tarafı, ucu, ilerisi; yara” (EDPT: 375a; GOT: 379; DTS: 86b; Wilkens, 2021: 147).

Orh: *baş* “baş; başlangıç; önder, lider, şef” anlamlarına gelen sözcük bu dönemde yön anlamıyla tanıklanmamıştır.

Uyg: *baş* “baş; başlangıç, baş kısım; yara” anlamlarına gelen sözcük bu dönemde yön anlamıyla tanıklanmamıştır.

Krh: *baş* “baş; yara; bir şeyin baş tarafı, ön tarafı, ucu, ilerisi, sonu” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4604) *ıdı yakşı aymış törülüğ kişi / törü bilse yalhuğ bulur tör başı* (Arat, 1979b: 462). “Usûl bilen kimse çok güzel söylemiş; insan usûl bilirse baş-köşeye geçer (Arat, 1985: 333). (KB 6053) *şatunun başına tegi yokladım / yaşımnu tükettim tiriglik yidim* (Arat, 1979b: 600). “Merdivenin başına kadar yükselmem, yaşımın tükenmesi, hayatımın tamamlanmasıdır (Arat, 1985: 433).” **DLT**’de “baş, yara” olarak anlamlandırılmıştır 510 255^b, 511 256^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 100, 101). (AH 391) *başı bardı hayrın sonı bargusı / öni keldi şerrin sonı kelgölüg* (Arat, 1951: 72). “İyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir; kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir” (Arat, 1951: 96).” **TİEM, JR ve ÖN**’de *baş* “baş, başın üst kısmı; öncü; yara” anlamlarıyla

yön anlamı belirtmemektedir. AT’de *baş* “başlangıç; kendisi; kişi” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *baş* “baş; önder, ileri gelen; yara” *NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE*’de “baş; önder, ileri gelen; yara” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *baş* “baş, başlangıç; ana, temel; yara” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

burun: “ön; doğu, ileri”

• *burun* “ön; doğu, ileri” Eski Türkçede yüzde yer alan kaş, alın ve burun gibi kimi organlar “ön” anlamını taşımaktadır (EDPT: 366b; GOT: 18; DTS: 126b; Wilkens, 2021: 203).

Orh: -

Uyg: *burun* “burun; önce, evvel; çıkıntı” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Krh: *burun* “ön; doğu, ileri” *KB, DLT, AH, TİEM, JR, ÖN, AT*’de tanıklanmıştır: (KB 263) *kalı bilgeke tegse elde orun / ol el boldı törde taķı keç burun* (Arat, 1979b: 41). “Eğer bir âlime eşikte bir yer isâbet ederse, o eşik baş-köşeden daha iyi ve yüksek olur” (Arat, 1985: 30). (KB 747) *kelir men barır ben yorır men burun / ajunuğ kezer men maņa yok orun* (Arat, 1979b: 91). “Gelirim, giderim, ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolaşırım; benim için yer-yurt yoktur” (Arat, 1985: 65). DLT’de “burun, bir şeyin öncesi” *tag burnu* “Dağ burnu, dağın ileriye doğru çıkıntısı” 201 101^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 129). AH ve TİEM, JR, ÖN ve AT’de *burun* “burun, önce” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *burun* “burun; önce” *burun* “burun; önce” anlamında kullanılarak bu dönemde yön anlamı ifade etmemektedir.

Kıp: *burun* “burun; önce, evvel” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

buruntın: “önceden, evvelden; ileriden, doğudan”

• *buruntın* < *burun+tın* “önceden, evvelden; ileriden, doğudan” *burun* “burun; ön, doğu, ileri” sözcüğünün yer zarfı yapan {+DIn} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

Orh: -

Uyg: *buruntın* “önceden, evvelden; ileriden, doğudan” **BT**, **Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 7) *antın aşnıñ buruntın alıp tapıgta kodup* (Kara ve Zieme, 1976: 72). “Ondan, yemeğinin ucundan alarak hizmete koşup...” (Tot.) *buruntın yokaru tört y(i)girmi elig* (Kara ve Zieme, 1978: 120). “Uç tarafından yukarı on dört ili...”

Krh: *buruntın* “burundan, önceden” anlamlarında kullanılarak bu dönemde yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *buruntın* “burundan, önceden” anlamlarında kullanılarak bu dönemde yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *burundın* “burun; önceden, evvelden” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

burunķı: “öndeki; ileriki; evvelki, önceki”

• *burunķı* < *burun+ķı* “evvelki, önceki” *burun* “burun; ön, doğu, ileri” sözcüğünün aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. GOT: 18; DTS: 126b; Wilkens, 2021: 203).

Orh: -

Uyg: *burunķı* “evvelki, önceki” **BT**’de tanıklanmıştır: (BT 13) *burunķı ädgülärniñ oronı burhanlar barkı tügi täg ärmäz* (Zieme, 1985: 192). “Önceki meziyetlerinin yeri Buddhalar’ın evine kadar değildir.”

Krh: *burunķı* “önceki” **TİEM**’de tanıklanan sözcük “önceki” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *burunķı* “önceki, evvelki” anlamlarıyla kullanılarak bu dönemde yön ifade etmemektedir.

Kıp: *burunķı* “önceki, evvelki” anlamlarıyla kullanılarak bu dönemde yön ifade etmemektedir.

ınaru ~ ınaru: “öte, öteye.. +dan öte; ileri; başka”

• *ınaru ~ ınaru* < **ın+garu* “öte, öteye.. +dan öte; ileri; başka” **ın→aŋ* sözcüğünün yönelme durumu {+gArU} ekini alarak oluşmuştur (Tekin T., 2016: 143; ayrıca bkz. EDPT: 190a; GOT: 104, 204; DTS: 219a; Wilkens, 2021: 289).

Orh: *ınaru* ~ *ınaru* “öte, öteye.. +dan öte; ileri; başka” **MÇ K10**’da tanıklanmıştır: (MÇ K10) *türⁱⁱk bodun anta ingaru yok boltı* (Ölmez, 2015: 296). “Türk halkı orada ondan sonra yok oldu.”

Uyg: *ınaru* ~ *ınaru* “öte, öteye.. +DAn öte; ileri; başka” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 37) *säviglig yüzlärin tırmanu kan akıtıp tozlug topraklıg yertä balıg täg ınaru bärü agnatı[lar]* (Wilkens, 2016: 420). “Sevimli yüzlerini tırnaklayıp kan akıtarak tozlu topraklı yerde şehire kadar o tarafa bu tarafa yuvarlanarak...” (HT VIII) *karlıg arta ınaru täriñ yörügläriğ bilti* (Röhrborn, 1996: 177). “Karlı dağa (Himalaya, Hindikuş Dağları’na) doğru derin anlamları bildi.”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

ileg: “ön, ön taraf” (krş: → *iley*)

Sözcüğün yapısı için krş. → *iley*

Orh: - Uyg: -

Krh: → *iley*

Hrz: *ileg* “ön, ön taraf” **NF, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 26/8) *ey za ‘ıfalar, cümle keliñ, ilegimde olturuñ!* (Eckmann, 2004: 19). “Ey kadınlar! Hepiniz gelin ve önümde oturun.” (KE 41v13) *Birinçisi sulṭānlar ileginde bu kişi mundağ yolluğ turur tēgenni, ēkinçi öksüz bolur* (Ata, 1997: 57). “Birincisi sultanların önünde bu kişi böylece bahtlıdır diyeni, ikinci öksüz olur...”

Kıp: → *iley*

ileri ~ ilerü: “ileri; önceden” (krş: → *ilgerü*)

• *ileri ~ ilerü* < *il+eri/ü* “ileri; önceden” *il* “ön” sözcüğünün; yer zarfı yapan {+ArU} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. EDPT: 144a).

Orh: - Uyg: -

Krh: *ilerü* “ileri; önceden” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *heç adāmilar wä pārilār anı körmädilār ilärü* (67, 2). “Önceden ne insan ne peri onu hiçbir zaman görmemiş” (Borovkov, 2002: 136).

Hrz: *ilerü* “ileri” **ME**’de tanıklanmıştır: (ME 18/8) *ilerü ıydı nērseni* (Yüce, 1993: 34). “Nesneyi ileriye (öne doğru) gönderdi.”

Kıp: *ileri* “ileri, ön taraf” **BM, DM, Gİ, İH, KF**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 109) tanıklanmıştır.

iley: “ön, ön taraf” (krş: → *ileg*)

• *iley* < *il+gey* “ön, ön taraf” **il* “ön” sözcüğünün, {+GAy} isimden isim yapım ekini alması sonucu oluşmuştur (OTWF: 165, 166; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 303 (*ilgäy* “öncü”).

Orh: - Uyg: -

Krh: *iley* “ön, ön taraf” **ÖN**’de tanıklanmıştır: (ÖN B255) *bilür anı kim ileylerinde turur taķı anı kim artlarında turur* (Üşenmez, 2010: 239). “... onların önlerinde ne var, arkalarında ne var, hepsini bilir...” (Yazır, 2008: 38, 2/255).

Hrz: *iley* “ön, ön taraf” **NF, ME, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 426/15) *taķı secde içinde üküşrek turdum erdi, iley tişlerim tüştü, tedi erse* (Eckmann, 2004: 297). “Ve secde içinde uzun süre durdum, ön dişlerim düştü, dedi ise.” (ME 134/7) *arķurdu ileyinde* (Yüce, 1993: 58). “Önünde karşısına çıktı.” (HTKT 18/93) *ançağa tegrü kim ol vaķtın kim tegdi iki taķnıñ arasıñğa taķı buldı ileyindin erenlerni, uķa yawumazlar sözni* (Sağol, 1993a: 163). “Sonunda iki set arasına vardığı zaman, onların önünde hiç söz anlamayan bir topluluk buldu” (Yazır, 2008: 214, 18/93). (SK 39b/10) *ķata keldi isā ileyinde ķondı* (Yaman, 2016: 138). “Yanlarına geldi, İsa’nın ‘aleyhi’s-selām önüne kondu” (Yaman, 2016: 203). (KE 85r20) *Altı tabaķ ķeltürttdi bu altı ķatunnıñ ileyinde ķoydurdu* (Ata, 1997: 118). “Altı tabak getirtti, bu altı kadının önüne koydurdu.”

Kıp: *iley* “ön, yan” **BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, RH, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 109) tanıklanmıştır: (GT 111/2) *ay ķarındaş ķaram ileyiñde dağı ķarāmī artıñda* (Karamanlıoğlu, 1978: 55). “Ey kardeş, Kabe önünde veya Kabe arkasında.” (İM 156/3) *ķaçan kim anıñ üze necāset tüşse andan soñra biraķsa yā tüşse zaķmden utru ķatunlar şafından yā tüşse zaķmden imāmıñ ileyinde oşbu, ķilāf üze turur* (Toparlı, 1992: 239). “Ne zaman ki onun üzerine pislik düşse ondan sonra bıraksa ya da düşse sıkıntıdan dolayı kadınlar tarafından düşse sıkıntıdan dolayı imamın önünde işte, karşıdır.” Ayrıca *ileyin* “arka” anlamıyla **KK**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 109) tanıklanmıştır; ancak Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde sözcüğün anlamı “arka” olarak verilse de esasen *iley* “sözcüğünün anlamının “ön” olması sebebiyle bu yapı *ileyin* “önünü” şeklinde değerlendirilebilir.

ilgeri ~ ilgerü: “ileri, öne doğru, doğruya doğru” (krş: → *ilerü*)

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki farklı görüş mevcuttur:

- *ilgerü* < *il+gerü* “ileri, öne doğru, doğruya doğru” *il “ön” sözcüğünün {+gArU} yön gösterme durumu ekini almasıyla oluşmuştur (Tekin T., 2016: 128; GOT: 177; OTWF: 164).
- *ilgerü* < **ilk+gerü* “ileri, öne doğru, doğruya doğru” (EDPT: 144a; ayrıca bkz. DTS: 208a; Wilkens, 2021: 303).

Orh: *ilgerü* “ileri, öne doğru, doğruya doğru” **KT D2, KT D8, KT D12, KT D17, KT D21, KT D23, KT D28, KT G2, KT G3; BK D3, BK D8, BK D11, BK D15, BK D17, BK D19, BK D23, BK D37, BK K1, BK K2, BK K11; O 11; Tes G3; MÇ D8; Tar B5 (iligerü); KY KOÇKOR-4. yazıtlarında tanıklanmıştır: (BK D37) *ilgerü tezip bardı* (Ölmez, 2015: 143). “Doğuya kaçıp gitti.” (KT D17, BK D15) *ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz* (Ölmez, 2015: 86, 138). “Doğuda Sarı Irmak, Şantun ovasına kadar sefer ettik.” (KY KOÇKOR-4) *munda ilg(e)rü (eb?) k(o)ş* “Buradan ileriye (doğuya) doğru ev(imiz)(?) bark(ımız) [bulunmaktadır]” (Alimov, 2016: 341).**

Uyg: *ilgerü* “doğu, ön” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT III) *ilgäriüsi kerüsi ... küntüni tagdını tar [tä]girmiläyü yüz älig bärü ol* (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 92). “(Şehrin) doğusu, batısı geniş, güneyi ve kuzeyi dardır. Çevrelediği alan yüz elli mildir” (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 93). (HT V) *ilgärü tuz öläñ[kä] sinip* (Dietz, Ölmez, Röhrborn, 2015: 189). “Doğuda tuz gölüne (bataklığına) batarak.”

Krh: *ilgerü* “ön, önce” **JR, AT, YvB, SK**’de tanıklanmıştır: (JR 49/1) *ey ol kimerseler kim kirtgündiler, ilgerü keçmenler tanrı tağı yalawaçı öñinde tağı qorqın tanrıdın kim bütünlükün tanrı eşitgen bilgen érür* (Ata, 2004: 139). “Ey iman edenler! Allah’ın ve rasulünün önüne geçmeyin, Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, işitir, bilir” (Yazır, 2008: 369, 49/1). (AT) *mundın ilgärü andağ tägöl ärdi* (134b, 1). “Bundan önce öyle değildi” (Borovkov, 2002: 136). YvB’de *bu kündin ilgerü* “bugünden sonra” anlamında kullanılarak yön değil zaman ifade etmektedir. (SK 57a/08) *peygamber ayttı, ‘aleyhi’s-selâm nêtek bolğay mênim ümmetim kim ilgerü men bolsam ve tağı bular soñra bolsa bularnıñ öñinde mên bolsam artında ‘îsâ bolsa tedi* (Yaman, 2016: 154). “Peygamber ‘aleyhi’s-selâm ‘Önde ben olsam ve dahi bunlar sonra olsa, bunların önünde ben olsam ve arkasında İsa olsa benim ümmetim nasıl olur’ dedi” (Yaman, 2016: 216).

Hrz: *ilgeri* ~ *ilgerü* “doğu; ileri, ön taraf” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 58v4) *Lūt tepredi it ilgerü tewe soñındın, kim yoluksa it, tewe tepiniür erdi* (Ata, 1997: 80). “Lut saldırdı, köpek önde deve arkasından (gittiler) ki rastladığında köpek, deve tepiniyordu.” (KE 83v5) *Yūsuf ilgeri Zelīhā soñınça yētinçi kapuğda Yūsufğa yetti art etekin tutup tartdı* (Ata, 1997: 116). “Yusuf önde, Züleyha arkasında (giderek) yedinci kapıda (Züleyha) Yusuf’a ulaştı, eteğinin arkasından tutarak çekti.”

Kıp: *ilgeri* ~ *ilgerü* “ileri, ön taraf” **BV, CC, DM, Gİ, GT, İH, İM, İN, KF, KFT, Kİ, MG, RH, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 109) tanıklanmıştır: (CC 61b/37) *andan yultuz ilgeri bardı alar artunça yerosolimgē dēgri bardı* (Argunşah ve Güner, 2015: 263). “Ondan sonra yıldız önde gitti, onlar yıldızın ardınca Kudüs’e doğru gittiler (Argunşah ve Güner, 2015: 354). (GT 310/12) *dağı tañrılık üçün bir kadem ilgeri yürümesler* (Karamanlıoğlu, 1978: 154). “Ve Allah için bir adım ileri yürümezler.” (İM 379a/2) *Fāṭıma’nın kabri şundūkka tēp, ol sundūk kim imāmniñ muşallāsından ilgerü turur ravzada* (Toparlı, 1992: 391). Hz. Fatıma’nın kabri sandığa, o sandık da bahçede imamın musallasından ileride.”

keçe: “geçe, öte, öte taraf, ötesinde”

• *keçe* < *keç-e* “geçe, öte, öte taraf, ötesinde” *keç-* “geçmek, aşmak” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu oluşmuştur (Tekin T., 2018: 94; EDPT: 692b; GOT: 179;

• *keçe* < *ke+çe* “geçe, öte, öte taraf, ötesinde” (GOT: 179)

Orh: *keçe* “geçe, öte, öte taraf, ötesinde” **MÇ D4**’de tanıklanmıştır: (MÇ D4) *ben seleñe keçe udu yorıdım* (Ölmez, 2015: 297). “Ben Selenge’yi geçip takip ederek yürüdüm.”

Uyg: *kēçe* “akşam, gece” (Wilkens, 2021: 362) anlamlarıyla bu dönemde yön anlamı belirtmemektedir.

Krh: *kēçe* ~ *kīçe* ~ *kise* “gece, akşam” anlamlarıyla bu dönemde yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *kēçe* “gece, akşam” anlamlarıyla tanıklanan sözcük yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *keçe* “gece; keçe, aba; geç” (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 135,136) anlamlarında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

kat: “huzur, nezd; ön taraf; yan”

- *kat* “huzur, nezd; ön taraf” (OTWF: 119).

Orh: -

Uyg: *kat* “kat, katman; dut; kadın” gibi anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Krh: *kat* “huzur, nezd; ön taraf; taraf, yan” **JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (JR 19/64) *İnmez-miz meger seniñ İdiñ fermānı birle, añar turur ol kim biziñ katımızda turur, ol kim biziñ soñımızda turur, ol kim anıñ arasında turur, ermez seniñ İdiñ unutğan* (Ata, 2004: 63). “(Cebrâîl şöyle dedi:) ‘Rabbimin emri olmayınca, (Onun elçileri olan) bizler inemeyiz. Önümüzdeki, arkamızdaki, bunların arasındaki, hep Onundur. Rabbin, seni unutmuş değildir” (Yazır, 2008: 219, 19/64). **ÖN**’de “huzur, nezd, kat, misil” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (**AT**) *bir kavm katından ötdi* (61, 1). “Bir grup insanın önünden geçti” (Borovkov, 2002: 148).

Hrz: *kat* “kat; huzur, yan” **NF, ME, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 157/3) *Peyğambar ‘as aydı: hoş keldiñ, kızım Fāṭıma, kelgil benim katımda oturğıl* (Eckmann, 2004: 109). “Peygamber aleyhisselam söyledi: Hoş geldin Fatıma kızım. Gel ve benim yanımda otur.” (ME 150/8) *urüzlu boldı anıñ katında* (Yüce, 1993: 62). “Onun yanında hisse sahibi oldu.” (HTKT 6/50) *ayğıl: “aymaz men sizge, benim katımda Tañrının hazineleri”* (Sağol, 1993a: 70). “De ki, ben size, Allah’ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum” (Yazır, 1993a: 99, 6/50). **MM**’de *kat* “huzur, kat” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (SK 53b/12) *kêrû keldi kaçğa bulğasıp Mūsā katında pustı* (Yaman, 2016: 151). “Geri geldi, kana bulanıp Musa’nın yanında saklandı” (Yaman, 2016: 213). (KE 343v12) *Olarnıñ katında bir ot kuruğ tağ bar erdi* (Ata, 1997: 48). “Onların yanında kurumuş otlu bir dağ vardı.”

Kıp: *kat* “kat, huzur; ön, yan” **BM, BV, CC, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, KK, MG, MS, RH, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 131) tanıklanmıştır: (CC 62b/11) *kaçan ol kişi aştı ol frişte êkinçi keldi ol kişi katında* (Argunşah ve Güner, 2015: 266). “O adam geçtikten sonra melek mübarek kimsenin yanına geri geldi” (Argunşah ve Güner, 2015: 358). (GT 274/3) *koy-lar çobān katında yırak turur* (Karamanlıoğlu, 1978: 136). “Koyunlar çobanın yanından uzaktadır.” (İM 14b/6) *bir nerse artuğsı anıñ üze kim seniñ benim katımda bar turur* (Toparlı, 1992: 154). “Bir nesne fazlası onun üzerinde öyle ki senin benim yanımda/önümde.”

ön: “ön taraf”

- ön “ön taraf”

Orh: → *öη*

Uyg: → *öηre*

Krh: → *öη*

Hrz: → *öη*

Kıp: *ön* “ön taraf” *İN, KK*’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 211) tanıklanmıştır.

öη: “ön, bir şeyin ön yüzü, ön taraf”

- *öη* “ön, ön taraf, doğu” (DTS: 385b; EDPT: 167a;).

Orh: *öη* “ön, doğu” *IB 17*’de tanıklanan “öη yirde” sözcük grubunu Tekin “kurak, çorak” olarak çevirmiştir (2019: 59) *özlük (a)t öη yirdä (a)r(ı)p oηuup turu kalmış* (Tekin T., 2019: 20) “Bir binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin hâlde kalakalmış” (Tekin T., 2019: 28).

Uyg: *öη* “ilk” (Wilkins, 2021: 534) anlamlarına gelen sözcük bu dönemde yön ismi olarak yalın durumda değil ekli (*öηdin, öηre*) biçimleriyle karşımıza çıkar.

Krh: *öη* “ön; ileri” *KB, DLT, AH, JR, AT*’de tanıklanmıştır: KB 685. *beyitte geçtiği belirtilmesine karşın ilgili kısımda bu sözcüğe rastlanmamıştır*. DLT’de sözcük “önce” anlamında bir edat 32 16^b olarak geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 371). AH’da *öη* “baş, başka” anlamlarındadır. (JR 49/1) *ey ol kimerseler kim kirtgündiler, ilgerü keçmenler tanrı tağı yalawaçı öηinde tağı qorquñ tanrıdın kim bütünlikin tanrı eşitgen bilgen érür* (Ata, 2004: 139). “Ey iman edenler! Allah’ın ve rasülünün önüne geçmeyin, Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, işitir, bilir” (Yazır, 2008: 369, 49/1). (AT) *anuy öηindä tağı ardında* (112, 9). “Onun önünde ve ardında” (Borovkov, 2002: 211).

Hrz: *öη* “ön, ön taraf; karşı taraf; sağ” *NF, ME, HTKT, MM, SK, KE*’de tanıklanmıştır: (NF 243/14) *öηümde Ka’beni taşavvur kıılır men* (Eckmann, 2004: 168). “Önümde Kabeyi hayal ederim.” (ME 32/5) *öη yörügen er, alp er ant içti Tanrını tuta* (Yüce, 1993: 37). “Önde yürüyen yiğit er Tanrıyı tutacağına (Haktan yana olacağına) ant içti.” HTKT’de *öη* “ilk, birinci, evvelki” anlamlarında tanıklanıp yön ifade etmemektedir. (MM 298/2) *naşar öz öηinde tutuban yëğü* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 136). “Kişi kendi önüne bakarak yemek yemelidir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 184). SK’de *öη* sözcüğü önceki

dönemlerde ve aynı dönemdeki diğer eserlerde “ön, öndeki” anlamlarının yanı sıra “sağ, sağ tarafta, sağ taraftaki” anlamlarını da kazanmıştır. (SK 17b/03) *bir kürsi öze oturmuş bir taht önde* (Yaman, 2016: 114). “Önünde bir levha, bir kürsü üzerinde oturmuş idi” (Yaman, 2016: 184). (KE 141v15) *Aydi: kaçan melikge bir iş düşse ol horûslar çağırur, kimerse kaçmayın ol tabllar ün kılar, teğme bir horûs önde on eki miñ er yığılur* (Ata, 1997: 200). “Ne zaman hükümdara bir iş düşse o horozlar bağırır, kimseyi itelemeyin, o davullar ses çıkarır, her bir horoz önünde on iki bin asker toplanmıştır.”

Kıp: *öñ* “ön taraf, nezd, huzur; sağ taraf” **BV, CC, İN, TA; İM, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 211) tanıklanmıştır: (CC 62b/31) *eger biz yazukımızni kerti köñül nile aytsak kim tengeri öñünde ol turur* (Argunşah ve Güner, 2015: 268). “Eğer biz günahımızı Tanrı huzurunda samimi bir kalp ile itiraf edersek.” (İM 145b/4) *Andan sonra çıkğay suf ewinden, öñ ayağı birle başlap çıkğay* (Toparlı, 1992: 233). “Ondan sonra su evinden çıkacak, sağ ayağı ile başlayarak çıkacak.”

öñdin ~ öñdün ~ öñtün: “önde, önünde; doğuda, doğusunda; sağda”

• *öñdün* < *öñ+dün* “önde” (GOT: 331, 336, 404), Arat sözcüğü “önde, şarkta” (1987: 190) ve “önde, önünde” (1979a: 362) olarak anlamlandırır. Sözcük {+DXn} ekini alarak yer zarfı olarak türemiştir (Tekin T., 2016: 127). Taş bu sözcüğe, eski çıkma durumu eki ile türetilmiş yer zarfları bahsinde değinmiştir (2015: 35; ayrıca bk. DTS: 386b; EDPT: 178a; GOT: 331; Wilkens, 2021: 638).

Orh: *öñdün* < “önde, doğuda, sağda” (DTS: 386b; EDPT: 178a). **TI G4, TI K5; Uyg. Tar B5; MÇ K6, MÇ G11** metinlerinde tanıklanmıştır: (TI G4) *öñdün yen teg* (Ölmez, 2015: 182). “Doğudan hücum edin!” (MÇ G11) *kara buluk öñdün...* (Ölmez, 2015: 300). “Kara Buluk doğusunda...”

Uyg: *öñdün ~ öñdin ~ öñidün ~ öñtün* “doğu, erken, önden, doğu, doğudan, ileride, ileriye” (DTS: 386b; EDPT: 178a; Wilkens, 2021: 638). **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS IV) *y(ä)mä kutlug öñdin ulug tavgaç elintin taişen savşen alku şastırlarig nomlarig kalısız ötgürmiş* (Tokyürek, 2015: 465). “Yine kutlu doğuda büyük Çin memleketinden *dàchéng* (Skr. *mahāyāna*) (ve) *xiāochéng* (Skr. *hīnayāna*) bütün şastraları, tefsirleri, öğretileri eksiksiz öğretmiş” (Tokyürek, 2015: 505). (HT VIII) *öñtün tavgaç [u]luska seziklig yörüg[lär]ig alkunı barça açok [adı]rtlıg kılı* (Röhsborn, 1996: 70). “Doğudaki Çin memleketinde şüpheli yorumların hepsini2 açıkça ayırdı.”

Krh: *öñdün* < “önde, önünde, şarkta” **KB, DLT, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4933) *yime keçti kaç kün bu sözke adın / sakındı elig baktı öñdün kidin* (Arat, 1979b: 492). “Bu konuşmadan sonra yine birkaç gün geçti; hükümdar iyice baktı, bu işin ilerisini ve gerisini düşündü” (Arat, 1985: 356). (KB 5675) *bağa kördi öñdün kara kuş toğup / kopa keldi yêrdin yalın tek bolup* (Arat, 1979b: 569). “Dikkat etti. Önden Müşteri yıldızı kalkıp alev gibi yerden yükselmeye kalktı” (Arat, 1985: 406). Sözcük DLT’de **öñ** sözcüğü gibi “önce” anlamında bir edattır ve Oğuzlar’a ait bir kural olarak /d/ ünsüzü ile /n/ ünsüzünü ({+DXn} ekini) atarak **öñ** biçiminde kullanırlar 70 35^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 371). TİEM’de *öñdin ~ öñdün* “önce” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir. JR’de *öñdin* “evvel, başka” anlamlarında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir. AT’de *öñdin* “önce, önceden” anlamlarında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir.

Hz: *öñdin* “ön; önce, önceden” **YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: YvB’de *öñdin* “önce, önceden” anlamında kullanılarak yön değil zaman ifade etmektedir. (SK 13a/006) *ata ‘ıyālını bilmegey. Nāmeler uça başlağay kimge öñdin kimge arkadın ve kimge soldan bergeyler* (Yaman, 2016: 109). “Ana-baba evlâdını tanımaz, nameler uçmaya başlar, kimine sağdan, kimine soldan verirler (Yaman, 2016: 179). (KE4r19) *imdidin soñ kızını birge tuğğan oğulğa bērmegil, öñdin taķı soñdin tuğğanğa bērgil* (Ata, 1997: 7). “Şimdiden sonra kızını beraber doğan oğula vermeyin, önceden veya sonradan doğan (oğula) verin.”

Kıp: -

öñdünki ~ öñtünki: “önceki, evvelki, önce olan, öndeki, doğudaki”

● *öñdünki* < *öñ+dün+ki* “önceki, öndeki, doğudaki” **öñ* sözcüğünün üzerine yer ve yön zarfı yapan {+DXn} isimden isim yapma ekini alarak “önde” anlamını kazandıktan sonra aitlik- ilişkinlik sıfatı türeten {+kI, +gI} ekini alarak oluşmuştur (Tekin T., 2016: 81; ayrıca bk. DTS: 386b; EDPT: 181b; GOT: 188; Wilkens, 2021: 534).

Orh: -

Uyg: *öñdünki ~ öñtünki* < “öndeki, doğudaki” (DTS: 386b; EDPT: 181b; Wilkens, 2021: 534) **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 2) *biz öñdünki kedinki küntünki tagtınki tört bulunlardaki üstünki altınki tolöp ontun sıñar yertinçülärdäki kamag pritlar yolıntaki alku kamag pritlar...* (Röhrborn, 1971: 38). “Biz öndeki, arkadaki, güneydeki,

kuzeydeki, dört taraflardaki, üstündeki, altındakinin tamamı, yeryüzünün dört tarafının tamamı, açlık şeytanı yolundaki bütün₂ açlık şeytanları...” (HT X) *kedin batmış kün t(ä)ñri y(a)rukın üç köllär tokuz ügüzlär öñdünki taluyug bädüttäçisi tetir* (Tezcan, 1975: 51). “Batıda batan güneş ışığını üç göl ve dokuz nehir, doğudaki denizi büyütecektir.”

Krh: *öñdünki* “öndeki” **DLT, TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: (DLT) *öndünki* yalığ “ön kaş” 450 225^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 550). TİEM’de *öñdünki* “önceki” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir. AT’de *öñdünki* “önceki” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: - Kıp: -

öñdürdin: “önden; doğudan”

• *öñdürdin* < *öñ+dür+din* “önden, doğudan” {+DXn} eki ile yer yön zarfı yaparken araya {+DXr} ekinin girmesi ile oluşmuş bir sözcüktür (Civelek, 2005: 207). Gabain’e göre, {+DXr} eki Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ile ilişkili olmalıdır (Gabain, 1988: 111; ayrıca bk. Wilkens, 2021: 534).

Orh: -

Uyg: *öñdürdin* “doğudan” **Ern 1** metninde tanıklanmıştır: (Ern 1) *yanç(ı)g yügürü örü kötürüp saçmışta ok öñdürdin kälmiş äsiniñizlär üzülmädin tutçı yeltirzün saylayu saçsun* (Ayazlı, 2016: 426). “(Hasatı) çiğneyip yürüyerek yukarı kaldırıp saçtıktan (savurduktan) sonra doğudan gelen rüzgarınız kesilmeden sürekli essin” (Ayazlı, 2016: 516).

Krh: - Hz: - Kıp: -

öñdürti: “öne doğru, önünde, doğu, doğruya, doğusunda”

• *öñdürti* < *öñ+dür+ti* “önünde, doğusunda” (GOT: 330), Gabain’e göre, {+DXr} eki Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ile ilişkili olmalıdır ve yine Gabain {+DI} ekini Türkçede nadir kullanılan ortak Altayca bir ekten türemiştir (Gabain, 1988: 111; ayrıca bk. DTS: 386b; EDPT: 181b; GOT: 330; Wilkens, 2021: 534).

Orh: -

Uyg: *öñdürti* “ileri, öne doğru, doğruya doğru” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 25) *öñdür[ti ulug kiçig] akmış akıglarnıñ [yıdığ sasıg] yıdların yıdlamalım* (Wilkens, 2007: 270). “Önünde büyük küçük akan akıntıların kötü₂ kokularını koklamayalım.”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

öηeli: “sağdaki”

• *öηeli* < *öη+e+li* “sağdaki” *öη* “ileri; doğu; sağ” sözcüğünün yer ve zaman zarfı türeten {+A} ekini alması ve {+II} isimden sıfat türeten eki alarak oluştuğu düşünülebilir. Her ne kadar sözcüğün tanıklandığı dönemde {+II} isimden sıfat yapan ek olarak kullanılmasa da sözcüğün vermiş olduğu anlam dikkate alınarak bu iki eki ekin aynı ek olduğu düşünülebilir. Ayrıca *öηeli* sözcüğünün tanık olduğu dönemde “ileri; ön” anlamlarında tanıklanırken “sağ” anlamının Harezmi ve Kıpçak Türkçesi döneminde tanıklanmış olması dikkate değerdir.

Orh:-

Uyg: *öηeli* “sağ” yalnızca **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 9) ... *kādip öηāli bügüş* (Tekin Ş., 1980: 157) “... giyerek sağdaki bilgeli”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

öηre: “ön tarafta, önde; doğuda, ileride, önce, evvel”

• *öηre* < *öη+re* “önde, ileride” **öη* sözcüğünün {+rA} eki alarak yer zarfı türetmesi ile oluşmuştur (Tekin T., 2016: 129; ayrıca bk. DTS: 387a; EDPT: 189a; OTWF: 62; Wilkens, 2021: 537). Hamilton, *öη* “ön”+ -*rā* “e doğru yönünde uzaklaşarak” (1998: 211) şeklinde izah eder. Arat, *kurya*, *kisre* kelimelerinin zıttı olarak tanımlar (1987: 191).

Orh: *öηre* “ileride, doğuda” sözcüğü **KT D4; BK D5, BK G13; TI B7, TI G3, TI G7, TI D3; O 2; Uyg. Tes D5; Tar B3; MÇ K6, MÇ G7.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BK D5) *öηre kün tugsıkta bökküli çöllüg el* (Ölmez, 2015: 136). “Doğuda güneşin doğduğu yerlerden Kore halkı...” (BK D5) *öηre bıya başı ıdtı* (Ölmez, 2015: 296). “Doğuya süvari başı olarak gönderdi”

Uyg: *öηre* ~ *öηire* “önceden, eskiden, evvelce” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 1) *öηrā āzuntakı kılınç tüşi üzā ürtülmişlār* (Hazai ve Zieme, 1971: 28). “Eskiden dünyadaki yaratılış mükâfatıyla ile örtülmüşler” (HT VII) *öηrā taoan taişi atl(ı)g a[çari] fuken atl(ı)g hanıg üñlāp [sü]kā barmakın tıda umadı* (Ölmez, 1994: 48). “Bir zamanlar Dao-an Taişi adlı usta Fu Jian adlı hana onca akıl vermesine rağmen savaşa gitmesine engel olamadı” (Ölmez, 1994: 106).

Krh: *ögre* “öne” **DLT**’de tanıklanmıştır: DLT’de *er ögre yattı* “adam sırt üstü yattı” 609 305^a biçiminde geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 372).

Hrz: - Kıp: -

ögreki: “önceki, öndeki, doğudaki”

- *ögreki* < *ögre+re+ki* “öndeki, doğudaki” *ögre* sözcüğünün yer zarfı yapan {+rA} ekini aldıktan sonra {+kI} aitlik-ilişkinlik ekini alarak oluşmuştur (GOT: 190; Tekin, 2016: 81).

Orh: *ögreki* “öndeki, doğudaki” **TI G10, TI K1** yazıtlarında tanıklanmıştır: (TI G10) *ögreki bodun kelti* (Ölmez, 2015: 182 “Doğudaki halk geldi.” (TI K1) *ögreki er* (Ölmez, 2015: 183) “Öndeki askerlerle”

Uyg: *ögreki* “önceki, evvelki” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 13) *öğdüñki kılınçlarımın k[şanti] kılınıp ökünü kakını arıyu sili[nü ki] d[ä] tükät[ip] ...* (Zieme, 1985: 100). “Evvelden yaratılanların sabır gösterip pişmanlığı₁₂ temizleyip₃ tamamlayarak...” (HT X) *bo [ordota] kamag tapıg üzä tapıntaçı [bä]glär, kaltı ögräki yañça barçasın uz kılıp ornatdılar* (Mirsultan, 2010: 85). “Bu sarayda bütün hizmetleriyle saygı gösterecek (olan) beyler, ancak önceki yolların tamamını düzenleyerek (hizmetlerini) yerine getirdiler.”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

ösk ~ üsk ~ üks ~ üsük: “önünde; karşısında”

- *ösk ~ üsk* “önünde; karşısı, karşısında” (DTS: 627b; EDPT: 246a; GOT: 406)
- *öskimte ~ öskümte* < *ösk+üm+te* “önümde” *ösk* sözcüğünün birinci tekil kişi iyelik {+Xm} ekini alması sonucu “önümde, karşımda” anlamı kazanmış ve bulunma-çıkma durumu {+DA} ekini alarak oluşmuş bir sözcüktür (GOT: 373, 406).
- *öskinte ~ üzskinte* < *ösk+i+n+te* “önünde, karşısında” (EDPT: 246a; GOT: 406)

Orh: -

Uyg: *ösk ~ üsk* “ön; karşı” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 13) *aryasañ töžün bursañ kuvrag kutlarınñ üsükl(ä)rindä atı kötrülmiş burhan bahşı başın tıtsılıg kuvragınıñ arıg kirsiz ät’öztäki tältäki köñültäki ädgülärin...* (Zieme, 1985: 104). “Asil cemaatin esas topluluk üyeleri₂ talihlerinin önünde adı yüceltilmiş üstat Buddha

himayesindeki öğrenci topluluğu₂ temiz₂ vücutlarındaki, dillerindeki, gönüllerindeki iyiliklerin...” (BT 3) *özümüz yaşıımız tüküyü ölümkä yoluk boldukta ögümüz kaşımız maytriya üksümüztä bälgürü yarlıkan elşinsär...* (Tezcan, 1974: 75). “Kendimiz, ömrümüz tükenerek, ölüme rastlar olduğumuzda anne ve babamız Maitreya karşımızda belirme nezaketi gösterirse ...”

Krh: *üşk* “huzur, nezd, kat” **TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır. TİEM ve JR’de sözcük, “huzur, nezd, kat” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (AT) *mänim üskümdä* (6b, 2). “Benim önümde” (Borovkov, 2002: 299).

Hz: *üşk* “huzur, nezd, kat” **HTKT**’de tanıklanmıştır: HTKT’de *üşk* “huzur, nezd, kat” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: -

öte: “öte; ileri, öbür taraf”

• *öte* < *öt-e* “öte; ileri, öbür taraf” *öt-* “geçmek, karşıya geçmek, diğer tarafa geçmek” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hz: *öte* “öte; ileri, öbür taraf” **MM, KE**’de tanıklanmıştır: (MM 231) *atağa revā yok anağa tağı / oğul ahtıg uluğ neçe asrağı / atanıñ atası atası neçe / ötesi ötesi bar erse baķı* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 126) dizelerinde geçen *ötesi* sözcüğü “daha da öncesi; nicesi” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (KE 206v10) *İdrisge nücüm ‘ilmin bērdim erse Muḥammed Resūl’llāhnı tamuğ yulduzlarındın öte keçürdüm, yulduz yüzüşi anıñ üze bolmasun tēdim* (Ata, 1997: 295). “İdris’e yıldız ilmini verdiğem, Muhammed Resulallah’ı cehennem yıldızlarından öte tarafa geçirdim (ki) yıldız(ların) kayışı onun üzerine olmasın (yıldızlar kayarken ona değip de bir zarar vermesin), dedim.”

Kıp: *öte* “öte, ön, ileri; arasından” **CC, TZ**’de tanıklanmıştır: (CC 76a/8) *anasında baklı yohan ulu sö[v]ünç alıp andan eki karın öte kördi mēñü yarlıhlık tēñrini* (Argunşah ve Güner, 2015: 309). “Anasından aziz Yahya / yüce sevinç alıp ondan / iki karın arasından gördü / ebedî nurun Tanrı’sını (Argunşah ve Güner, 2015: 397).

öterek: “daha öte, öte tarafa”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

• *öterek* < *öt-e+rek* “ileri, öbür taraf” *öt-* “geçmek, karşıya geçmek, diğer tarafa geçmek” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması ve karşılaştırma sıfatı yapan {+rAK} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

• *öterek* < *öt-e+re+(ö)k* “daha öte, öte tarafa” *öt-* “geçmek, karşıya geçmek, diğer tarafa geçmek” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması, daha sonra yer zarfı yapan {+rA} ekini alması ve pekiştirme edatı {+ök} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: *öterek* “daha öte, öte tarafa” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 84r11) *Yūsuf aydı: bu işde öterek sakıngıl te’emmül kılğıl* (Ata, 1997: 117). “Yusuf, bu işte daha öteye gitmekten sakın ve etraflıca düşün, dedi.”

Kıp: -

ötkerü: “öte taraf”

• *ötkerü* < *öt-e+kerü* “öte taraf” *öt-e* “ileri, öbür taraf” *öt-* “geçmek, karşıya geçmek, diğer tarafa geçmek” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması ve {+GArU} yön gösterme durumu ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: *ötkerü* “öte taraf” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 35v14) *Muşdi’ başını ok birle ötkerü atdı, tewe tüştü* (Ata, 1997: 49). “Musdi başını ok ile birlikte öte tarafa attı, deve düştü.”

Kıp: -

üşk : → **ösk**

üsük: → **ösk**

yoğuç: “karşı yaka, kıyı, geçit; öte tarafa”

• *yoğuç* < *yoğu+ç* “karşı yaka, kıyı, geçit” (ayrıca bkz. EDPT: 899a; GOT: 267; OTWF: 411; Wilkens, 2021: 908).

Orh: -

Uyg: *yoğuç* “öte tarafa” **BT**, **DKPAM** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 23) *iki] y(i)g(i)r[mi] bölüklüg nomlug taloy ögüzüg indın yoguç kaçıp yörüglüg sumer tagıñ [töpös]intä tugup* (Zieme, 2005: 170). “On bir bölümlü Dharma’ya mensup denizin² karşı

kıyısına geçerek yorumun Sumeru dağının tepesinden doğarak...” (DKPAM) *inçip y(e)mä ol upasını arhant sansartın intın yoguç ärtük ärti* (Elmalı, 2009: 177). “Fakat yine o Upasena (adlı) arhant, Samsāra’nın çok ötesinde bir kıyıya geçti” (Elmalı, 2009: 267).

Krh: *yoguç* “karşı yaka” **DLT**’de tanıklanmıştır: (DLT) *yoguç* “bir derenin ya da ırmağın karşı yakası” *yoguç keçtim* “Derinin karşı yakasına geçtim” 448 224^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 598).

Hrz: - Kıp: -

yülgerü: “ön”

• *yülgerü* < *yül+gerü* “ön” *yül* yani *il* “ön, doğu” anlamlarındaki sözcüğünün {+GArU} yön gösterme durumu ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: - Hrz: -

Kıp: *yülgerü* “ön” **TA**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 332) tanıklanmıştır.

2.8. “Arka, Geri” Anlamlarına Gelen Sözcükler

arğa: “arka, sırt, arka yüz, arka taraf; destek; yardım”

• *arğa* < **ar+ğa* “arka, sırt, arka yüz, arka taraf; destek; yardım” {+kA} verme-bulunma durumu eki ile oluşmuştur (Taş, 2015: 42; ayrıca bkz. EDPT: 215b; GOT: 79; DTS: 53b; Wilkens, 2021: 63).

Orh: *arğa* “arka, sırt, arka yüz, arka taraf; destek; yardım” **KÇ 21** yazıtında tanıklanmıştır: (KÇ 21) *karluk yegren ermelig arkasin sıyu urtu* (Ölmez, 2015: 219). “Karluk(lar) kestane renkli çevik atı arkasından vurdu(lar).”

Uyg: *arğa* “destek, dayak, arka; yardım” **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 5) *ymä kinäkin arka ärmäki bolzun* (Zieme, 1975: 55). “Ve dahi arka genişliği şekli olsun.” (Tot.) *anasıña kedin arka barıp anasıña küüniläp öpkäläp atasıña amranmak köñjülin turur* (Kara ve Zieme, 1978: 96). “Annesinin arkasından₂ giderek annesine hasetlik ederek ve nefret ederek babasına çok fazla sevgi besler.”

Krh: *arğa* “arka, sırt, arka yüz, arka taraf; destek; yardım” **KB, DLT, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 2386) *yağı at kemişse saña oğrasa / serin arğa bërme saçılşa basa* (Arat, 1979b: 252). “Düşman at salar ve senin üzerine yürürse, dayan, arka verme;

kendiliğinden dağılır” (Arat, 1985: 178). (KB 2378) *tiren arka bërme yağıka bolup / yağığ sanç yok erse urup yat ölüp* (Arat, 1979b: 251). “Dayan, düşmana hiçbir suretle arka verme; düşmanı vur veya vuruşarak, orada öl” (Arat, 1985: 177). DLT’de “arka, sırt, destek” 76 38^b olarak geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 77). (TİEM 19/25) *arğa ırğağıl sâniñ tapa ħurmā yığaçınıñ tüpini tüşsün* (Kök, 2004: 222). “Hurmanın dalını kendine doğru silkele de, zerine taze hurmalar dökülsün!” (Yazır, 2008: 217, 19/25). (JR 59/12) *Eger çıkarılsalar çıkmazlar olar birle, eger tokuşsalar olar yārī bermezler olarka, eger yārī berseler ewrerler arğaların yana yārī berilmezler* (Ata, 2004: 147). “Eğer onlar çıkarılırlarsa, onlarla beraber çıkmazlar, eğer onlarla bir savaş yapılırsa, onlara yardım etmezler, şayet onlara yardım edecek olsalar, mutlaka arkalarını dönüp giderler, sonra da kurtarılmazlar” (Yazır, 2008: 394, 59/12). (ÖN A187) *tağı ol vaktın kim aldı tañrı anlarnıñ ‘ahdini kim bërildiler kitābnı; beyān kılğay siz ok anı kişilerke tağı örtmegey siz anı. Bıraqtılar anı arğalarının a(r)tında. Tağı bedel kıldılar anıñ birle az bahānı. Neme yawuz ol nerse kim bedel kıılurlar* (Üşenmez, 2010: 267). “Vaktiyle Allah kendilerine kitap verilen okuryazarlardan, ‘Onu insanlara anlatacaksınız, gizlemeyeceksiniz’ diye söz aldı. Sonra onu omuzlarının arkasına attılar da karşılığında az bir para aldılar. Bakın bu ne kötü bir alış veriştir!” (Yazır, 2008: 60, 3/187). (AT) *utrumızda büdrük darya arğamızda fir‘avn kılıç tartsa... (31, 29). “Karşımızda büyük bir deniz, eğer arkamızdan firavun kılıç çekerse (bize saldırırsa)...”* (Borovkov, 2002: 55).

Hz: *arğa* “arka; sırt; sol taraf” **NF, ME, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 56/8) *zeberceddin minber üze olturmuş tağı arğasını Beytü’l-Ma‘mūrka tayamış* (Eckmann, 2004: 41). “Zeber taşı minberin üzerine oturmuş ve arkasını Beytülmamura dayamış.” (ME 210/5) *kıbleğa arğa çevürdi* (Yüce, 1993: 75). “Kıbleye arka(sını) döndü.” (HTKT 2/189) *tağı irmes edğülük kim kelseñiz ewlerge arğalarındın* (Sağol, 1993a: 18). “İyilik evlere arka tarafından girmekte değildir.” MM’de *arğa* “sırt”; *arğa koy-* “yaslanmak” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (SK 4a/08) *ol balıknı maña körgüzgil kim yer anıñ arğası öze turur* (Yaman, 2016: 100). “O balığı bana göster. Yer, onun arkası üzerinde durur” (Yaman, 2016: 172). SK’de *arğa* sözcüğü “arka, geri, sırt” anlamlarının yanı sıra “sol taraf” anlamında da kullanılmıştır: (SK 13a/06) *ata ‘iyālını bilmegey nāmeler uça başlağay kimge öñdin kimge arğadın ve kimge soldan bergeyler* (Yaman, 2016:109). “Ana-baba evlâdını tanımaz, nameler uçmaya başlar, kimine sağdan, kimine soldan verirler” (Yaman, 2016:179). (KE 174r7) *él kırağığa yetti erse elçi yiberdi, mende çerig telim turur seniñ elin arğa suwluğ, üküş yığaçlığ ermiş* (Ata,

1997: 248). “Şehrin kıyısına gönderdi, bende asker çoktur senin şehrinin arkası sulu, çok ağaçlıymış.”

Kıp: *arğa* “arka, arka taraf” *BV, Gİ, KF, KFT, Kİ, MG, MS, İN, TZ*’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 11) tanıklanmıştır: (CC 48a/4) *arğa* (Argunşah ve Güner, 2015: 220). (GT 296/9) *hīç kim-ërse arğasın yerge kêtüre bilmes* (Karamanlıoğlu, 1978: 147). “Hiç kimse sırtını yere getiremez.” (İM 90b/7) *Tağı ayıtğay soñ èlin yüwgende èy Teñri bèrmegil maña betigimni solumdan tağı arğam artından* (Toparlı, 1992: 199). “Ve sonraki elini yıkadığında söyleyecek, ey Tanrı, bana kitabımı solumdan ve arkamdan verme.”

arğaru: “arka taraf”

● *arğaru* < **ar+karu* / **ar+ka+ru* “arka taraf”. **ar* sözcüğünün {+GArU} yön gösterme durumu ekini alarak oluştuğu veya **ar* sözcüğünün {+kA} verme-bulunma durumu eki ve yer ve zaman zarfı yapan {+rU} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *arğaru* “arka taraf” *TİEM, ÖN, AT*’de tanıklanmıştır: TİEM → *arkarudın*; ÖN → *arkuru* “ters” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir. AT’de *arğaru* ~ *arğuru* “enine, enlemesine” anlamlarında yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: - Kıp: -

arkarudın: “arka taraf, arka taraftan”

Sözcüğünün etimolojisine ilişkin iki öneri öne sürülebilir:

● *arkarudın* < **ar+karu+dın* / **ar+ka+ru+dın* “arka taraf, arka taraftan” **ar* sözcüğünün {+GArU} yön gösterme durumu ekini ve {+DXn} bulunma-çıkma durumu ekini alarak oluştuğu veya **ar* sözcüğünün {+kA} verme-bulunma durumu eki, yer ve zaman zarfı yapan {+rU} eki ve {+DXn} bulunma-çıkma durumu ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

● *arkarudın* < **arka+ru+dın* “arka taraf, arka taraftan” *arka* sözcüğünün yer ve zaman zarfı yapan {+rU} eki ve {+DXn} bulunma-çıkma durumu ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *arkarudın* “arka taraf, arka taraftan” **TİEM**’nde tanıklanmıştır: (TİEM 12/27) *anıñ köñläki tälä yırtılmış arkarudın yalğan sözlädi* (Kök, 2004: 169). “Onun (Hz. Yusuf’un) gömleği eğer arkadan yırtılmışsa yalan söylemiş (olur).”

Hz: - Kıp: -

arkasıntağı: “arkasındaki; sırtındaki”

• *arkasıntağı* < *arğa+sı+n+ta+ğı* “arkasındaki; sırtındaki” *arğa* sözcüğünün sırasıyla; {+sI} üçüncü tekil şahıs iyelik eki, *zamir n*’si, {+DA} verme-bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alması sonucu oluşmuştur (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 63).

Orh: -

Uyg: *arkasıntağı* “arkasındaki” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 25) *altın yağız yer arkasıntağı suvdaki kurkagtağı kök kalık kuguşıntağı alku kamag tınl(ı)glar üçün inanu yükünü täginürbiz* (Wilkens, 2007: 68). “Alttağı, kötü yer arkasındaki, sudaki, kurak yerdeki, gökyüzündeki bütün₂ canlılar için inanıp secde etme lütfunda bulunuruz.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

ard ~ art: “yardım, destek; art, arka, dağ sırtı, ense”

• *art* < **ar+t* “yardım, destek; art, arka, dağ sırtı, ense” **ar* sözcüğünün isimden isim yapan {+D} ekini almasıyla oluşmuştur (EDPT: 200b; GOT: 109; OTWF: 106, 110, 3310; Taş, 2015: 84; ayrıca bkz. DTS: 55b; Wilkens, 2021: 66).

Orh: -

Uyg: *art* “yardım, destek; art, arka, dağ sırtı, ense” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VIII) *karlıg buzlug artlarda k(ä)ntü özi ök ämgänti başlayı* (Röhrborn, 1996: 166). “Karlı buzlu (dağların) arkalarında kendi acısı başlayarak...” (Tot.) *ol ok tutmuş yiil tüü tüplärintin tıyrak artlarıntın taşgaru ünmişin sakıngu ol* (Kara ve Zieme, 1978: 166). “Tam bu tutmuş çeşit çeşit kar fırtınalarından₂ tırnak arkalarından dışarı çıkanı düşünün.”

Krh: *ard ~ art* “arka; dağ, tepe; dağ geçidi; boğaz” **KB, DLT, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: KB’de *art* “dağ, tepe; dağ geçidi; boğaz” anlamlarıyla yön anlamı

belirtmemektedir. DLT’de “dağ geçidi; ense, boyun” olarak tanıklanmıştır 33 17^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 79). (TİEM 33/53) *kaçan kolsa silär yalavaç hatunlarından kılğudın koluñlar anlardın pãrdã artındın ol* (Ünlü, 2004: 128). “Hem onlara (eşlerine) gerekli bir şey soracağınız zaman, bunu onlara bir perde arkasından sorun” (Yazır, 2008: 301, 33/53). (JR 49/4) *Bütünlũ[ki]n anlar kim ündeyürler sēni kiçig ēwler artındın üküşrekleri anlarnıñ uķmaslar usları yok* (Ata, 2004: 139). “(Peygamberlerin hanımlarının) odalarının (önlerinden ve) arkalarından seni çağıranlar var ya, bunların çoğu, akıllı ermeyen (dolayısıyla görgü kurallarını bilmeyen) kimselerdir” (Yazır, 2008: 369, 49/4). (ÖN B255) *bilür anı kim ileylerinde turur taķı anı kim artlarında turur* (Üşenmez, 2010: 239). “Onların önlerinde ne var, arkalarında ne var, hepsini bilir” (Yazır, 2008: 38, 2/255). (AT) *anıñ öñinde taķı ardında* (112, 9). “Onun önünde ve arkasında” (Borovkov, 2002: 54).

Hz: art “art, arka” **NF, ME, HTKT, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (136/3) *Emĩrũ ‘l-mu ‘minĩnni ēkki kişi art yandın kirip kılıç birle öltürdiler, tēdi erse* (Eckmann, 2004: 95). “Emirũl-mũmini iki kişi arka taraftan girerek kılıç ile öldürdüler, dediler ise.” (ME 210/3) *taş birle ardı yũğürtti* (Yüce, 1993: 75). “Taş ile arkasından koşturdu.” (HTKT 3/187) *bıraktılar anı arķalarınıñ artında* (Sağol, 1993a: 41). “Onu arkalarında bıraktılar.” (YvB K.VI.20) *derhāl alğan ğanĩmetlerimizi salıp rũcũ‘ ētmek(k)e kaşd ēttũk ise de kãfir ardımızdan kelip bizim ile muķārebe-i keşĩr kıldı* (Özyetgin, 1996: 121). “Derhal almış olduğumuz ganimetlerimizi bırakıp, geri dönmeye kastettiğimizden kafir ardımızdan gelip bizimle çok muharebe etti” (Özyetgin, 1996: 151). (SK 22a/03) *Mũsāķa ayturlar: Tēğriniñ resũlı, uş artımızdan dũşman yētti, uş öñümüzdin uluğ deryā turur* (Yaman, 2016: 119). “Musa’ya, Tanrı’nın resũlı, işte arkamızdan yetiştı, işte önümüzde büyük deniz var,” (Yaman, 2016: 188). (KE 83v5) *Yũsuf ilgeri Zelĩhā soñınķa yētinçi ķapuğda Yũsuf ğa yētti art ētekin tutup tartdı* (Ata, 1997: 116). “Yusuf önde, Züleyha arkasında (giderek) yedinci kapıda (Züleyha) Yusuf’a ulaştı, eteğinin arkasından tutarak çekti.”

Kıp: ard “art, arka” **BV, CC, DM, Gĩ, GT, ĩM, ĩN, KF, Kĩ, MG, MS, RH, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 10, 12) tanıklanmıştır: (CC 60b/13) *avzun artına soķup uyur* (Argunşah ve Güner, 2015: 256). “Ağzının arkasına sokarak uyur.” (GT 111/2) *ayttı ay ķarındaş ģaram ileyiñde dağı ģarāmĩ artında eger (eger) kēttiñ yēttiñ ve eger ķaldıñ öldüñ* (Karamanlıoğlu, 1978: 55). “Ey kardeş, Kabe önünde veya Kabe’nin arkasında eğer gidip ulaştın ve eğer kaldın, öldün, dedi.” (IM 145a/6) *avval taş birle artından alnına*

têgi, andan sonra ikinci taş birle alnından artına têgi (Toparlı, 1992: 232). “İlk taş ile arkasından önüne kadar, ondan sonra ikinci taş ile önünden arkasına kadar.”

ardınça ~ artınça: “ardından, arkasından”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

- *ardınça* < *ar+t+ı+n+ça “ardından, arkasından” *ard* “arka” sözcüğünün sırasıyla; {+I} belirtme durumu eki, *zamir n*’si ve {+çA} eşitlik durumu ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

- *ardınça* < *ard+dın+ça* “ardından, arkasından” *ard* “arka” sözcüğünün yer zarfı yapan {+DXn} eki ve {+çA} eşitlik durumu ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *ardınça* “ardından, arkasından” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *anıñ ardınça yürir ärdük* (45, 8). “Onun arkasından yürüyorduk” (Borovkov, 2002: 54).

Hz: *artınça* “ardından, arkasından” **NF, ME, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 400/6) *Nāgāh êlke kirür bolsa, oğlanlar artınça taş atarlar* (Eckmann, 2004: 278). “Birdenbire şehre girecek olduğu zaman oğlanlar arkasından taş atarlar.” (ME 210/5) *andın ardınça turdı* (Yüce, 1993: 75). “Onun arkasında durdu.” YvB’de *ardınça* “peşinde; peşinde olmak” anlamlarında kullanıldığından yön ifade etmemektedir. (SK 21b/09) *Fir’avnı la’in halkı birle atlandı Benî-İsrâ’iller artınca* (Yaman, 2016: 119). “Lânetli Firavun, halkı ile İsrailoğulları’nın arkasından atlandı” (Yaman, 2016: 188). (KE 132v19) *Mevlî ta’âlâ olarnıñ köñlin hoş kıldı, artınça az çerig üküñni bastılar* (Ata, 1997: 187). “Mevli Teâlâ onların gönlünü hoş kıldı, arkalarındaki az askerin çoğunu baskına uğrattılar.”

Kıp: *ardınça ~ artınça* “ardından, arkasından” **CC, GT**’de tanıklanmıştır: (CC 26a/15) *artınça yürüdüm* (Argunşah ve Güner, 2015: 180). “Arkasından yürüdüm.” (GT 67/9) *kul kaçtı artınça barıp tutup kêtürdüler* (Karamanlıoğlu, 1978: 33). “Kul kaçtı, arkasından vararak tutup getirdiler.”

artgaru ~ artkaru: “geri, geriye”

- *artgaru ~ artkaru* < *ar+t+garu *ar sözcüğünün isimden isim yapan {+D} eki ve {+GArU} yön gösterme durumu ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 178, EDPT: 221b).

Orh: - Uyg: -

Krh: *artgaru* ~ *artkaru* “geri, geriye” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *anlar kayturlar artgaru* (82, 11). “Onlar geriye çekildiler” (Borovkov, 2002: 56).

Hrz: *artgaru* ~ *artkaru* “arka, geri” **NF, ME, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 93/4) *siz imāndın yüz ewrüp artkaru kayıtgay-sizler* (Eckmann, 2004: 68). “Sizler iman etmekten vazgeçip arkanıza döneceksiniz.” (ME 175/4) *anı artgaru kaldı* (Yüce, 1993: 67). “Onun arkasında kaldı.” (KE 211v4) *kim Hāk ta ‘ālānı yoķaru kuyı astın üstün ilgerü artgaru birle yād kılsa kāfir bolur* (Ata, 1997: 303). “Kim Hak Teâlâ’yı yukarı aşağı, alt üst, ön arka ile anarsa kafir olur.” (KE 202r9) *ol zamān artkaru olargā baķsam toņuz bolmuş bolğaylar* (Ata, 1997: 288). “O zaman onların arkalarından bak domuz olmuş olacaklar.”

Kıp: *ardgarı* ~ *artkarı* “arka, geri, arkaya doğru” **BV, Gl, İM**’de Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 10, 12). (İM 449a/1) *eger ikisiniñ biriniñ atı za ‘ıf bolsa yaķın bilinse kim ol at artkaru қалur* (Toparlı, 1992: 439). “Eğer ikisinden birinin atı güçsüz olsa kesin olarak bilinse ki o at geride kalır.”

atkarı ~ **aţkarı**: “arka, geri, arkaya, geriye” (**krş:** → *ardgaru* ~ *artkaru*)

• *atkarı* ~ *aţkarı* < a(r)t+karu “arka, geri” at sözcüğünün *ard* sözcüğü olabileceği ve {+GARU} yön gösterme durumu ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: → *ardgaru* ~ *artkaru*

Hrz: → *ardgaru* ~ *artkaru*

Kıp: *atkarı* ~ *aţkarı* “arka, geri” **KK, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 15) tanıklanmıştır.

gèrü: “geri, arka” (**krş:** → *kèrü*)

• *gèrü* < gè+rü “geri, arka” *kè “arkaya, geriye” sözcüğü yer zarfı yapan {+rU} ekini alarak oluşmuştur (Tekin T., 2016: 130; EDPT: 736b; GOT: 178, 179; ayrıca bkz. DTS: 302a). Kıpçak Türkçesi döneminde /k/ sesinin yerini /g/ sesinin aldığı örnekleri görmek mümkündür.

Orh: → *kèrü*

Uyg: → *kèrü*

Krh: → *kêrû*

Hrz: → *kêrû*

Kıp: *gêrû* “geri, arka” **TA**’da (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 87) tanıklanmıştır.

izerû ~ iderû “ardınca, arkasından, ardı sıra”

Sözcüğün morfolojisine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

• *izerû* < *i-z+erû “ardınca, arkasından, ardı sıra” *i- “izini sürmek, takip etmek” fiilinin sırasıyla; {-z} fiilden isim yapım eki ve yer zarfı yapan {+ArU} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

• *izerû* < *iz+erû “ardınca, arkasından, ardı sıra” *iz sözcüğünün yer zarfı yapan {+ArU} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *iderû* “ardınca, arkasından, ardı sıra” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *şu ‘ayb yalawaç... musanı idärrü bardı* (28b, 29). “Şuayb peygamber...Musa’nın ardından gitti” (Borovkov, 2002: 134).

Hrz: - **Kıp:** -

қадра: “geri, geriye” (krş: → *қайра*)

• *қадра* < *kad-/ *kadı-r+a “geri, geriye” *kad- veya *kadı- “geriye dönmek” fiilinin {-r} ettirgenlik ekini alarak *kadı-r*- “geriye döndürmek” (OTWF: 537) anlamını kazandıktan sonra {-A} zarf-fiil ekinin kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *қадра* “geri, geriye” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *қадра yandılar idläri üzä* (5b, 10). “Kendi izleriyle geri döndüler” (Borovkov, 2002: 141).

Hrz: - **Kıp:** -

қая: “kaya; geri, arka”

• *қая* “kaya; geri, arka” *kay*- “geri dönmek” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alıp kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. EDPT: 674b; Wilkens, 2021: 349).

Orh: -

Uyg: *қая* “kaya, kayalık” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Krh: *ķaya* “kaya; geri, arka; yan, taraf” **KB, TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: KB’de *ķaya* “kaya” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir. (TİEM 28/31) *andağ ķalı ol yılan tåg äwrüldi arķa berip ķaya baķmadı* (Ünlü, 2004: 101). “Onun çevik bir yılan gibi gezindiğini görünce, arkasına bile bakmadan dönüp kaçtı” (Yazır, 2008: 277, 28/31). (AT) *ķaya baķıb istäb bulmadı* (137, 7). “Çevresine baktı (fakat) gitmedi” (Borovkov, 2002: 151).

Hz: *ķaya* “büyük taş kütlesi” SK’de *ķaya* “büyük taş kütlesi” anlamında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: *ķaya* “kaya” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

ķayra ~ ķayrı: “geri, geriye; yeniden” (krş: → *ķadra*)

• *ķayra* < *ķay-(ı)r-a* “geri, geriye; yeniden” *kay-* “geri dönmek” fiilinin {-r} ekini alıp ettirgen bir yapı kazandıktan sonra {-A} zarf-fiil ekini alıp kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *ķayra* “geri, geriye; yeniden” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *cümlä hăläk boldı ‘abduallah salamät ķaldı ķayra ķaldi* (129, 37). “Hepsi öldü, Abdullah kurtuldu, geriye döndü” (Borovkov, 2002: 151).

Hz: *ķayra* “yeniden, tekrar; geri” **NF, ME, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 11/14) *şabr ķıldı, ķayra töndi taķı ewke kirdi* (Eckmann, 2004: 9). “Sabretti, geri döndü ve eve girdi.” (ME 167/4) *ķayra baķtı* (Yüce, 1993: 65). “Geriye baktı.” SK’de *ķayra* “tekrar” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (KE 91v16) Yûsuf *ķayra yanıp ayakçığa aydı* (Ata, 1997: 128). “Yusuf geri dönüp hizmetçiye söyledi.”

Kıp: *ķayra* “tekrar; geri” **CC, İM**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 134) tanıklanmıştır: (CC 23b/5) *ķayra alur-mên* (Argunşah ve Güner, 2015: 175). “Geri alırım.” İM’de *ķayra* “tekrar” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

ķayıra ~ ķayırı: → *ķayra* ~ *ķayrı*

ķerü ~ kirü ~ kerı ~ kiri: “geri, geriye doğru, arka, arkaya doğru”

• *kêrû* < **ke+rû* “geri, geriye doğru, arka, arkaya doğru” **kê* “arkaya, geriye” sözcüğü yer zarfı yapan {+rU} ekini alarak oluşmuştur (Tekin T., 2016: 130; EDPT: 736b; GOT: 178, 179; ayrıca bkz. DTS: 302a; Wilkens, 2021: 367). Arat da *kirû* olarak tanımlar ve *ilgerû* sözcüğünün zıttı olduğunu ifade eder (1987: 185).

Orh: *kêrû* “geri, geriye doğru, arka, arkaya doğru” **KÇ 6, KÇ 16; O 11; KT D2; BK D3** yazıtlarında tanıklanmıştır: (O 11) *kêrû barigma bardı* (Ölmez, 2015: 209). “Batıya giden gitti.” (KT D2, BK D3) *kêrû temir kapıgka tegi k^onturmuş* (Ölmez, 2015: 84, 136). “Batıda Demir Kapı’ya kadar yerleşmiş.”

Uyg: *kêrû* “batı” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 13) *kidin kirû uluşlug kin [l]inhuata tuguşlug [kintsu müni] kadagı kitmiş* (Zieme, 1985: 141). “Batı₂ ülkeli geniş ölçekte nilüfer doğuşlu Hentso’nun günahı₂ yok olmuş.” (HT V) *ilgärüsi kerüsi üç yüz bärä küntüni tagdını älig bärä* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 186). “Doğusu ve batısı üç yüz mil, güneyi ve kuzeyi elli mil.”

Krh: *kêrû* “geri, tekrar” **DLT, TİEM, JR,**’de tanıklanmıştır: (DLT) *kêrû* “geri, tekrar” *yahıuq meñgü tirilmes sînka kirip kêrû yanmas* “Kişi ebedî yaşamaz, mezara giren geri dönmez.” 472 236^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 256, 554). (TİEM 79/22) *yana kerü bardı yügrü* (Ünlü, 2004: 263). “Sonra koşarak arkasını döndü gitti” (Yazır, 2008: 424, 79/22). (JR 8/15) *ey anlar kim bittiler, kaçan körse siz anlarını kim tandılar kawurtluk, ewrülmeñ olarka kirü ya ‘ni arka bërmeñ* (Ata, 2004: 34). “Ey iman edenler! Ordu halinde kâfirlerle karşılaştığınız zaman, artık onlara arkanızı dönmeyin” (Yazır, 2008: 129, 8/15).

Hrz: *kêrû* “geri, tekrar; sonra” **SK, KE**’de tanıklanmıştır: (SK 58a/05) *ol suwdın kêrû töndiler ol yolın kim barmış êrdi* (Yaman, 2016: 155). “O sudan gittikleri yolla geri döndüler” (Yaman, 2016: 216). KE’de *kêrû* “sonra” anlamında tanıklanarak yön anlamı ifade etmemektedir.

Kıp: *kêri* ~ *kiri* ~ *kirü* “geri, arka; sonra; önce, önceden; iade, geri verme” **BM, BV, CC, Gİ, GT, İM, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 139, 149, 150). (CC 23b/20) *kêri kaytar-mên* (Argunşah ve Güner, 2015: 175). “Geri dönerim.” GT’de *keri* “sonra” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (İM 286b/3) *azukka tağı kölükke ol ol kadar kerek kim keri tutğay* (Toparlı, 1992: 326). “Yiyeceğe veya binek hayvanınadır, geri tutacak kadar gerektir .”

kên ~ kin: “arka, geri, sonra”

- *kin* “arka, geri, sonra” (Arat, 1979a: 257).

Orh: *kin* “akraba”

Uyg: *kên* “sonra” (Wilkens, 2021: 381) bu anlamıyla tanıklanmaz.

Krh: *kên* “arka, geri, sonra” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 5653) *kiñeşse oñarur kişi öz işi / ökünçlük bolur kin kiñeşmez kişi* (Arat, 1979b: 561). “Kişi işini danışırса doğruyu bulur, danışmazsa sonunda pişman olur.” (KB 6129) *şeker birle igdür birür kin agu / yayıg kut kılinçı bu ol ay büğü* (Arat, 1979b: 607). “Şeker ile besler sonunda zehir verir, ey hâkim döneк saâdet böyledir” (Arat, 1985: 438).

Hz: - **Kıp:** -

soğ: “arka, ard, geri, son”

- *soğ* “arka, ard, geri, son” (EDPT: 832b; Wilkens, 2021: 620). Sözcüğün Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde “arka, geri” anlamları ile tanıklanmasının yanı sıra Kıpçak Türkçesi döneminde “sol taraf” olarak tanıklanması dikkate değerdir.

Orh: -

Uyg: *soğ* “son, sonra, en son” anlamlarıyla yön anlamında tanıklanmamıştır.

Krh: *soğ* “akıbet; arka, ard” **JR, ÖN**’de tanıklanmıştır: (JR 34/9) *bağmazlar mu ol kim utrularında turur, ol kim soğlarında turur gökdiñ hem yerdin* (Ata, 2004: 83). “Gökyüzünde ve yeryüzünde, önlerinde ve arkalarında olanlara bakmazlar mı?” (Yazır, 2008: 304, 34/9). (ÖN A111) *ziyân kıлмаğайлар sizge, meger āzār. Tağı toquşsalar sizin birle, ewürgeyler soğlarını, yārī bērilmezler* (Üşenmez, 2010: 257). “Size sıkıntı vermekten başka zarar veremezler. Sizinle çarpışacak olsalar, size arkalarını dönüp giderler. Sonra da yardım bulamazlar” (Yazır, 2008: 53, 3/111).

Hz: *soğ* “ard, arka; son, sonra” **NF, ME, HTKT, YvB, KE**’de tanıklanmıştır: NF’de *soğ* “son, sonra” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (ME 174/5) *soğınğa bağa turdı köre mü men tēyü* (Yüce, 1993: 67). “Görür müyüm diye gerisine bakıp durdu.” (HTKT 57/27) *andın soğ uydurduğ soğları üze, yalawaçlarımız birle* (Sağol, 1993a: 310). “Sonra onların izleri üzerinde resullerimizi arka arkaya gönderdik” (Yazır, 2008: 390, 57/27). YvB’de *soğ* “son; sonra” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (KE 124v13)

Ḳārūn ma altun piyāle çıkar[ıp] Mūsī utrusında koyup muṭribler ḥāzır kılıp kulları öñinde soñında oltur[up] ḥamr içer erdi (Ata, 1997: 175). “Karun ve altın kadeh çıkararak, Musa’nın karşısında koyarak, çalgıcıları hazır ederek, kölelerinin önünde arkasında oturarak şarap içerlerdi.”

Kıp: *soñ* “son; sol taraf” **BV, CC, GT, İM, İN, KI, MS, RH, TZ; KI, İM** de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 239) tanıklanmıştır: (İM 90b/2) *Andan soñra burnına suw bergey üç kěz öñ eli birle taķı simküргеy soñ eli birle taķı ayıtğay* (Toparlı, 1992: 199). “Ondan sonra burnuna sağ eli ile üç kez su vererek sümkürececek ve sol eli ile de (bu şekilde yaptıktan sonra) söyleyecek.”

soñınça: “son, sonra; arka, arka arkaya”

• *soñınça* < *soñ+ı+n+ça* “son, sonra; arka, arka arkaya” *soñ* “son; ard, geri, arka” sözcüğünün sırasıyla; {+I} üçüncü tekil şahıs iyelik eki, zamir *n*’si ve {+çA} eşitlik durumu ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** -

Krh: → *soñ*

Hz: *sonınça* “son, sonra; arka, arka arkaya” **MM**’de tanıklanmıştır: (MM 159/1) *biliñ biri biri soñınça namāz / okımaķ farīza każā bolsa az** (Argunşah ve Toparlı, 2014: 115). “Bilin ki, kazaya kalmış farz namazı azsa, arka arkaya kılınır” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 170).

Kıp: -

uç: “arka, sırt; bel kemiği, kaba et”

• *uç* “arka, sırt; bel kemiği, kaba et” (EDPT: 20b; DTS: 604a; Wilkens, 2021: 782)

Orh: -

Uyg: *uç* “arka, sırt; bel kemiği, kaba et” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 9) *öz ätözümüzni karnımızni uçamızni äniñümüzni butumuzni başımızni yüzümüzni bitiyür biz* (Tekin Ş., 1960: 119). “Vücudumuza, karnımıza, sırtımıza, omuzumuza, butumuza, başımıza, yüzümüze yazarız” (Tekin Ş., 1960: 235). (HT X) *kalıktın kalıyu uç kälip taito samtso açarınıñ nom ävirmiş p(a)ryanıña kirip t(ä)ñridän yıd yıpar...* (Mirsultan, 2010:

129). “Kuleden uçup arkasına gelerek Büyük Tang (Hanedanlığı) öğreticisinin Dharma’yı çeviren rahip hücreğine girerek Buddha’dan güzel koku₂...”

Krh: *uç* “arka, sırt” **KB, DLT, TİEM, JR**’de tanıklanmıştır: (KB 6157) *ķayusı örüm keğti būgri uça / ķayu yēr kezer bu kōzi yaş saça* (Arat, 1979b: 610). “Biri çullara bürünmüş, biri gözünden yaş dökerek diyâr-diyâr dolaşır” (Arat, 1985: 440). DLT’de *uç* “arka, sırt” 56 28^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 514). (TİEM 86/7) *çıķar arķa uçaları ara kōgüz sūñūki ara* (Ünlü, 2004: 271). “O, bel ile göğüs arasından çıkar” (Yazır, 2008: 431, 86/7). JR’de *uç* “bel” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *uç* “sırt” KE’de *uç* “sırt” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: *uç* “sırt, arka; oturak yeri; kuyruk sokumu kemiği” **BV, CC; İH, İM, İN, Kİ; TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 291). CC’de *uç* “sırt” İM’de *uç* “oturak yeri” anlamlarında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

udu: “arkasında, ardında; ardı sıra; takip eden”

• *udu* < *ud-u* “arkasında, ardında” *ud-* “takip etmek” fiilinin {-U} kalıplaşmış-zarf fiil ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. EDPT: 42a; OTWF: 212: GOT: 339; DTS: 605b; Wilkens, 2021: 786).

Orh: -

Uyg: *udu* “göre, uygun, denk; devamında, takip eden, ondan sonra” (Wilkens, 2021: 786).

Krh: *udu* “arkasında, ardında” **DLT, TİEM**’de tanıklanmıştır: DLT’de *udu* “arkasında, ardında” *men anıñ uçu keldim* “Ben onun ardı sıra geldim” 56 28^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 516). (TİEM 37/10) *māgār kim ķapar ķapmaķlık uğusında kālir añar yaruk yulduz* (Ünlü, 2004: 145). “Ancak bir çalıp çarpan olur, onun ardına (her şeyi) delip geçen bir alev takılıp onu izler” (Yazır, 2008: 316, 37/10).

Hrz: - **Kıp:** -

uzura: “ardından, ardı sıra”

• *uzura* < *uz-u+ra* “ardından, ardı sıra” **uz-* ‘takip etmek’ fiilinin (krş. ETü. *ud-*) {-U} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu sözcüğün isimleşmesiyle yer zarfı yapan {+rU} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *uzura* “ardından, ardı sıra” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *ol kaçdı kuşlar anıñ uzura uça bardı* (143b, 2). “O kaçtı, kuşlar (onu izleyerek) onun ardından uçup gittiler” (Borovkov, 2002: 296).

Hz: - **Kıp:** -

2.9. “Sağ, Sağ Taraf” Anlamlarına Gelen Sözcükler

oñ: “sağ, doğru”

• *oñ* “sağ, doğru” (DTS: 367b; EDPT: 166b; OTWF: 165; Wilkens: 2021: 510).

Orh: -

Uyg: *oñ* “sağ taraf, doğru olan”. Sözcük **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır. (BT 7) *bir yüüzlüg iki koollug üç közlüg oñ eligi üzä veirig tuñ(tu)p sol eligi üzä çanıñ tutup ög t(ä)ñri kızın kuça turur* (Kara ve Zieme, 1976: 49). “Tek yüzlü, iki kollu, üç gözlü; sağ elinin üzerinde elmas tutar, sol elinin üzerinde çanı tutup Devata anayı kucaklar.” (BT 8) *tamır sıñirläri maytri bodis(a)t(a)v ärür oñ eligi yamañdakirt bodis(a)t(a)v ärür sol eligi aparaçidi ärür* (Kara ve Zieme, 1977: 47). “Damar sinirleri Maitreya Bodhisattva’dır; sağ eli Yamāntakṛt’dır Bodhisattva’dır; sol eli Aparājita’dır.”

Krh: *oñ* “sağ, sağ taraf; doğru”. Sözcük **KB, DLT, AH, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır. (KB 1833) *uķuşuğ adırtıñ biligde öñi / negü teg turur ay sözüñnüñ oñı* (Arat, 1979b: 200) “Akıllı bilgidен ayırdın, sözünün doğrusu nedir, ne demek istersin söyle!” (KB 2069) *oñ elgin kılıç tutsa ursa salıp / sol elgi bile neñ ülese alıp* (Arat, 1979b: 223) “Sağ elin kılıç tutsa, atıp vursa, sol elin bir şeyler alıp paylaştırsın.” DLT’de Çiğil lehçesinde; *oñ elig* “sağ el” 32 16^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 358). (AH 113) *biliglig kışi kör bilür iş öđin (A→ oñgın; B→ uzın; C→ uzın) / bilip iter işni ökünmez kiğin* (Arat, 1951: 49). “Bilgili adam her işin zamanını bilir, işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz” (Arat, 1951: 86). (TİEM 84/7) *yana kim berilsä bitigi oñ äligindin harayna saķış kılınğay äsän saķış kılmaķ yangay äwi bodunıñ sävünçlüg* (Ünlü, 2004: 269). “O zaman kitabı sağ eline verilen, kolay bir hesap ile sorgulanır, sevinçli ve mutlu olarak ailesine döner” (Yazır, 2008: 429, 84/7). (JR 28/30) *kaçan keldi erse aña ündenildi kolnuñ oñ yanındın, mübārek orun içinde / kutluğ orun içinde yıgaçtın kim: ey Mūsa men men tañrı ‘älemnüñ iğisi* (Ata, 2004: 76). “Oraya vardığında, mübarek bölgedeki vadinin sağ tarafındaki ağaçtan kendisine şöyle seslenildi: ‘Ey Musa! Şüphesiz Ben, gerçekten Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah’ım!’”

(Yazır, 2008: 276, 28/30). (AT) *oŋ älikläriŋizni sol ađaqlarıŋızni birlä käsäyin* (30b, 31). “Sağ ellerinizi ve sol ayaklarınızı keseceğim” (Borovkov, 2002: 201).

Hrz: *oŋ* “sağ; destek, kol; doğru, gerçek” **ME, MM, YvB, KE**’de tanıklanmıştır: ME’de *oŋ* “destek, kol” anlamlarına gelerek yön anlamı belirtmemektedir. MM’de *oŋ* “doğru, gerçek” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (YvB A.II.2) *sözüm oŋ kol sol kolnıŋ oŋlanlarığa tümen ed(i)gü başlıg min yüz on beglerige* (Özyetgin, 1996: 106). “Sözüm sağ kol ve sol kolun prenslerine, tümen beyi Edüğü önderliğinde bin, yüz, on beylerine” (Özyetgin, 1996: 136). (KE 159v11) *kün tuğardın kün batargä tegi ne kim arslan bar ərse köz yumup açğunça yığıldılar İlyäsniŋ oŋ kolında turdılar* (Ata, 1997: 227). “Doğudan batıya kadar ne kadar aslan varsa göz açıp kapayıncaya (kadar) toplandılar (ve) İlyas’ın sağ tarafında durdular.”

Kıp: *oŋ* “sağ taraf; doğru; iyi, selamet” **CC, MG, KI**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 205) tanıklanmıştır: (CC 72a/17) *ave kimniŋ oŋ kolını tut[t]urganda yaratkanı köktegil[e]r barça saptı üstüngü orun saa tēydi* (Argunşah ve Güner, 2015: 300). “Selam, kimin sağ elini tutunca yaratıcısı, göktekilerin hepsi çekildi, en üsttekiler yer sana kaldı (Argunşah ve Güner, 2015: 387).

oŋaru: “sağ tarafa, sağa doğru”

• *oŋaru* < *oŋ*+(g)*aru* < “doğru” anlamına gelen *oŋ* sözcüğünün {+(g)ArU} yön gösterme durumu ekini almasıyla oluşmuştur (ayrıca bk. EDPT: 190b; Wilkens, 2021: 510).

Orh: -

Uyg: *oŋaru* “sağa doğru, sağ tarafa, saat yönünde”. Sözcük **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS III) *inçä k(a)tı ’äŋ’ilki köni oŋaru köŋül turğurmaktın köni ögkä tükällig ärsär* (Ölmez, 1991: 36). “Şöyle ki: birincisi, dosdoğru duygu beslemekten doğru düşünceye sahip ise.” (DKPAM) *[t(ä)ŋri t(ä)ŋ]risi burhan yipün lenhua [çäçäk] täg oŋaru ävrilmiş styanu[parvirt tilin] y(a)rılıkamış bar* (Elmalı, 2009: 73). “Tanrılar tanrısı Buddha’nın kırmızı lotus çiçeği gibi sağa çevrilmiş doğru diliyle buyurmuşluğu var.”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

oŋarula: “sağ, sağa, sağ tarafa”

• *oñarula* < *oŋ+(g)aru+la* < “sağa doğru, saat yönünde” Yukarıda bahsettiğimiz *oñar*u sözcüğünün eski bir birliktelik eki olan {+lA} ekini almasıyla oluşmuş aynı anlamlara gelen sözcüktür (ayrıca krş. OTWF: 404; ayrıca bk. Wilkens, 2021: 511).

Orh: -

Uyg: *oñarula* “sağa doğru, saat yönünde” anlamlarına gelen sözcük **AYS** metninde tanıklanmıştır: (AYS I) *t(ä)ŋri [t(ä)ŋri]si burhan adakınta yinçürü[yükünü]p oñarula üç yolu [täzginip ki]dip birdin sınar olurdu* (Zieme, 1996:126). “Tanrılar tanrısı Buddha ayağında secde edip₂ sağ tarafta üç kez dolaşıp gidip güney tarafında oturdu.” (AYS I) *T(ä)ŋr[i t(ä)ŋrisi burhan tapa] töpüläri ü[z]ä t(ä)ŋri t(ä)ŋrisi burkan adakın[ta yinçürü yükünü]p ongarula üç [yo]lı täzginip birdin sınar [olurdılar]* (Zieme, 1996:136) “Tanrılar tanrısı Buddha’ya doğru başlarıyla tanrılar tanrısı Buddha’nın ayağına secde edip₂ sağ tarafta üç kez dolaşıp güney tarafında oturdular.”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

oŋdın ~ ooŋdın ~ oŋdun ~ oŋtun: “sağda, sağdan, sağda yer alan, sağ tarafta bulunan”

• *oŋdın* < *oŋ+dın* “sağda, sağdan” *oŋ* sözcüğünün üzerine yer ve yön zarfı yapan {+DXn} isimden isim yapma ekini alarak oluşmuş bir sözcüktür (Tekin T., 2016: 80, 127; ayrıca bk. *oŋdun* “sağda yer alan” (EDPT:178a); < *oŋdın~oŋdun~oŋtun* “sağ, sağda; batı” (Wilkens, 2021: 511); < *oŋdın~oŋdun~oŋtun* “sağdan” (DTS: 368a).

Orh: -

Uyg: *oŋdın ~ oŋdun ~ oŋtun* “sağda, sağdan, sağ tarafta” anlamlarına gelen sözcük **BT**, **HT**, **Tot**. metnlerinde tanıklanmıştır: (HT VII) *Közünü teg o[ŋ]d[ın yınak] tokuz ötlilär bul[ı]t täg kök t(ä)ŋri ordosın tätrü sakınsar* (Röhsborn, 1996: 158). “Ayna gibi sağ taraftaki dokuz geçit bulut gibi gök sarayını aralıksız düşünür. (Tot.) *Oŋdın burun yüdindin üŋüp oŋdın sınar alku ançulayu kälmişlärneŋ soltın burun yüdince kirip...* (Kara ve Zieme, 1978: 147). “ Sağ uç delikten çıkıp sağ taraftan bütün böylesi gelmiş olanların sol uç delikten girip...”

Krh: *oŋdın* “sağdan” **KB**, **TİEM**’de tanıklanmıştır: (KB 1857) *bağar soldın oŋdın hem öŋdün kiğin / kamuğ iş yarağın bilir hem öđin* (Arat, 1979b: 203). “İşlere sağdan, soldan, önden, arkadan, her cephesinden bakar; hâll çaresini ve zamanını bilir” (Arat, 1985: 141). (TİEM 70/ 37) *nä bolmış turur anlarkä kim tandılar seniğ tapa ewügli oŋdın soldın biz*

mü (Ünlü, 2004: 248). “Şimdi ne oluyor ki, o inkâr edenler, sağdan ve soldan bölük bölük boyunlarını uzatarak sana doğru koşuyorlar?” (Yazır, 2008: 412, 70/30).

Hz: - Kıp: -

oñdınkı ~ oñtınkı: “sağdaki, sağ taraftaki, sağ yanındaki”

• *oñdınkı ~ oñtınkı* < *oñ+dın+kı* “sağdaki” *oñ* sözcüğünün üzerine yer ve yön zarfı yapan {+DXn} isimden isim yapma ekini alarak “sağda” anlamını kazandıktan sonra aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI, +gI} ekini alarak oluşmuştur (Tekin T., 2016: 81; ayrıca bk. DTS: 368a; EDPT: 181b; GOT: 187; Wilkens, 2021: 511).

Orh: -

Uyg: *oñdınkı* “sağdaki, sağ taraftaki” anlamlarına gelen sözcük **HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT X) *soltınkı oñdınkı ötli kaylarınta barça yörgäyü tizigçä kaytsı söğütlär...* (Tezcan, 1975: 14). “Soldaki sağdaki bütün geçitlerin bütün dolaşacağı (yerdeki) parlak söğütlər...” (Tot.) *añta basa kızlăklig vaçırññ tüpiñä tägi oñdınkı rasana tamır soldı[n]kı lalaña tamır oduradaki avaduti birlä üçäğü koşulup vaçır tüpiñdä...* (Kara ve Zieme, 1978: 100). “Daha sonra gizli elmasının dibine kadar sağdaki ‘rasana’ damar, soldaki ‘lalaña’ damar, ortadaki ‘avaduti’ ile üçü birlikte birleşip elmas dibinde...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

oñlu: “sağ taraflı”

• *oñlu* < *oñ+lu* “sağ taraflı” *oñ* “sağ” sözcüğünün isimden sıfat yapan {+IU} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *oñ*

Uyg: → *oñ*

Krh: → *oñ*

Hz: → *oñ*

Kıp: *oñlu* “sağ taraflı” CC’de tanıklanmıştır: (CC 60b/10) *oñlu sollu ay[ı]rgan otuz tümen öneydir* (Argunşah ve Güner, 2015: 256). “Sağlı, sollu ayrılıp otuz tümen göğe yükselir (Argunşah ve Güner, 2015: 345).

sağ: “sağ”

- *sağ* “sağ, sağ taraf” (EDPT: 803a; ayrıca bkz. DTS: 480b).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *sağ* “sağ” **TIEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (TIEM 069/019) *yana kimkâ berilsä anıñ bitigi sağ kolındın, ayur kâliñ oquñlar bitigimni. Män sezindim män tuşğalı turur män mäniñ sağışımka* (Ünlü, 2004: 245). “İşte o zaman kitabı sağından verilen, ‘Ha alın, okuyun kitabımı! Çünkü ben, hesabıma kavuşacağımı sezmiştim’ der” (Yazır, 2008: 410, 69/9) (TIEM 56/8) *sağ yan idiläri ol kim sağ yan idiläri* (Ünlü, 2004: 218). “Sağ taraftakiler! Ne iyidir, o sağ taraftakiler!” (Yazır, 2008: 385 056/008)” (JR 34/15) *bütünlükin boğnıka ewleri içinde nişän, iki büstän sağdın hem soldın yęñler öz idiniz rüzisindin tağı şükr kılıñlar anar, el erür hoş yime idi yarlıkğan örtgen* (Ata, 2004: 84). “Yemin olsun ki, Sebe’ halkı için yurtlarında bir işaret vardır: Sağ ve solda iki bahçe. (Onlara şöyle demişti:) Rabbinizin rızkından yiyin, Ona şükredin. Orası, ne hoş, ne güzel bir yurttur! Bir de, ne çok bağışlayan bir Rab!” (Yazır, 2008: 304, 34/15). (ÖN N33) *tağı tegme berge mīraş alğanlar, ol nersedin kim koğtı ata ana tağı yakınraqlar. Tağı anlar kim ‘ađd kıldı sağ eligleriñizni. Bering anlarğa ülüşlerini. Haqıkāt üze tañrı, tegme bir nerse üze tanuq* (Üşenmez, 2010: 274). “Erkek ve kadının her birini, anne-babanın, akrabaların, anlaşma ile yeminlerinizin bağladığı kimselerin bıraktıklarına, terekesine mirasçı kıldık. Onlara paylarını verin. Çünkü Allah, her şeyi çok iyi görüp tanık olmaktadır” (Yazır, 2008: 65, 4/33). (AT) *sağdın soldın iki oğlu birlä faryad kılı kopdılar* (145, 29). “Sağdan soldan iki oğluyla ağlayarak ayağa kalktılar” (Borovkov, 2002: 221).

Hrz: *sağ* “sağ” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 243/15) *tağı sağ yanımda uşmañ bar, tēp aytur men* (Eckmann, 2004: 168). “Ve sağ tarafımda cennet var, diyerek söyledim.” (ME 202/8) *sağ kolğa yörüdiler* (Yüce, 1993: 74). “Sağ tarafa yürüdüler.” (HTKT 69/19) *ol kim erse kim bēildi kitābını sağındın, aytur: “Tutuñ, okuñ bitigimni”* (Sağol, 1993a: 328). “İşte o zaman kitabı sağından verilen, ha alın, okuyun kitabımı” (Yazır, 2008: 410, 69/19). (MM 291/3-4) *tağı barmışında bu sağ yan yañaq / kim alın bile haqқа secde bolur** (Argunşah ve Toparlı, 2014: 135). “Yanına vardığında ise Allah’a alınıyla secde ettiği sağ tarafına adım atar” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 183). YvB’de taraf olarak “sağ” sözcüğünü *oñ* “sağ” sözcüğü karşılarken; *sağ* “sağ olmak, sağlık, selametlik” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (SK 17b/8) *hıç başnı yoķaru kötürmez. Sağқа solқа бақmaz* (Yaman, 2016: 114). “Başını hiç yukarı

kaldırmaz, sağa sola bakmaz” (Yaman, 2016: 184). (KE 49v6) *İbrāhīm sağ adağın taş üze koğdı, sol adağın tewe üzesinde taşğa aşıp bir sıñar saç sakalıñ yuğı* (Ata, 1997: 68). “İbrahim sağ ayağını taş üzerine koydu, sol ayağını devesinin üzerinden aşırarak bir tek saç (ve) sakalını yıkadı.”

Kıp: sağ “sağ taraf” *BV, Gİ, GT, KF, KFT, Kİ, MG, MS, RH*’de tanıklanmıştır: (GT 351/4) *munça fazilet kim sağ elde bar niçün halk yüzükni sol elge tutar ayttı* (Karamanlıoğlu, 1978: 175). “Bu kadar fazilet ki sağ elinde var. Halk niçin yüzüğü sol elinde tutar, dedi.”

sağdınkı ~ sağdınğı ~ sağındağı: “sağdaki, sağ taraftaki, sağ taraftan”

- *sağdınkı* < *sağ+dın+kı* “sağ, sağ taraf, sağ taraftan” *sağ* “sağ” sözcüğünün yer zarfı yapan {DXn} eki ve aitlik-ilişkinlik türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

- *sağındağı* < *sağ+ı+n+da+ğı* “sağındaki, sağ tarafındaki” *sağ* “sağ, sağ taraf” sözcüğünün sırasıyla; üçüncü tekil şahıs {+I} eki, *zamir n*’si, {+DA} bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *sağdınkı* “sağdaki, sağ taraftaki, sağ taraftan” *AT*’de tanıklanmıştır: (AT) *uşbu sağdınğı mu’minlär* (68, 7). “Bu sağ taraftaki müminler” (Borovkov, 2002: 221). (AT) *sağındağı färiştä hayr bitir* (50, 21). “Sağdaki melek iyi amelleri yazar” (Borovkov, 2002: 221).

Hrz: *sağındağı* “sağındaki, sağ tarafındaki” *KE*’de tanıklanmıştır: (157r5) *Cebre’il aydı: bu Fir’avn turur, sağındağı Hāmān turur, solındağı Kārūn turur* (Ata, 1997: 223). “Cebrail, bu Firavun’dur, sağındaki Haman’dır, solundaki Karun’dur, dedi.”

2.10. “Sol, Sol Taraf” Anlamlarına Gelen Sözcükler

sol: “sol, sol taraf”

- *sol* “sol, sol taraf” sözcük günümüzde de aynı anlamda kullanılan *sağ* sözcüğünün karşıtı bir yön adıdır. (ayrıca bkz. DTS: 508a; EDPT: 824a; OTWF: 75; Wilkens, 2021: 619).

Orh: -

Uyg: *sol ~ sool* “sol, sol taraf” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 7) *sol adakın yıgıp kara önlüg makişvarini täpâ turur* (Kara ve Zieme, 1976: 49). “Sol ayağını yıkıp siyah renkli Makişvare’ye adım atar.” (HT VIII) *bo tıtagın sol koltıncı pugya enkuk balık bägi bägkä lütsai b[äg]niñ savın sayu bitig ıdd[ı]* (Röhborn, 1996: 39). “Bunun sebebi sol taraftaki (vezir) Pukya, Enkuk şehri beyi₂ Lütsai Bey’in her bir sözünden kitap çıkardı.”

Krh: *sol* “sol, sol taraf” **KB, DLT, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 2962) *kiğin öñdün oñ sol bolur bu turup / begin inçe tegrür bu emgek körüp* (Arat, 1979b: 306). “Onlar öne, arkaya, sağa ve sola giderler; oralarda beylerini huzurâ kavuşturmak için, zahmet çekerler” (Arat, 1985: 218). (KB 4056) *elig kavşuru tut adaķıñ tüze / bu oñ elgiñ urğıl sol elgiñ öze* (Arat, 1979b: 409). “Ellerini kavuşturup ayaklarını dizlerinde birleştir, bu sağ elini sol elinin üzerine vur.” DLT’de *söl elig* “sol el” 502 251^b biçiminde geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 415). (TİEM 056/041) *taķı sol ķol idiläri anlar tururlar sol ķol idiläri* (Ünlü, 2004: 219). “Kitapları sollarından verilenler! Ne uğursuz, ne şanssızdır kitapları sollarından verilenler!” (Yazır, 2008: 386 056/041). (JR 7/124) *kesgey men eligleriñizni hem adaķlarıñızni, oñ ķol sol adaķnı yana asğay oķ men sizni ķamuğ* (Ata, 2004: 26). “Kesinlikle ellerinizi ve ayaklarınızı (sağ el, sol ayak; sağ ayak, sol el olacak şekilde) çarpazlama keseceğim, sonra hepinizi çarmıha gereceğim, dedi” (Yazır, 2008: 120, 7/124). (AT) *sol ķoldakılar nä ol sol ķoldakılar şum yüzlüğ* (69b, 11). “Sol taraftakiler nedir, sol taraftakiler ancak acınacak durumdadırlar” (Borovkov, 2002: 236).

Hrz: *sol* “sol” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 243/15) *taķı sol yanımda tamuğ bar, tēp aytur men* (Eckmann, 2004: 168). “Ve sol yanımda cehennem var, diyerek söyledim.” (ME 122/3) *sol yanıñğa tutğıl eşleriñni, sol yanga başlağıl eşleriñni, sol yannı tutğıl aşıhablarıñ birle* (Yüce, 1993: 56). “Sol tarafını tutan eşlerini, sol tarafta başlayan eşlerini, sol tarafı tutan aşıhapları ile.” (HTKT 69/25) *taķı ol kim erse kim bērilse bitigi solındın, aytur: “Ay kākķī bērilmese ērdim kitābumnı!”* (Sağol, 1993a: 329). “Kitabı solundan verilen ise, keşke kitabım verilmeseydi” (Yazır, 2008: 410, 69/25). (MM 292) *bu taķşīr ya baķşış mūrīdniñ ģali / ķadem ēkki ma’nīdin ērmes ģalī / muķaşşir ķadem sol yañak üzre ķıl / taķı sağ yañak bolsa baķşış ģali* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 135). “Müridin adımının iki manası vardır: Kusur ve bağış. Kusurlu kişi adımını sol tarafa doğru atar, sağ tarafa doğru atarsa bu bağış hâlidir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 183). (YvB A.II.2) *sözüm oñ ķol sol ķolnıñ oğlanlarığa tümen ed(i)ğü başlığ miñ yüz on beglerige* (Özyetgin, 1996: 106). “Sözüm sağ kol ve sol kolun

prenslerine, tümen beyi Edüğü önderliğinde bin, yüz, on beylerine” (Özyetgin, 1996: 136). (SK 30b/14) *bir sünek Âdemniñ sol éyegüsindin çıkardı* (Yaman, 2016: 129). “Âdem’in sol kaburga kemiğinden bir kemik çıkardı” (Yaman, 2016: 196). (KE 58v5) *Lût melik sarâyınga keldi tewe oñ qolında, it sol qolında melik utrusında turdı, atıñ ne tıp ? sordı* (Ata, 1997: 80). “Lut hükümdarın sarayına geldi, deve sağ tarafında, köpek sol tarafında, hükümdar karşısında durdu, adın ne, diyerek sordu.”

Kıp: *sol* ~ *şol* “sol taraf; kuzey” **BM, BV, CC, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 239) tanıklanmıştır: (CC 39a/13) *sol* (Argunşah ve Güner, 2015: 204). “sol.” (GT 327/8) *sen anıñ sözün işitme solğa kit* (Karamanlıoğlu, 1978: 163). “Sen onu dinleme, sola git!” (İM 189b/2) *Tağı kerâhiyyet turur meyl kılmağ öñ yanına bir kez tağı sol yanı üze bir kez* (Toparlı, 1992: 261). “Sağ tarafına bir kez ve sol tarafı üzerine bir kez meyl etmek yasaklı gibidir.” TZ’de *sol* “kuzey” anlamında tanıklanmıştır.

soldın ~ soltın ~ soltun: “sol, solda, soldan”

• *soltun* < *sol+tun* “soldan” *sol* sözcüğünün {+DXn} ayrılma-çıkma ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 187). Sözü “solda yer alan” anlamına gelir ve erken dönemlerde yön sisteminde “doğuda” güneydoğu yönünü gösterir (EDPT: 825b; ayrıca bkz. DTS: 508a; Wilkens, 2021: 620).

Orh: -

Uyg: *soltın* ~ *soltun* “solda, soldan” **HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (Tot.) *yüräkdäki nomluğ tilgäniñ öñdün yıñakı tamgakniñ öñdüni (oñdını) < bo > töpüniñ soldını mñizkä tægziñip ünär* (Kara ve Zieme, 1978: 122). “Yürekteki dinî tekerleğin (Dharma tekerleğin) sağ tarafındaki mühürün sağ (bu) tepenin solunu yüzüne çevirerek seslenir.” (HT V) *hua çäçäk tuta [u]tru ünüp yolnuñ soltunınta [tur]up uduzup kigürdilär* (Dietz, Ölmez ve Röhsborn, 2015: 226). “Çiçeğe nazaran karşısına çıkıp yolun solunda durup takip ederek içeri girdiler.”

Krh: *soldın* “soldan” **KB, TIEM, JR**’de tanıklanmıştır: (KB 18) *kiñin öñdün ermez ne soldın oñdın / ne astın ne üstün ne otu orun* (Arat, 1979b: 19). “(Onun) yeri batı ve doğuda değil, ne sağda ne solda ne altta ne üste ne de ortada değildir.” (KB 1857) *bağar soldın oñdın hem öñdün kiñin / kamuğ iş yarağın bilir hem öñdün* (Arat, 1979b: 203). “İşlere sağdan, soldan, önden, arkadan, her cephesinden bakar; hall çâresini ve zamanını bilir

(Arat, 1985: 141).” (TİEM 50/17) *kaçan bitisä färiştä ekki tetigilär sağdın soldın olturmuş tururlar* (Ünlü, 2004: 203). “İki zabıt memuru, biri sağda, diğeri solda oturmuşlar, kaydedip dururlar” (Yazır, 2008: 371, 50/17). (JR 16/48) *azu körmesler mü anı kim töritti tañrı nersedin ewrülür anıñ kölikeleri onđın soldın teñrike yüknügliler , olar uçuzlar ol* (Ata, 2004: 52). “Allah’ın yarattığı herhangi bir şeyi görmediler mi? Onun gölgesi sağ ve sollarından sürünerek Allah’a secdeler ederek döner dolaşır (Yazır, 2008: 192, 16/48).

Hz: *soldın* “sol” **SK, KE**’de tanıklanmıştır: (SK 15b/8) *tört ferişte turur kim Təñri ‘azze ve celle bu feriştelərdin törter yüz yarattı. Biri ilgerü biri artında biri sağdın bir soldın* (Yaman, 2016: 112). “Yüce Tanrı bu dört meleğe biri önde, biri arkada, biri sağda, biri solda dörder yüz yarattı” (Yaman, 2016: 182). (KE 125r4) *İmdi tēgme birñiz üçer kök yēlük kılıp biri sağdın biri soldın ilgeri arçada asıñ* (Ata, 1997: 175). “Şimdi her biriniz üçer yeşil bayrak alarak biri sağdan, biri soldan, ileri arkaya asın.”

Kıp: -

solça: “sol, sola”

• *solça* < *sol+ça* “sol, sola” *sol* “sol” sözcüğünün {+çA} eşitlik durumu ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *solça* “sol, sola, soldan” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 1392) *yoluñ oñça kelse itildi işiñ / kalı solça kelse ulıp çal başıñ* (Arat, 1979b: 156). “Yolun sağ taraftan gelirse işin iyi olur, eğer soldan gelirse ağlayarak başına çal.”

Hz: - **Kıp:** -

sollu: “sol taraflı”

• *sollu* < *sol+lu* “sol taraflı” *sol* “sol” sözcüğünün isimden sıfat yapan {+lU} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *sol*

Uyg: → *sol*

Krh: → *sol*

Hz: → *sol*

Kıp: *sollu* “sol taraf” **CC**’de tanıklanmıştır: (CC 60b/10) *oṇlu sollu ay[ı]rgan otuz tümen öneydir* (Argunşah ve Güner, 2015: 256). “Sağlı, sollu ayrılıp otuz tümen göğe yükselir (Argunşah ve Güner, 2015: 345).

soltınkı ~ soltunķı: “soldaki”

● *soltunķı* < *sol+tun+ķı* “soldaki” *sol* sözcüğünün {+DXn} ayrılma-çıkma eki aldıktan sonra {+kI} aitlik-ilişkinlik ekini almasıyla oluşmuş bir yapıdır (GOT: 187; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 620).

Orh: -

Uyg: *soltunķı* “soldaki” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT X) *ol v(i)rharnıṇ yüzi üç yüz ālig maṇ tāgirmilāyüsiniṇ sanı birār bārā soltunķı oṇtunķı ötli kaylarınta barça yörgäyü tizigčā kaytsı söğütlär...* (Tezcan, 1975: 14). “O manastırın yüzü (=cephesi) üç yüz elli adım, çevresinin uzunluğu birkaç li(dir). Sol ve yanlardaki bütün yollarında hep karşılıklı dizi halinde parlak (renkli) (?) ağaçlar...” (Tezcan, 1975: 54). (BT 23) *soltunķı ikinti elgintä çintamani ärtinilig sıruk tutar* (Zieme, 2005: 73). “Soldaki ikinci elinde istek mücevheri₂ sırik tutar.”

Krh: -

Hrz: *soltunķı* “sol taraftaki, soldaki” **KE**’de tanıklanmıştır: (157r5) *Cebre’il aydı: bu Fir’avn turur, sağındağı Hāmān turur, solındağı Qārūn turur* (Ata, 1997: 223). “Cebrail, bu Firavun’dur, sağındaki Haman’dır, solundaki Karun’dur, dedi.”

Kıp: -

2.11. “Köşe, Bucak, Civar” Anlamlarına Gelen Sözcükler

buçak ~ buçgak ~ buçkak: “bucak, köşe”

● *buçgak ~ buçkak* < *bıç-gak* “bucak, köşe” *bıç-* “kesmek, biçmek” fiilinin; fiilden isim yapan {+gAK} ekini almasıyla oluşmuştur (EDPT: 294b; OTWF: 395; ayrıca bkz. DTS: 119b; Wilkens, 2021: 195).

Orh: - **Uyg:** -

Krh: *buçgak ~ buçkak* “köşe, bucak” **TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (TİEM 55/33) *ay ādāmīlār taķı pārilār ternāki āgār usa silār ötüp çıķmaqıñızlarķa köklār yārlār buçkaklarındın ötüp çıķıñlar ötüp çıķmaslar* (Ünlü, 2004: 216). “Ey cin ve insan

topluluğu! Göklerin ve yerin sınırlarından geçip gitmeye gücünüz yeterse, geçip gidin (Yazır, 2008: 383, 55/33). (TİEM 13/41) *biz yarlıg ıdur miz yärkä äksütür miz buçkaqlarındın* (Kök, 2004: 181). “Bizim yeryüzünün etrafında eskiltip durduğumuzu görmüyorlar mı?” (Yazır, 2008: 180. 13/41). (JR 3/127) *Kesmek üçün bir buçgaqnı anlardın kim tandılar azu töpen kıdur olarnı, yansalar nevmîd bolup anlar* (Ata, 2004: 3). “(Bir de bunu) inkâr edenlerden bir grubu kessin veya perişan etsin, böylece kaybetmiş olarak dönüp gitsinler (diye yaptı)” (Yazır, 2008: 54, 3/127). (AT) *ançak kâmişür anı tñiz buçkağa* (20b, 1). “Deniz onu kıyıya atsın diye.” (AT) *tagñıñ buçağında oñ sıyardın* (23, 2). “Dağın kenarında, sağ taraftan” (Borovkov, 2002: 87).

Hz: *buçkak* “köşe” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 45a/05) *bardılar, buçkaqlarda astılar* (Yaman, 1996: 143). “Vardılar, köşelere astılar” (Yaman, 1996: 207).

Kıp: *buçak ~ buçgağ* “köşe, bucak” **BM, CC, DM, KFT, KI, MS, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 36) tanıklanmıştır: (CC 76a/1) *kün tu[v]usñıñ buçgağından batışdağı kırıvğa dë[y]in êrkli ħristusñı öveli* (Argunşah ve Güner, 2015: 309). “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar güçlü Hz. İsa’yı övelim.”

buluñ ~ bulun: “köşe, bucak, taraf, uç”

● *buluñ* “köşe, bucak, taraf, uç” (EDPT: 343b; GOT: 368, 453; DTS: 124a; Wilkens, 2021: 199). Arat bu sözcüğü Türkçede cihet mefhumunu ifade etmek için kullanılan tabirlerden birisi olarak alır. “Köşe, bucak ve taraf” anlamlarının yanı sıra; “yan istikamet, cihet, yan-cihet” olarak anlamlandırır. Ayrıca, dünyanın dört ciheti ifade edilmek istendiği zaman dört rakamı ile cihet bildirmek istenen “sınar, yınak ve buluñ” ifadelerinin birlikte kullanıldığını ifade eder (1987: 181).

Orh: *buluñ* “köşe, bucak, taraf, uç” **KT D2, BK D3, O 1** yazıtlarında tanıklanmıştır: (KT D2, BK D3) *tört buluñ kop yağı ermiş* (Ölmez, 2015: 84, 136). “Dört taraf hep düşman imiş.” (O 1) *tört buluñug étmiş* (Ölmez, 2015: 208). “Dört tarafı derleyip toplamış” (Ölmez, 2015: 210).

Uyg: *buluñ* “köşe, bucak, uç” **BT, HT, AYS** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS X) *buluñ yınak barça bütünü karardı* (Gulcalı, 2015: 91). “(Her) taraf₂ tamamen karardı.” (HT III) *[muntıran öñdün] küntün bul[ıñ yeti] yüz bärä y[er yorıp]* (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 37). “(Usta) buradan güney doğu yönünde yedi yüz mil gidip (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 37).

Krh: *buluḡ* “köşe, bucak, zaviye” **DLT, TİEM**’de tanıklanmıştır: DLT’de *buluḡ* “köşe, bucak; zaviye” 606 303^b olarak geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 128). (*TİEM* 11/80) *bir buluḡka bār̄k aydılar* (Kök, 2004: 163). “Bu tarafa sağlam dediler.”

Hz: *buluḡ* ~ *bulun* “yön, taraf” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 181r16) [*Tö*]rt *bulun altı cihetdin sekkiz uçmaḡ bolḡuḡa / Yetti iḡlimde urarlar künde beḡer nevbetin* (Ata, 1997: 257). “Dört taraftan, altı yönden, sekiz cenneti kazanmaya / Yedi iklimde günde beḡer nöbetten ulaşırlar.”

Kıp: *buluḡ* “köşe, aç” **CC**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 37) tanıklanmıştır: (CC 65b/5) *buluḡ* ~ *müñüş* “köşe, yön, taraf” (Argunşah ve Güner, 2015: 280).

***buluḡdın* ~ *buluḡtın*:** “köşeden, taraftan, uçtan, yönden”

• *buluḡtın* < *buluḡ*+*tın* “köşeden, taraftan, uçtan, yönden” *buluḡ* “köşe, bucak, taraf, uç” sözcüğünün yer zarfı yapan {+DXn} ekini almasıyla oluştuḡu düşünölebilir.

Orh: -

Uyg: *buluḡtın* “köşeden, taraftan, uçtan, yönden” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT III) *bo orondın öñdün tagdın buluḡdın tört bār̄* (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 106). “Bu yerden, doğu ve kuzey tarafından dört mil...” (HT V) *gaḡ ügüz tagdın[ta] yamu ügüz küntüni[n]tä iki ügüzler barça kedin tagdı[n] buluḡdın ilgärü akar* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 129). “Ganj Nehri kuzeyinde Yamu Nehri güneyinde her iki nehir de kuzeybatı tarafından ileri akar.”

Krh: -

Hz: *buluḡdın* “taraf, yön” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 241r11) *üçünç buluḡdın ün keldi* (Ata, 1997: 349). “Üçüncü taraftan ses geldi.”

Kıp: -

***buluḡdaḡı*:** “yöndeki, taraftaki, köşedeki”

• *buluḡdaḡı* < *buluḡ*+*da*+*ḡı* “yöndeki, taraftaki, köşedeki” *buluḡ* “köşe, bucak, taraf, uç” sözcüğünün {+DA} bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alması sonu oluştuḡu düşünölebilir (ayrıca bkz. EDPT: 343b; GOT: 387; DTS: 124a; Wilkens, 2021: 199).

Orh: *buluṇdaḳı* “yöndeki, taraftaki, köşedeki” **KT D29, BK D2, BK D24, BK K9, BK K10, Tar B4, IB 28**’de tanıklanmıştır: (BK D24) *tört buluṇdaḳı bodunug kop baz kılım* (Ölmez, 2015: 140). “Dört taraftaki halkı hep kendime bağladım.” (IB 28) *tört buluṇdaḳı edgüsi uyurı tirilipen meṇileyür bedizleyür tir* (Tekin T., 2019: 22). “(Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der” (Tekin T., 2019: 30).

Uyg: *buluṇdaḳı* “yöndeki, taraftaki, köşedeki” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 2) *öṇdüṇki kidinki küntünki tagtınki dört buluṇlardaki üstünki, altınki tolṇ ontun sınar yertinçülärdäki kamag pritlar* (Röhrborn, 1971: 38). “Doğudaki, batıdaki, güneydeki, kuzeydeki, dört taraftaki, üstteki, alttaki yeryüzündeki bütün şeytanlar...” (Tot.) *tört buluṇtaki dört kapalarta rasyan tolgurmuş ärür* (Kara ve Zieme, 1978: 104). “Dört taraftaki dört kafatasında yaşam iksiri doludur.”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

buluṇça: “... tarafına doğru”

- *buluṇça* < *buluṇ*+*ça* “... tarafına doğru” *buluṇ* “köşe, buçak, taraf, uç” sözcüğünün {+çA} eşitlik durumu ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 199).

Orh: -

Uyg: *buluṇça* “... tarafına doğru” **HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT III) *muntıran öṇdün k[üntün] buluṇ[ça sä]kiz yüz bär[ä]** (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 47). “(Usta) buradan ötede güney doğu yönünde sekiz yüz (Ölmez ve Röhrborn, 2001: 47). (HT IV) *bo bodis(a)t(a)v virxarniṇ öṇdün küntün buluṇça toku(z) yüz bärä* (Ölmez, 1977: 16). “Bu Bodhisattva manastırdan güneydoğu yönüne dokuz yüz defa...”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

buluṇlıḡ ~ buluṇluḡ: “köşeli, bucaklı, uçlu, tarafı”

- *buluṇlug* < *buluṇ*+*lug* “köşeli, uçlu, bucaklı, tarafı” *buluṇ* “köşe, buçak, taraf, uç” sözcüğünün isimden sıfat yapan {+lXg} ekini alması ile oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 199).

Orh: -

Uyg: *buluṇluḡ* “köşeli, bucaklı, uçlu, taraflı” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 7) *tüz töpüdä ran uşık sakıngu kızıl üç buluṇlug oot mantal bolup* (Kara ve Zieme, 1976: 70). “Yukarıda Raṃ hecesi düşüncesi, üç taraftan kırmızı ateşle büyü çemberi oluşturup.” (HT III) *täriṇi bir tsu[n artok säkiz] buluṇlug lenhua bädizli[g* ol]* (Ölmez ve Röhrborn, 2001:134). “(İzin) derinliği bir parmaktan fazla olup (bu iz) sekiz taraflı (yani yapraklı) lotus çiçeği şeklindedir” (Ölmez ve Röhrborn, 2001:135).

Krh: *buluṇluḡ* “kenarlı, köşeli” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *ol yüzük közi tört buluṇluḡ ärdi* (39b, 18). “O yüzüğün taşı (kaşı) dört köşeliydi” (Borovkov, 2002: 89).

Hz: - **Kıp:** -

köşe: “köşe”

- < *Far. gūşe* “köşe” (ST: 1062b).

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hz: *köşe* “köşe” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 25b/05) *anıḡ bir köşesinde bir menāre bar* (Yaman, 2016: 123). “Onun bir köşesinde bir minare var” (Yaman, 2016: 191).

Kıp: -

2.12. “Kıyı, Kenar, Yan” Anlamlarına Gelen Sözcükler

érin: “kenar, kıyı; dudak”

- *érin* “kenar, kıyı; dudak” (EDPT: 232b; DTS: 178a; Wilkens, 2021: 260).

Orh: -

Uyg: *érin* “dudak” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Krh: -

Hz: *érin* “kenar, kıyı” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 17b/04) *bir azaḡı kökniḡ érnine urmıḡ, bir azaḡın yér érnine urmıḡ* (Yaman, 2016: 114). “Bir ayağını göğün kıyısına koymuş, bir ayağını yerin kıyısına koymuş” (Yaman, 2016: 184).

Kıp: -

eyegü: “yan taraf, yan; kaburga”

- *eyegü* < *eye*+*gü* “kaburga; yan kenar” (EDPT *eyegü* “kaburga”: 272a; ayrıca bkz. DTS: 167a; Wilkens, 2021: 132).

Orh: -

Uyg: *äyägü* “kaburga” (Wilkens, 2021: 132).

Krh: *eyegü* “yan, yan taraf” **TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: (TİEM 22/36) *taḥrı atını anıḡ üzä katıḡsız kaçan tüşsä äyägüläri yenlär andın taḡı yetürünlär tiläḡüçilär* (Ünlü, 2004: 53). “Onlar ayakları bağlı olup kesilirken üzerlerine Allah’ın adını anın. Yanları yere yaslandığı zaman, onlardan yiyin” (Yazır, 2008: 238, 22/36). AT’de *eyegü* “kaburga” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir.

Hz: *eyegü* “kaburga kemiği” NF, ME, SK, KE’de *eyegü* “kaburga kemiği” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *eyegü* “kaburga kemiği” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

kenār: “kenar, kıyı”

- < *Far. kenār* “kenar, kıyı” (ST: 1052a).

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hz: *kenār* “kenar, kıyı” **YvB**’de tanıklanmıştır: (YvB A.II.54) *tarih sekiz yüzde bars yılı şa ‘bān ayınıḡ altıncı künide özi suyınıḡ kenārıda mücāverān’da erürde bitildi* (Özyetgin, 1996: 107). “Tarih sekiz yüzde, bars yılı, şaban ayının altıncı gününde Özi suyunun (Dnyeper) kıyısında, Mücaveran’da iken yazıldı” (Özyetgin, 1996: 138).

Kıp: -

kıdıḡ: “kenar, kıyı, sınır, yaka, uç”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki farklı görüş mevcuttur:

- *kıdıḡ* < *kıdı*-ḡ “kenar, kıyı, sınır, yaka, uç” *kıdı*- fiilinin {-G+} fiilden isim yapan eki almasıyla oluşmuştur (OTWF: 192, 193, 665).

● *kıdığ* < *kıd-ığ* “kenar, kıyı, sınır, yaka, uç” *kıd-* fiilinin *kıyı* < *kıy-ı* “kıyı, deniz kenarı” sözcüğünde olduğu gibi benzer bir yapıdan oluşmuştur (EDPT:598a; ayrıca bkz. DTS: 440a; Wilkens, 2021: 369).

Orh: -

Uyg: *kıdığ* “kenar, kıyı, sınır, yaka, uç” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS IV) *ıntın kıdıgka yoguç kăçmāk y(ä)mä p(a)ramit temāk savnıñ yörügi ärür* (Tokyürek, 2015: 418). “Öteki kıyıya₂ geçmek yine pāramitā denilen sözün açıklamasıdır” (Tokyürek, 2015: 497). (AYS IX) *taloy ügüz kıdıgıña tegi yer oron* (Uçar, 2013: 50). “Denizin₂ kenarına kadar (olan) yer₂.”

Krh: *kıdığ* “deniz, ırmak vb. kıyısı, her şeyin kenarı” **DLT, TIEM**’de tanıklanmıştır: DLT’de *arık kıdığı* “arkın kenarı”, *yar kıdığı* “uçurumun kenarı” 188 94^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 258). (TIEM 28/30) *kaçan kăldi ärsä ündänildi özaknıñ kıdıgıdın onı sınardın kutluğ orun içindä bir yıgaçdın* (Ünlü, 2004: 101). “Oraya vardığında, mübarek bölgedeki vadinin sağ tarafındaki ağaçtan kendisine şöyle seslenildi:” (Yazır, 2008: 276, 28/30).

Hrz: - **Kıp:** -

kıdığıntağı: “kıyısındaki, kenarındaki”

● *kıdığıntağı* < *kıdı-ğ+ı+n+da+ğı* “kıyısındaki, kenarındaki” *kıdı-* “fiilnin sırasıyla; fiilden isim yapan {-G+} ekini, {+I} üçüncü tekil kişi iyelik eki, *zamir* n’si, {+DA} verme-bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu öne sürülebilir.

Orh: -

Uyg: *kıdığıntağı* “kıyısındaki, kenarındaki” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS IX) *ol üdüñ köl kıdığıntağı bir söğüt t(ä)ñrısı sınar ät’özin körkitip inçä tep tedi* (Uçar, 2013: 139). “O zamanda göl kıyısındaki bir söğüt tanrısına doğru (kendi) vücudunu göstererek şu şekilde söyledi.” (HT IX) *yar kıdığıntağı söğüt tąg kudug içintäki iki sıçgan* (Aydemir, 2010: 158). “Uçurumun kenarındaki söğüt ağacına kadar kuyu içindeki iki sıçan.”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

kıra: “kenar, kıyı”

• *kıra* < *kır-a* + “kenar, kıyı” *kır*- “kırmak, kazımak” fiilinin {-A+} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz: DTS: 445b; OTWF: 97).

Orh: - Uyg: -

Krh: → *kırağ* ~ *kırığ*

Hz: *kıra* “kenar, kıyı” (**krş: *kırağ*, *kırığ*, *kıy***) **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 28v8) *Kayu ıldin iwgelese bir adağın kendniñ bir kırasına qodar ırđi* (Ata, 1997: 40). “Hangi şehirden sallasa bir ayağını kentin bir kenarına koyardı.”

Kıp: -

***kırağ* ~ *kırğağ* ~ *kırığ* ~ *kıruğ*: “kenar, kıyı”**

• *kırağ* ~ *kırığ* < *kır-ığ* “kenar, kıyı” *kır*- “kazımak; kırmak” fiilinin isimden isim yapan {-IG} ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 78; OTWF: 193; ayrıca bkz. EDPT: 653b; DTS: 446a).

Orh: - Uyg: -

Krh: *kırağ* ~ *kırığ* “kenar, kıyı” (**krş: *kıra*, *kıy***) **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *tünlä çıkdılar darya kırağınga bardılar* (31, 21). “Geceleyin çıktılar ve deniz kenarına gittiler” (Borovkov, 2002: 163).

Hz: *kırağ* ~ *kırak* ~ *kırığ* “kenar, kıyı, yan” (**krş: *kıra*, *kıy***) **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 49/2) *andın soñ Peyğāmbar ‘as Mekke kıırığınga keldi erse* (Eckmann, 2004: 35). “Ondan sonra Peygamber aleyhisselam Mekke kenarına geldiğinde.” (ME 114/6) *el kırığında muķīm boldılar* (Yüce, 1993: 54). “Şehrin kenarında sağlam oldular.” (HTKT 3/103) *taķı ırđiniz çukur kırığı üze, otdın taķı kırtardı sizni andın* (Sağol, 1993a: 35). “Hem sizler ateşten bir uçurumun kenarında bulunuyordunuz da, O, tuttu, sizi oradan kurtardı” (Yazır, 2008: 52, 3/103). (MM 40/1-2) *bu cümle ħalāyık müsāfir mēñiz taķı dünya tüpsüz kırığısız tēñiz* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 97). “Bütün yaratılmışlar yolcu, dünya ise uçsuz bucaksız bir deniz gibidir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 159). (YvB A.I.10) *alarnıñ ala köñül bile til inip il kırığınga y(i)te kelgente* (Özyetgin, 1996: 105). “Onların sinsi düşünceler ile casus çıkarıp il sınırına ulaşp geldiklerinde” (Özyetgin, 1996: 135). (SK 39b/12) *balık başında tuzluķ urulmuş, kıruğıda ‘asel, katığlık sirke birle bir avuç hurma urulu turur* (Yaman, 2016: 138). “Başı tuzlanmış balık, kenarda bal, katık için sirke ve bir avuç hurma konulmuştur” (Yaman, 2016: 203).

(KE 74v6) *Yūsuf teniz kırağına bardı aydı* (Ata, 1997: 103). “Yusuf deniz kenarına vardı (ve) söyledi.” (KE 234v3) *‘Abdul’llāh ibn Ubeyy ulaş çerig kırığına düşer erdi* (Ata, 1997: 339). “Abdullah bin Ubeyy devamlı ordu kenarına düşerdi.”

Kıp: *kırağ* ~ *kırığ* “kenar, yan, kıyı; ufuk” **BM, Gİ, İM, KF, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 144, 145) tanıklanmıştır: (İM 333b/5) *aḡar Ebṭaḡ taḡı dērler taḡı ḡıf taḡı dērler, ol Mekke’niḡ kıraḡı turur* (Toparlı, 1992: 358). “Ona Ebtah derler veya hif (?) derler, o Mekke’nin yanındadır.

kıraḡ: “kenar, kıyı, köşe”

- *kıraḡ* < *kır+aḡ* “kenar, kıyı, köşe” DLT’de *kır* “baraj” olarak tanıklanan sözcüğünün {+Aḡ} isimden isim yapım ekini almasıyla oluşmuştur (OTWF: 161-162).

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *kıraḡ* “kenar, köşe, kıyı” **NF, ME, MM**’de tanıklanmıştır: (NF 62/5) *kōrer men, ēkki kıraḡında yinçüdin ḡubbalar bar* (Eckmann, 2004: 46). “İki tarafında inciden kubbeleri olduğunu görürüm.” (ME 175/7) *nerseniḡ kıraḡındın tutdı* (Yüce, 1993: 67). “Nesnenin kenarından tuttu.” MM’de *kıraḡ* “inci, ziynet eşyası” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: *kıraḡ* “kenar, kıyı, uç, sınır” **İH, İN**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 144) tanıklanmıştır.

kıy: “kenar, kıyı, sahil” (**krş: kıyın**)

- *kıy* (Ata, 1997: 350)

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *kıy* “kenar, kıyı, sahil” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 213r6) *Su kıyında teyemmüm revā emes erdi* (Ata, 1997: 305). “Su kenarında teyemmüm uygun olmazdı.”

Kıp: -

kıyın: “kenar, kıyı; son” (**krş: kıy**)

- *kıyın* < *kıy-/kıyı-n* “kenar, kıyı; son” *kıy-* ya da *kıyı-* “kesmek, sivriltilmek” fiilinin fiilden isim yapan {-n} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz: OTWF: 192, 238, 304).

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *kıyın* “kenar, kıyı; son” **MM**’de tanıklanmıştır: (MM 382/3) *sarıp solça destār kıyinsız kefen / kēdip gūrni ḥalvet eger kılmasaḥ* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 133). “Kenarsız kefeni sarınp mezarda yalnız kalmayacaksan dilediğince yaşa” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 183).

Kıp: -

ḥadd: “derece, mertebe, sınır, hudud, uç”

- < Ar. *ḥadd* “derece, mertebe, sınır, hudud, uç” (ST: 437a; Arat, 1979a: 172).

Orh: - Uyg: -

Krh: *ḥadd* “derece, mertebe, sınır, hudud, uç” **KB, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4982) *kamuḡ neḡke ḥad ol teḡi belgūlūḡ / teḡinde keḡürme işiḡ ay külūḡ* (Arat, 1979a: 497). “Her şeyin hūdudu ve ölçüsü var; işin ölçüsünü kaçırma, ey şöhretli insan” (Arat, 1985: 359). (TİEM 053/017) *kışmadı dūnyāka ḥaddın kaçmādi* (Ünlü, 2004: 210). “Göz ne şaştı, ne de (sınırı) aştı” (Yazır, 2008: 378, 53/17). JR’de *ḥaddın keḡ-* “sınırı aşmak, haddini bilmemek” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. ÖN’de *ḥaddın keḡ-* “haddi aşmak, azmak; israf etmek” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. AT’de *ḥaddın kaç-* “ölçüyü kaçırma”, *ḥaddın aş-* “sınırı geçmek, ölçüyü aşmak” anlamlarında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir.

Hz: *ḥadd* “sınır; şeriate göre veilen ceza, sınırlama, yasa” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK**’de tanıklanmıştır: NF’de *ḥadd* “şeriate göre verilen ceza, sınır, yasa” anlamlarında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir. (ME 191/3) *keḡti ḥaddın, oruḡdın [ozuḡdın?] aşdı* (Yüce, 1993: 71). “Sınırı geçti, sınırı aştı.” HTKT’de *ḥadd* “hüküm” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. MM, YvB’ de *ḥadd* “ölçü, derece” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (SK 42b/08) *bir ér bar érđi Filisṡīn ḥaddindin* (Yaman, 2016: 141). “Filistin sınırından bir kişi vardı” (Yaman, 2016: 206).

Kıp: *ḥadd* “sınır; şeriate göre verilen ceza, sınırlama, yasa” **GI, İM, KF**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 89) tanıklanmıştır: İM’de *ḥadd* “din hükümlerine göre verilen ceza” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

kaş: “uç, kıyı; ön; yamaç, tepe”

- *kaş* “uç, kıyı” (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 226).

Orh: -

Uyg: *kaş* “kaş, mücevher, yeşim taşı” (Wilkens, 2021: 341).

Krh: *kaş* “uç, kıyı; ön; yamaç, tepe” **KB, DLT, AH**’da tanıklanmıştır: (KB 2787) *evin teg yarır bu yeti kat köküğ / adırtı seçim teg yer erse kaşı* (Arat, 1979b: 290). “O yedi kat göğü bir tâne gibi yarar; ova ve tepeleri ise, saçma tânesi gibi, birbirinden ayırır (Arat, 1985: 206). (KB 6340) *sakınç kıldı kaç kün bu ögdülmişe / keçürdi bu kaçğu yazıldı kaşa* (Arat, 1979b: 627). “Öğdülmiş birkaç gün yas tuttu; mâtem günleri geçince nihâyet biraz kendine geldi” (Arat, 1985: 454). DLT’de *kaş* “her şeyin ucu, kıyısı” *yâr kaşı* “Uçurumun kıyısı” 511 256^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 228). AH’da *kaş* “kaş” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *kaş* “kaş; ön, karşı, karşı taraf; kenar, kıyı” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 174r21) *Elçi barur boldı erse Zü'l-Karneyn yibermedi, [b]ëglik kişi-sen meniñ kaşında turğıl tedi* (Ata, 1997: 248). “Elçi varacak olduysa da Zülkarneyn göndermedi, bey (olan) kişi, benim karşımda duracaksın, dedi.”

Kıp: *kaş* “bir şeyin kenarı, ağzı” **İH**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 130) tanıklanmıştır.

uç ~ uuç: “uç, kıyı, kenar, sınır; kanat”

• *uç* (EDPT: 17b; DTS: 603b; GOT: 49; Wilkens, 2021: 782). DLT’de sözcük *uç* “bir şeyin ucu (taraf)”, *uç el* “hudud, sınır”, *butağ uçı* “Dalın ucu” 34 17^b anlamları mevcuttur (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 514). Sözcük günümüzde de aynı anlamıyla varlığını sürdürmektedir.

Orh: *uç* “uç, kıyı, kenar, sınır; kanat” **TII B5, Tar B1, Tar B5, MÇ D4** yazıtlarında tanıklanmıştır: (TII B5) *eki uçı sınaçça artok erti* (Ölmez, 2015: 285). “İki kanadı bizim yarımızdan fazla idi.” (Tar B5) *kedin uçı tez başı* (Ölmez, 2015: 279). “Batı ucu, Tez başı.”

Uyg: *uç, uuç* “son, hedef, kök; doruk zirve” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 7) *burun uçı koşala atl(ı)g orunta v(a)cira xung kara birlä* (Kara ve Zieme, 1976: 33). “Burun ucu Koşala adlı yerde Kara Huñ ile birlikte...” (Tot.) *tamır içintä kirip ol iki tamırlarnıñ uuçları yokaru örü ...* (Kara ve Zieme, 1978: 138). “Damarın içine girerek o iki damarın uçlarını yukarı2 kaldırarak...”

Krh: uç “uç, tepe” **KB, TIEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 1594) *ölüm bir teyiz ol uçı yok tüpi / bağa körse yetrü tüpi yok batıg* (Arat, 1979b: 131). “Ölüm uçsuz-bucaksız bir denizdir; iyice dikkat edersen dipsiz bir çukurdur” (Arat, 1985: 93). (KB 2316) *yağıcı yarağçı kişi ol tuçı / yağı sançguçı hem yetürgen uçı* (Arat, 1979b: 246). “Harpçi her vakit silâh taşıyan kimsedir; o düşmanı vurur ve zafer kazanır” (Arat, 1985:173). TIEM’de uç sözcüğü *köz bakmak ucıdın* “göz ucuyla bakmak” anlamında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir (TIEM 42/45). JR’de *ernek uçı* “parmak ucu” ve *yer uçı* “yer ucu” anlamlarında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir. ÖN’de *parmak uçlarını* “parmak uçlarını” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir. (AT) *ol şähär içindä bir zahid bar ärdi el uçında sawma‘ kılıb incil okır ärdi* (129, 4). “O şehirde bir din adamı vardı, şehrin kıyısında bir hücrede incil okurdu” (Borovkov, 2002: 283).

Hz: uç “uç, etek” **NF, ME, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 352/13) *ol miqdär kim uçı kökke yeter tağı butaqlanur* (Eckmann, 2004: 245). “O miktar ki ucu göğe kadar budaklanır.” ME’de uç “bir şeyin ucu” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. HTKT ve MM’de *barmaq uçı* “parmak ucu” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. SK’de *bıçaq ucu* “bıçağın ucu” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. KE’de *barmaq uçı, çalma uçı, köz uçı, kılıç uçı* “parmak ucu, sarık ucu, göz ucu, kılıç ucu” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: uç “uç, uç taraf; sınır; taraf, yan” **BV, CC, DM, GT, Gİ, İM, İN, KF, Kİ, MG, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 291). (CC 60b/1) *[bi]r uçu kış kışlar [bi]r uçu yay yaylar. Ol sıriş* (Argunşah ve Güner, 2015: 255). “Bir ucu kış kışlar / bir ucu yaz yazlar. O sırik” (Argunşah ve Güner, 2015: 344). GT’de *zülfiniñ uçı, burnı uçı, süñi uçı, barmakları uçı, til uçı* “saçlarının ucu, burnunun ucu, süngü ucu, parmaklarının ucu, dil ucu” anlamlarında tanıklanarak yön ifade etmemektedir. İM’de *barmaq uçı* “parmak ucu” anlamında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

uç tüp: “uç₂, zirve₂, tepe₂; son, sınır”

- *uç tüp* “uç₂, zirve₂, tepe₂” (Wilkens, 2021: 782; Ölmez, 2017: 296).

Orh: -

Uyg: uç tüp “uç₂, zirve₂, tepe₂; son, sınır” **AYS, BT** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS I) *ken käligm[-ä] üdlärniñ uçıña tüpünä [tä]gginçäkätägi arıtı üzülmäz alkınmaz* (Zieme, 1996: 178). “Ortaya çıkan korkularının sonuna₂ erişene kadar tamamen kesilmez.” (BT

8) *bilgä bilig paramitnıñ uçı tüpi ärür* (Kara ve Zieme, 1997: 111). “Bilgelığın mükemmelliğinin sonudur (zirvesidir).”

Krh: - Hz: - Kıp: -

uç kıldığ: “kıy1, sınır, uç, son; abartma2 aşırılık2”

• *uç kıldığ* “kıy1, sınır, uç, son” (Wilkens, 2021: 782; Ölmez, 2017: 296).

Orh: -

Uyg: *uç kıldığ* “kıy1, sınır, uç, son” **DKPAM**’de tanıklanmıştır: (DKPAM) *amtı ırak uç kıldığd[akı uluşla]rta barayın* (Elmalı, 2009: 70). “Şimdi uzak sınırdaki2 devletlere varayım!”

Krh: - Hz: - Kıp: -

uçsuz ~ uuçsuz: “uçsuz, uçsuz bucaksız, sınırsız, sonsuz”

• *uçsuz ~ uuçsuz* < *uç+suz* “uçsuz, uçsuz bucaksız, sınırsız, sonsuz” (DTS: 604a; Wilkens, 2021: 783). İsimlerden yokluk sıfatı türeten {+sXz} eki ile oluşmuş bir yapıdır (Gabain, 1988: 45, GOT: 149, OTWF: 131).

Orh: -

Uyg: *uçsuz ~ uuçsuz* “uçsuz, uçsuz bucaksız, sınırsız, sonsuz” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 2) *muntada ulatı ülgüsüz sansız uçsuz kıldıgsız tärin kuvragta ulatı tamular ...* (Röhrborn, 1971: 35). “Bundan başka sayısız2 sonsuz2 topluluk2 ve buna benzer cehennemler...” (HT VII) *uçsuz kıldıgsız tsuyumuznı tört köñül üzä alka y(a)rılıkadı* (Röhrborn, 1991, 133). “Sonsuz2 günahlarımızı dört (sonsuz, sınırsız) düşünce ile överek buyurdu.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

yağa: “yaka, kenar, sınır, kıy1; büsbütün, çok; icar, icar bedeli”

• *yağa* < *yağ-a* “yaka, kenar, sınır, kıy1” *yağ-* “yaklaşmak, yakın olmak” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu oluşmuş bir yapıdır (EDPT: 896b; OTWF: 381; ayrıca bkz. DTS: 237b; Wilkens, 2021:855).

Orh: *yağa* “yaka, kenar, sınır, kıyı” **MÇ D8, MÇ B2**’de tanıklanmıştır: (MÇ D8) *yaka anta yakaladım* (Ölmez, 2015: 298). “Sınırı orada çizdim.” (MÇ B2) *anta yakagar basmış* (Ölmez, 2015: 301). “Ondan sonra sınırları basan.”

Uyg: *yağa* “büsbütün, çok; icar, icar bedeli” anlamlarında tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:855).

Krh: *yağa* “yaka, elbise yakası” **KB, DLT, TİEM, AT**’de tanıklanan sözcük “yaka, elbise yakası” anlamlarıyla kullanılmıştır. DLT→ 454 227^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 548). TİEM ve AT’de “yaka, boyun boşluğu, boyun” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *yağa* “yaka, kenar, kıyı, taraf” **NF, ME, HTKT, YvB, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 78/5) *bir gün ‘Osman razhu kuduğ yağasında kuduğka bakıp tururda elgindeki yüzükni kuduğka tüşürmiş* (Eckmann, 2004: 57). “Bir gün Osman (r.a) kuyu kenarında kuyuya bakarken elindeki yüzüğü kuyuya düşürmüş.” (ME 2/3) *yağağa yakdı kemini* (Yüce, 1993: 31). “Gemilerini kenarda yaktı.” HTKT’de *yağa* “elbise yakası” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (YvB A.III.18) *yıl biçin orda özi yağasında érürde bitildi* (Özyetgin, 1996: 109). “Maymun yılı, Orda Özü yakasında iken yazıldı” (Özyetgin, 1996: 139). KE’de *yağa* “elbise yakası” anlamında tanıklanarak yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *yağa* “elbise yakası; dağın kenarı, bayır olan yeri; deniz kıyısı, ırmak kenarı” anlamlarında kullanılarak yön değil yer ifade etmektedir.

yan: “taraf, yan, yan taraf; yönünde, +dAn doğru”

● *yan* “taraf, yan, yan taraf; yönünde, -den doğru” (EDPT: 940a; DTS: 231b; GOT: 80, 133; OTWF: 75, 106; Wilkens, 2021:860).

Orh: *yan* “yan; yönünde, -den doğru” **TI K2, TI K9, TI G4, MÇ G1** yazıtlarında tanıklanmıştır: (TI K2) *on tünke yantakı tug ewirü bardımız* (Aydın, 2017: 110) “Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşip gittik.” (MÇ G1) *er kamış altın yanta keçtim* (Ölmez, 2015: 299). “Asker kamış altı tarafta ... geçtim.”

Uyg: *yan* “yan, yan taraf” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 13) *[ya]lın kılınç yanın ta tu[tup] [y(a)r]lık yarlıkadı* (Zieme, 1985: 48). “Çıplak ve günahkar yanında durarak buyurdu.” (HT X) *adak[in] [a]dak üzä ükşürü urup oñ [y]anın yatu y(a)rlıkadı** (Mirsultan, 2010: 133). “Ayak ayak üstüne atarak sağ tarafına yatarak buyurdu.”

Krh: *yan* “yan, yan taraf” **KB, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4114) *yana bağdaş ilme yanın yatmağıl / ünün katğura sen katığ külmegül* (Arat, 1979b: 415). “Bir de bağdaş kurma ve yan yatma; yüksek sesle kahkaha atma” (Arat, 1985: 298). (KB 4783) *tile tutçı tınma tilep yetgü yok / tilep bulmadım tep yanın yatğu yok* (Arat, 1979b: 478). “Durup dinlenmeden ara; aramakla ona erişebilen yok; fakat arayıp da bulamadım yan yatmak da doğru değil” (Arat, 1985: 345). (TİEM 41/51) *kaçan edgülüg kılsa miz kişilär üzä yüz äwrär yırar yanın, kaçan tegsä añar esizlig bolur du‘alar idisi ärür* (Ünlü, 2004: 174). “Evet insan nimet verdiğimiz zaman, yan çizer, canının istediği yana gider. Kendisine kötülük dokunuverdi mi, hemen derin dualara dalar” (Yazır, 2008: 344, 41/51). (JR 20/80) *ey Ya‘kub oğlanları, bütünlikin kutğardımız sizni yağınızın hem va‘de kıldımız sizke Tır tağının oñ yanındın, ıdtımız siziñ üze yandağ şekeri hem buldurçın etini* (Ata, 2004: 69). “Ey İsrail oğulları! Sizi düşmanınızdan kurtardık, Tûr dağının sağ tarafında sizinle sözleştik, üzerinize hem kudret helvası, hem de bildirçin indirdik” (Yazır, 2008: 224, 20/80). (ÖN B74) *andın soñ katığ boldı köñilleriñiz andın soñra. Ol taşlar menizlig tağı katıgrağ katıglık yanındın* (Üşenmez, 2010: 216). “Sonra bunun arkasından kalpleriniz katılaştı, şimdi onlar taşlar gibi, hatta daha duygusuz” (Yazır, 2008: 17, 2/74). (AT) *anlarını bir yandın bir yanga äwrür ärdi* (9, 36). “Onları bir taraftan öbür tarafa çevirirdi” (Borovkov, 2002: 308).

Hrz: *yan* “yan, taraf; sebep neden, vesile, dolayı” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 153/15) *ol mescidniñ sağ yan münüşinde bakın tedi erse, baktılar* (Eckmann, 2004: 107). “O mescidin sağ tarafındaki köşesinde bakın dediğinde baktılar.” (ME 138/8) *yā tégme yandın esgen bulğanuğ yeller* (Yüce, 1993: 59). “Ey her taraftan esen bulanık rüzgarlar.” (HTKT 19/52) *tağı kıkurduğ anı Tırhun sağ yanındın. Tağı yakın kılduğ, rāzlaşgen* (Sağol, 1993a: 167). “Ona Tûr dağının sağ tarafından seslendik. Konuşmak için onu kendimize iyice yaklaştırmıştık (Yazır, 2008: 218, 19/52). (MM 93/3-4) *tağı başlamaqlık bu sağ yanındın / yunuğ arasınga kiwürme sebeb* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 105). “Ayrıca abdeste sağ taraftan başlamalı ve abdest arasına herhangi bir şey sokulmamalıdır” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 164). (YvB Ka.I.9) *qayu ma yandın küç tigürmesünler tip bu haydar ‘ali sultänniñ äzād yibergen* (Özyetgin, 1996: 130). “Her hangi bir taraftan güçlük çıkarmasınlar diyip bu Haydar Ali Sultan’ın azat olarak gönderilen” (Özyetgin, 1996: 160). (SK 22b/11) *kaçan kim benī İsrā‘iller ol yanka kēçti erse Mūsā tiledi kim ‘aşā birle urgay érdi, ol yana akgay érdi. Fir‘avn süsi kēçmegey érdi* (Yaman, 2016: 120). “İsrailoğulları o tarafa geçtikleri zaman, Musa asa ile vurup suyun

o tarafa akmasını, Firavun'un askerlerinin geçmemesini istedi" (Yaman, 2016: 189). (KE 177r19) "*Aydılar: terāzūğa tartğıl bir [yan]da mını koyğıl yana bir yanda özge nerse* (Ata, 1997: 252). "Teraziye tart, bir tarafa bunu koy yine tarafa başka nesne, dediler."

Kıp: *yan* "yan, yan taraf; taraf, kat, huzur" **BM, GT, İM, İN, KF, KFT, KK, MG, MS, RH, TA, TZ**'de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 309) tanıklanmıştır: (GT 327/7) *körgüzürse sağ yanı yol (ol) saña / sen anıñ sözün işitme solğa kit* (Karamanlıoğlu, 1978: 163). "Sana sağ tarafı yol olarak gözüdürse / sen onun sözünü işitme, sola git!" (İM 88b/8) *namāzğa namāz vakti kirmesden burun taķı olтурğay istincā kılamak üçün kıblanıñ öñ yanına açuk olтурğay* (Toparlı, 1992: 198). "Namaza namaz vakti girmeden önce temizlenmek için otursa kıblenin sağ tarafına açık otursa."

yanıntaķı: "kenarındaki, yanındaki"

• *yanıntaķı* < *yan+ı+n+da+ķı* "kenarındaki, yanındaki" *yan* sözcüğünün sırasıyla; {+I} üçüncü tekil kişi iyelik eki, *zamir n'si*, {+DA} bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 861).

Orh: -

Uyg: *yanıntaķı* "kenarındaki" **DKPAM**'de tanıklanmıştır: (DKPAM) *y(i)mā himavant tag yanınta [vidankasarı] atl(i)g braman bolur erti* (Elmalı, 2009: 2004). "Yine Himavat dağının yanındaki (Viḍaṅgasāra) adlı brahman vardı" (Elmalı, 2009: 278). (DKPAM) *ötrü ol arkış ara[sınta] himavant tag yanınta yakın kälip...* (Elmalı, 2009: 204). "Bunun üzerine o kervan Himavat dağının yakınına gelerek..." (Elmalı, 2009: 278).

Krh: -

Hz: *yanındaķı* "yanındaki, tarafındaki" **NF, KE**'de tanıklanmıştır: (NF 248/14) *kim namāz içinde erken sağ yanına iltifat [kılsa] taķı sol yanındaķı kişini bilse, ol kimerseñiñ namāzı Haķ te 'ālā hāzratında namāz ermes, tēp aydı* (Eckmann, 2004: 172). "Kim namaz içinde iken sağ yanına yüzünü çevirip bakarsa ve sol yanındaki kişi (bunu) bilirse, o kişinin namazı Allahu Teala katında namaz değildir, dedi." (KE 133v13) *kaçan attı erse havāda üç keseķ boldı, biri Cālūtnıñ alnığa tēgdi, biri sağ yanındaķı çerigge tēgdi, biri sol yanındaķı çerigge tēgdi* (Ata, 1997: 188). "Ne zaman (ki sapanı) attı ise havada üç parça oldu, biri Calut'un alnına değdi, biri sağ tarafındaki askere değdi, biri sol tarafındaki askere değdi."

Kıp: *yanındaki ~ yanındaki* “yanındaki, yanındaki” **GT**’de tanıklanmıştır: (GT 313/5) *dağı nehm̄eti-niñ terkesinde n̄ kim okı bar idi attı yanım̄dağı kişige aytım* (Karamanlıoğlu, 1978: 156). “Hırsının sadakında oku vardı, attı, yanındaki kişiye söyledim.”

yaŋ ~ yaŋa: “yan, taraf”

• *yaŋa* < *yan+ga* “yan, taraf” *yan* “yan, taraf” sözcüğünün {+GA} yönelme durumu ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (EDPT: 943b; ayrıca bkz, DTS: 233b).

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hrz: *yaŋa* “yan, taraf” **MM, KE**’de tanıklanmıştır: MM’de *yaŋa* “uzaklaşma” anlamında kullanılarak yön belirtmemektedir. (KE 7r15) *İdi ‘azze ve celle yarlığı birle ol nūr Ādemniñ elindin öŋ yaŋa kıyınğa indi, yana egniñe indi* (Ata, 1997: 11). “Allah azze ve celle buyruğu ile o nur Adem’in elinden sağ tarafa₂ indi, yine omzuna indi.”

Kıp: *yaŋ* “yan, yan taraf” **İM, Kİ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 309) tanıklanmıştır: (İM 374a/8) *sol yaŋı tapa bir arşun kadarınça ançağa tēgrü kim Ebū Bekr’niñ başı tuşına kēlgey* (Toparlı, 1992: 387). “Sol tarafına doğru bir aşın kadar ki Ebu Bekir’in başı hizasına gelecek.”

yaŋaŋ: “yan, taraf”

• *yaŋaŋ* < **yan+gak* “yanak; yan, taraf” *yan* “yan, taraf” sözcüğünün organ ismi türeten {+GAK} isimden isim yapım ekini almasıyla oluşmuştur (OTWF: 75, 104; Ayrıca bkz. EDPT: 948b).

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hrz: *yaŋaŋ* “yan, taraf; yanak” **MM, KE**’de tanıklanmıştır: (MM 291/1-2) *kaçan kim mūrīd şeyh̄ katinga kēlür / kadem kılsa sol yan yaŋaŋ n̄ kılur* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 135). “Mürit şeyhin katına geldiğinde sol tarafına adım atar” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 183). KE’de *yaŋaŋ* “yanak” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: *yaŋaŋ* “yanak” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

yen: “yan, taraf, yan taraf”

• *yen* “yan, taraf, yan taraf” → **yan**

Orh: *yen* → *yan* “yan, taraf, cephe” **TI G4**’de tanıklanmıştır: (TI G4) *tavgaç: bēridin yen teg k¹itan öñdün yen teg ben yirdınta tegeyin* (Ölmez, 2015: 182). “Çinliler güney tarafından saldırısın, Moğollar doğu tarafından saldırısın ben de kuzey tarafından saldırayım.”

Uyg: → *yan*

Krh: *yen* “yan, taraf, kısım” **TIEM**’de tanıklanmıştır: (TIEM 24/31) *bālgürtmāzlār urağutlar uwut yenlärni* (Ünlü, 2004: 67). “Kadınlar edep yeri (olan) taraflarını göstermezler.”

Hrz: - **Kıp:** -

2.13. “Taraf, Cihet” Anlamlarına Gelen Sözcükler

cānib: “yön, taraf”

- < *Ar. cānib* “yön, taraf” (ST: 352b)

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: *cānib* “yön, taraf” **YvB**’de tanıklanmıştır: (YvB K.V.12) *ne vakt ol cānibden dahı haber bilsek devlet kapısına kōnderirmiz* (Özyetgin, 1996: 119). “Ne vakit o taraftan dahi haber alsak devlet kapısına göndeririz” (Özyetgin, 1996: 150).

Kıp: *cānib* “yön, taraf” **GT**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 41) tanıklanmıştır: (GT 259/6) *ayttı kaysı cānib-den çıktı* (Karamanlıoğlu, 1978: 129). “Hangi taraftan çıktı, dedi.”

cihet: “yön, taraf”

- < *Ar. cihet* “yön, taraf” (ST: 381b).

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: *cihet* “yön, taraf” **YvB, KE**’de tanıklanmıştır: (YvB K. VII. 32) *ol cihet ile illerimiz aylak gider* (Özyetgin, 1996: 124). “O cihetle illerimiz başıboş gider” (Özyetgin, 1996: 154). (KE 181r16) *[Tö]rt bulun altı cihetdin sekkiz uçmağ bolğuğa / Yetti iklimde urarlar künde beşer nevetin* (Ata, 1997: 257). “Dört taraftan, altı yönden, sekiz cenneti kazanmaya / Yedi iklimde günde beşer nöbetten ulaşırlar.”

Kıp: *cihet* “taraf, yön” **GI, GT, İM, KF, KFT, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007:43) tanıklanmıştır: (GT 290/10) *ol cihet-den atasın tutup élin ayağın ağır zencîr bilen bağlap* (Karamanlıoğlu, 1978: 144). “O taraftan babasını tutarak elini ayağını ağır zincirle bağlayarak.” (İM 402b/5) *ya’nî kaçan kim anıñ ciheti bolmasa* (Toparlı, 1992: 407). “Yani ne zaman ki onun tarafı olmasa.”

eṭrāf: “taraf, yanlar”

- *Ar.* < *eṭrāf* < *taraf* (*ef’âl*) (ST: 71a)

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: → *ṭaraf*

Kıp: *eṭrāf* “taraf, yönler” **İM**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 77) tanıklanmıştır: (İM 466a/2) *Taḳı kışāş kılınmas mūzıḥadan taḳı eṭrāflardan ançağa tēgrü kim oñalğay* (Toparlı, 1992: 451). “Ve muzihadan kısas olmaz ve dahi iyileşecek yönler kadar.”

ıntın ~ intin: “iç, içten, içteki ruh; oradan, o taraftan, arasından, aracılığıyla, karşı”

- *ıntın ~ intin* < *ın+tın* “iç, içten, içteki ruh; oradan, o taraftan, o yakadan; arasından, aracılığıyla, karşı” **ın* → *an* sözcüğünün yer zarfı yapan {+DIn} ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 205-208; EDPT: 178a; Wilkens, 2021: 289).

Orh: -

Uyg: *ıntın ~ intin* “iç, içten, içteki ruh; oradan, o taraftan, o yakadan; arasından, aracılığıyla, karşı” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 20) *ıntın kıdıgka t[ä]gi tükätmişkä yinçürü töpön yükünü täginürm(ä)n* (Zieme, 2000: 72). “Öteki kıyıya kadar bitirilmiş başımla birlikte secde ederim.” (BT 23) *iki] y(i)g(i)r[mi] bölüklüg nomlug taloy ügüzüg ındın yoguç kăçip* (Zieme, 2005: 170). “On iki parçalı Dharma’ya mensup ırmağ₁₂ karşı tarafına geçerek...”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

ıntınıntaḳı: “o tarafa ait, o taraftaki, o yakadaki”

- *ıntınıntaḳı* < *ın+tın+ı+n+ta+kı* “o tarafa ait, o taraftaki, o yakadaki” **ın* → *an* sözcüğünün sırasıyla; yer zarfı yapan {+DIn} eki, üçüncü tekil şahıs iyelik eki {+I}, zamir

n'si, {+DA} bulunma-çıkma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. GOT: 207; *intınkı*→ Wilkens, 2021: 289).

Orh: -

Uyg: *intınkı* “o tarafa ait, o taraftaki, o yakadaki” **AYS** metninde tanıklanmıştır: (AYS II) *intınintakı ay t(ä)ñrilär ymä vaçıraupam dyan öritip* (Kaya, 1994: 84). “O taraftaki ay tanrıları yine elmas gibi meditasyon oluşturarak...”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

intin: → **intın**

kol: “taraf, yan; el, kol, pençe; dere yatağı, vadi”

- *kol* “taraf, yan; el, kol, pençe; dere yatağı, vadi” sözcüğün yön anlamları yaygın olmamakla birlikte az da olsa kullanılmıştır.

Orh: -

Uyg: *kol* “kol, el” anlamlarında kullanılarak yön anlamı belirtmemiştir.

Krh: *kol* “taraf, yan; el, kol, pençe; dere yatağı, vadi” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: KB, DLT, AH ve JR’de *kol* “kol, vadi” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (TİEM 7/17) *yana kalgäy ök män anlarķa öñdünlärindin kädinlärindin oñ qollarındin sol qollarındin bulmağay sän üküşräklärini şükr ötäğlilär* (Kök, 2004: 107). “Sonra onların önlerinden ve arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım. Sen de çoğunu şükredici nulamayacaksın! dedi” (Yazır, 2008: 111, 7/17). (AT) *lekin durustrak kol ol turur kim yüz yıl ‘umri ärdi* (39, 16). “Daha doğru taraf şudur ki, o yüz yıl yaşamıştır” (Borovkov, 2002: 169).

Hrz: *kol* “taraf, yön; el; askerî birlik, ordu; vadi” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: NF’de *kol* “el; askerî birlik, ordu; vadi” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (ME 202/7) *sol kolğa yörüdiler* (Yüce, 1993: 74). “Sol tarafa yürüdüler.” HTKT’de *kol* “kol; vadi” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.” MM’de *kol* “el” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (YvB A.II.2) *sözüm oñ kol sol kolnuñ oğlanlarığa tümen ed(i)gü başlığ miñ yüz on beglerige* (Özyetgin, 1996: 106). “Sözüm sağ kol ve sol kolun prenslerine, tümen beyi Edüğü önderliğinde bin, yüz, on beylerine” (Özyetgin, 1996: 136). SK’de *kol* “kol; yüksekçe yer, vadi” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (KE 141r7) *Süleymännuñ oñ kolında yétmiş altun*

kürsî erdi, sol kolında hem andağuk, ‘âlimler kâzîlar oturur erdiler (Ata, 1997: 199). “Süleyman’ın sağ tarafında yetmiş altın taht vardı, sol tarafında da aynı şekilde alimler, kadılar oturur idiler.”

Kıp: *kol* “el, kol; vadi, nehir yatağı; taraf” **MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 152) tanıklanmıştır.

kolça: “taraf, yan; el, kol, pençe; dere yatağı, vadi”

• *kolça* < *kol+ça* “taraf, yan; el, kol, pençe; dere yatağı, vadi” *kol* sözcüğünün {+çA} eşitlik durumu ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

Orh: -

Uyg: *kolça* “kol, el” anlamlarında kullanılarak yön anlamı belirtmemektedir

Krh: *kolça* “taraf, yan; el, kol, pençe; dere yatağı, vadi” **TIEM, AT**’de tanıklanmıştır: (TIEM 19/52) *okıdımız anı tağ yınakındın sağ kolça yakın kıldımız anı rāz aymakka* (Kök, 2004: 223). “Ona Tûr dağının sağ tarafından seslendik. Konuşmak için onu kendimize iyice yakınlaştırmıştık” (Yazır, 2008: 218, 19/52). (AT) *okıdımız anı tağ buçgakındın oñ kolça* (14, 5). “Biz ona dağın sağ tarafında sesledik” (Borovkov, 2002: 169).

Hz: - **Kıp:** -

naru ~ narı: “oraya, o tarafa, öteye, o yöne doğru, ileriye” → **añaru**

• *naru ~ añaru ~ ınaru ~ inaru* “o tarafa, öteye, oraya, buraya” (Wilkens, 2021:487; EDPT: 190a; DTS: 355a)

Orh: *añaru* “oraya, o tarafa” → **añaru** biçimiyle **TI D3**’de tanıklanmıştır.

Uyg: *naru* < “oraya, o tarafa, o yöne doğru” (DTS: 355a; EDPT: 190a; Wilkens, 2021: 487). Bu sözcük **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 9) ... *ötrü ayagka tägimlik bodis(a)v(a)t sansarnıñ bärü (ä)vrlmäkin ukup naru tävrlmäkin ämgäksiz uçuz ukar* (Tekin Ş., 1960: 222). “Bunun üzerine hürmete lâayık (ayagka tegimlik) bodhisattva, Samsāra’nın beriye döndürölüşünü anlayıp, öteye doğru çevrilişini kolay ve basit bir şekilde kavrar.” (Tot.) *anı üçün tamır barça töpütün ahtag uulka tegi saç tutuşmış teg naru beri k(a)tılışıp turur* (Kara ve Zieme, 1978: 112). “Onun için bütün damarlar başından ayak ucuna kadar saçların dağıldığı gibi öteye beriye dağılır.”

Krh: *naru* “taraf, yön” **KB, DLT**’de tanıklanmıştır: (KB 366) *okır emdi altmış mañar kel tiyü / busuğ bolmasa bardım emdi naru* (Arat, 1979b: 51). “Altmış (yaşım) şimdi beni: “Gel!” diye çağırıyor; ölüm beni yakalamazsa şimdi oraya giderdim.”(KB 519) *tonun keçti ay toldı turdı örü / küsemiş bile çıktı bardı naru* (Arat, 1979b: 66). “Ay-Toldu yerinden kalktı ve elbisesini giydi; çıkıp, Küsemiş ile birlikte oraya gitti” (Arat, 1985: 47). DLT’de “taraf, yön” *naru bar* “Şu yöne git” 543 272^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 350).

Hrz: *naru* “+A doğru, öte taraf, öte yüz” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 135r4) *Dāvūd anıy körkın tañladı belā kelürin unuttı, kuşnı tutayın tēdi kuş uçup naru kōndı, tutayın tēp bardı yana uçup naru kōndı* (Ata, 1997: 190). “Davud onun güzelliğini görünce aldandı, bela getireceğini unuttu, kuşu tutayım derken kuş uçup öte tarafa kondu, tutayım diyerek (yanına) vardı yine uçarak öte tarafa kondu.”

Kıp: -

naruraq: “daha ileri, daha öte”

Sözcüğün etimolojisine ilişkini ki görüş öne sürülebilir:

- *naruraq* < *naru+raq* “daha ileri, daha öte” *naru* “oraya, o tarafa, ileriye” sözcüğünün karşılaştırma sıfatları yapan {+rAK} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.
- *naruraq* < *naru+ra+(o)k* “daha ileri, daha öte” *naru* “oraya, o tarafa, ileriye” sözcüğünün yer zarfı yapan {+rA} ekini ve pekiştirme edatı {+ok} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *añar*

Uyg: → *naru*

Krh: → *naru*

Hrz: *naruraq* “daha ileri, daha öte” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 60a/04) *naruraq bardılar ırse bir sürüg koy turur* (Yaman, 2016: 156). “Daha ileri gidince bir sürü koyun vardı” (Yaman, 2016: 217).

Kıp: -

öçek: *öçek* “taraf, yan” Kıpçak Türkçesi döneminde **TZ**’de tanıklanmıştır.

sak: “taraf, yan, uç; uyanık, tetikte olan, dikkatli”

• *sağ* “taraf, yan, uç; uyanık, tetikte olan, dikkatli; ip, halat” (EDPT: 803b; DTS: 485b; Wilkens, 2021: 574).

Orh: -

Uyg: *sağ* “uyanık, tetikte, dikkatli; baldır; ip, halat” (Wilkens, 2021: 574) anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemiştir.

Krh: -

Hrz: *sağ* “taraf, yan, uç” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 3b/11) *ol öküzniñ müñüzi yedi kat yerdin yedi kat kökdin ve hicāblardın keçti, tā ‘arş sağına tegdi tayandı* (Yaman, 2016: 99). “O öküzün boynuzu yedi kat yerden, yedi kat gökten ve perdelerden geçti, ta arşın çatısına değdi” (Yaman, 2016: 171).

Kıp: -

sarı: “+A doğru, taraf, yön”

• < *Soğd. s’r ‘sār’* “+A doğru, taraf, yön” Soğdcada kullanılan bir edattır (EDPT: 844b; DTS: 488b; Gharib, 2004: 351b).

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: *sarı* “+A doğru, taraf, yön” **KE**’de tanıklanmıştır (KE 216r5) *Mundağuk maşrıķ sarı Cābülsağa bardım, Ye’cüc ve Me’cücğa yavuş ęrdiler, islām ‘arza kıldım müsülmān bolmadılar* (Ata, 1997: 309). “Böylece doğru tarafına Cabülsa’ya vardım, Yecüc ve Mecüc’e yakın idiler, İslam’ı sundum (fakat) Müslüman olmadılar.”

Kıp: *sarı* ~ *saru* “karşı; yön, taraf; sarı” **CC, İM, MG, MS**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 227, 228) tanıklanmıştır: (CC 33a/20) *utru* ~ *sarı* (Argunşah ve Güner, 2015: 193). “karşı.” **İM**’de *sarı* “sarı renk” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

sınar: “yan, yön, civar, taraf, cihet, istikamet; buçuk, yarı, yarım, bölüm”

• *sınar* sözcüğünün yapısını Erdal *sın+ar* biçiminde açıklarken (GOT: 178, 208; OTWF: 157); Clauson ise kökene dair bir bilgi vermez (EDPT: 840b). Arat, cihet mefhûmunu ifâde etmek için kullanılan tâbirlerden biri olarak “taraf, yan, cihet, istikamet” olarak anlamlandırır. Fakat bu sözcüklerin cihet tâyini dışında, herhangi bir istikamete işaret için de kullanıldığını ifade eder (1987: 180; ayrıca bkz. DTS: 504a; Wilkens, 2021: 610).

Orh: *sınar* “yan, taraf; yarım, buçuk” **BK D32; TII B5; MÇ D3, MÇ D6, MÇ D7** yazıtlarında tanıklanmıştır: (BK D32) *sınar süsi evig barkıg yulıgalı bardı* (Ölmez, 2015: 142). “Askerlerin yarısı evi barkı yağmaladı.” (TII B5) *éki uçı sınarça artok erti* (Ölmez, 2015: 185). (TII B5) *éki uçı s²ınarça artuk erti* (Aydın, 2017: 115). “İki ucu bizim yarımızdan fazlaydı.”

Uyg: *sınar* “geriye doğru; buçuk, yarım; yön, civar” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 3) *kayotın sınar kadaşı sundarini kömmiş yeri ärsär andın sınar yakın barıp keřmānin çoşın kazıp sundariniñ ölügin tartıp üñdürüp sokta yatğurup äñillärintä köşürü yorıdılar* (Tezcan, 1974: 40). “Kardeři Sundari’yi gömdüğü yer nerede ise orada yakınlaşıp gitmenin kazma ile kazıp Sundari’nin ölüsünü çekip çıkarıp sedyeye yatırıp çatılarında (başları üzerinde) yukarı kaldırıp yürüdüler.” (Tot.) *taşın sınar körsär kar yağmış tæg yürüh köžünür : içtin sınar körsär tütün tæg köžünür* (Kara ve Zieme, 1978: 58). “Dışarı taraftan bakarsan kar yağmış gibi beyaz görünür. İç taraftan bakarsan tütün gibi görünür.”

Krh: *sınar* “taraf, yan, cihet; istikâmet” **KB, DLT, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 3721) *uluğlık anar ol beğüklük anar / uğan erklig ol bir kamugdın sınar* (Arat, 1979b: 374). “Yücelik ve büyüklük onundur, her şeyden taraf bir büyük ve yüce odur.” (KB 4688) *negü teg kılur men bu ta ‘at tapuğ / yapulğay maņa bu sınırdın kapuğ* (Arat, 1979b: 470). “Bu sadık hizmette ne kadar kalırım, artık bu kapıdan taraf bana bir şey yoktur.” DLT’de *sınar* “bir şeyin tarafı, yanı” *sınırdın yorı* “Yandan yürü” 608 304^b şeklinde geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 408). (JR 28/44) *ermez erdiñ kün batsığ sınar ançada hüküm kıldımız Mūsāka bir işni, ermez erdiñ hāzırlardıñ* (Ata, 2004: 77). “(Ey Muhammed!) Biz Musa’ya (peygamberlik) görevini verdiğimizde sen, (dağın) batı yakasında değildin. Olaya şahit olanlardan da, değildin” (Yazır, 2008: 278, 28/44). (ÖN B144) *köp körer miz ewrölmekini yüzüñnüñ kökdin sınar; ewürgey miz sini kıbleğā(tī)kim unayursun anı* (Üşenmez, 2010: 223). “Gerçekten yüzünü gökyüzünde aranıp durduğunu görüyoruz, artık rahat ol: Seni hoşnut olacağın bir kibleye döndüreceğiz” (Yazır, 2008: 25, 2, 144). (AT) *oñ sınar* (1b, 6). “Sağ taraf” (Borovkov, 2002: 232).

Hrz: *sınar* “+A doğru, taraf, yön” **ME, HTKT, KE**’de tanıklanmıştır: (ME 83/7) *musāfir kün toğar sınar bardı* (Yüce, 1993: 46). “Yolcu doğu tarafına ulaştı.” (HTKT 28/22) *taķı ol vaķtın kim karşındı Medyen sınar, aydı: “Bolğay kim İğim kim köñdürgey mēni yolnuñ or<t>usıña* (Sağol, 1993a: 214). “Medyen’e doğru yöneldiğinde, ‘Belki Rabbim beni düz

yola çıkarır” dedi” (Yazır, 2008: 276, 28/22). (KE 226v8) *Anda kedin Resul ‘aleyhi’s-selām Medīne sınar yandı, Mekkeli Medīneli arasında erken bu sūre nāzil boldı* (Ata, 1997: 326). “Ondan sonra Resul aleyhisselam Medineye doğru döndü, Mekke ve Medine arasında iken bu sure indi.”

Kıp: -

sınardın: “yandan, ... taraftan”

• *sınardın* < *sin+ar+dın* “yandan, ... taraftan” *sınar* “yön, taraf” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+DXn} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (GOT: 403, 404).

Orh: -

Uyg: -

Krh: *sınardın* “yandan, ... taraftan” **KB, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4688) *negü teg kılur men bu ta ‘at tapuğ / yapuğay maña bu sınardın kapuğ* (Arat, 1979b: 470). “Ben tâat ve ibâdetimi nasıl edâ edebilirim; bu kapı artık benim için kapanmış olacaktır” (Arat, 1985: 339). (KB 6603) *cefa çevri barı maña tegmesüni / otun bifalardın sınardın bolayı* (Arat, 1979b: 650). “Dünyanın bütün çevir ve cefâsı bana gelmesin, küstah ve kaba insanlardan uzak olayım” (Arat, 1985: 474). (TİEM 28/30) *kaçan kâldi ârsä ündänildi özakniñ kıdığıdıb onı sınardın kutluğ orun içindä bir yıgaçdın kim ay müsä män tañrı män ajunluğlarnı ägtülägli idi* (Ünlü, 2004: 101). “Oraya vardığında, mübarek bölgedeki vadinin sağ tarafındaki ağaçtan kendisine şöyle seslenildi: “Ey Musa! Şüphesiz Ben, gerçekten Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah’ım!” (Yazır, 2008: 276, 28/30). JR’de *sınardın tur-* “uzak durmak, sakınmak” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (AT) *tagñıñ buçaķında on sınardın* (23, 2). “Dağın sağ tarafından” (Borovkov, 2002: 232).

Hrz: *sınardın* “+A doğru, ... taraftan” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 225r13) *Lañime bāzārıña keldiler, tört sınardın ol bāzārķa kelip satıg kılur erdiler, aña kirdiler, mälların gāret kıldılar* (Ata, 1997: 324). “Latime pazarına geldiler, dört taraftan o pazara gelerek satış yaptılar, oraya girdiler, mallarını yağma ettiler.”

Kıp: -

sıñardınkı “taftaki, bölgedeki”

- *sıñardınkı* < *sıñar+dın+kı* “taftaki, bölgedeki” yer ve yön zarfı yapan {+DXn} isimden isim yapma ekini alarak “önde” anlamını kazandıktan sonra aitlik- ilişkinlik sıfatı türeten {+kI, +gI} ekini alarak oluşabileceği düşünülebilir.

Orh: -

Uyg: *sıñardınkı* “taftaki, bölgedeki” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 9) *anta yemä tört sıñardınkı kuşlar käyikläri (buzu) butarlayu tumşukın ... tarmakın tarmayu tan(çkılay)urlar* (Tekin Ş., 1960: 157). “Orada yine kuşlar, geyikler (parçalayarak), yırtarak gagaları ile ... pençeleri ile parçalayıp didiklerler.” (Tekin Ş., 1960: 257). (HT VIII) *taştın sıñardınkılarka ülgüsün täñin körüp uçuzlaguluk bolgay mu* (Röhsborn, 1996: 30). “Dışarıdakilerin ölçüsünü₂ görerek ucuzlatan olacak mı?”

Krh: - Hz: - Kıp: -

sıñarkı “taftaki”

- *sıñarkı* < *sıñ+ar+kı* “taftaki” **sıñ+ar+kı* (GOT: 187); **sıñ:r+kı* *sıñar* sözcüğünün durum ve yer bildiren ilgi ekini alması ile oluşmuştur (EDPT: 841b; ayrıca bkz. DTS: 504a; Wilkens, 2021: 610).

Orh: -

Uyg: *sıñarkı* “taftaki” **BT, HT, Ern 1** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 28) *[ınanurbız] ontın sıñarkı ülgüsüz sansız burhanlarka* (Yakup, 2010: 64). “On taftaki sayısız₂ Buddhalara inanırız.” (Ern 1) *tört davıp yertinçünün körki tütrüm täriñ taloy ügüzünün türki törttin sıñarkı taglarnın börki* (Ayazlı, 2016: 423). “Dört divpa dünyanın güzelliği, derin₂ okyanusun₂ gücü, dört bir taftaki dağların takkesi, yeryüzünün fevkalade yüksekliği...” (Ayazlı, 2016: 515).

Krh: - Hz: - Kıp: -

sıñarsok ~ sıñarsuk: “tek taraflı, bir yönüyle”

- *sıñarsok* < **sıñ+ar+sok* “tek taraflı” (OTWF: 157); **sıñ:r+sok* (EDPT: 841b; ayrıca bkz. DTS: 504b; Wilkens, 2021: 610).

Orh: -

Uyg: *sıñarsok* “tek taraflı, bir yönüyle” **HT** metninde tanıklanmıştır: (HT VIII) *inçä k(a)ltı ulug irklik eşiç näñ sıñarsuk adut karnıñ kämişgölük ornı ärmäz* (Röhrborn, 1996: 112) “Yani bunun gibi (içini) bir avuç kar (doldurabileceğiniz) büyük kazanın₂ yeri değil.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

sıñaru: “yana, yana doğru”

- *sıñaru* < *sıñ*+*garu* **sıñ*+*garu* “yana, yana doğru” (GOT: 178, 208)

Orh: - Uyg: -

Krh: *sıñaru* “yana, yana doğru” **AH**’da tanıklanmıştır: (AH 366) *tiril eđgü fı’lin köñüller alıp / isizliktin özni sıñaru salıp* (Arat, 1951: 70). “İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek” (Arat, 1951: 95).

Hrz: - Kıp: -

tapa ~ taba: “+A doğru, +A doğru yönünde; oraya; yanına”

- *tapa* < *tap-a* “+A doğru” *tap-* “bulmak” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu oluşmuş bir yapıdır (EDPT: 435b; GOT: 335; OTWF: 403; Taş, 2015: 110; ayrıca bkz. DTS: 533b; Wilkens, 2021: 673).

Orh: *tapa* “+A doğru” **KT D28, KT D31, KT D35, KT D36, KT D39; BK D23, BK D24, BK D25, BK D26, BK D27, BK D28, BK D32, BK D40, BK G2; KÇ 17, KÇ 20; Uyg. MÇ D7, MÇ D10, MÇ D11, MÇ G1, MÇ G4, MÇ G6, MÇ G10** yazıtlarında tanıklanmıştır: (BK G2) *k¹şın k¹tañ tapa süledim* (Ölmez, 2015: 144) “Kışın Moğollara doğru ordu gönderdim.” (MÇ G10) *karluk tapa tezip kirti* (Ölmez, 2015: 300). “Karluklulara doğru kaçıp girdi.”

Uyg: *tapa* “+A doğru, yönünde; oraya; yanına” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 1) *küsäsär tiläsär tuymaksız orunug adkangularka arka berip köñül tapa yölänmiş k(ä)rgäk* (Hazai ve Zieme, 1971: 23). “İsterse₂ anlayışın olmadığı yeri duyu alanlarına destek vererek duyusuna (hislerine) doğru dönmesi gerek.” (HT VI) *[ko]rkıncıg saylarta tünlä turup kök kalık tapa körsär yañılur [ä]rdi* (Ölmez, 1994: 85). “Korkutucu sözlerle geceleyin ayağa kalkıp gökyüzüne doğru baksa yanılırdı.”

Krh: *tapa* “+A doğru” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4970) *atın tuttu mindi bir oğlan bile / kadaşı tapa bardı sevnü küle* (Arat, 1979b: 496). “Atını tuttu, bir oğlan ile bindi. Kardeşine doğru gülüp sevinerek gitti.” (KB 6284) *aş içgü yidi az yana at tutup / kadaşı tapa bardı kağgu yutup* (Arat, 1979b: 622). “Az yiyip içip yine atına bindi. Kardeşine doğru kaygılanarak gitti.” DLT’de *tapa* “rağmen” anlamında bir edat olarak geçer 540 270^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 440). (AH 449) *aya hıkmın ajun tapa üggüçi / yirip muni birer yana öggüçi* (Arat, 1951: 76). “Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten, onu bâzan yeren, bâzan tekrâr öven (Arat, 1951: 98). (TİEM 22/76) *bilür nâ kim öjdünlärindä turur taķı nâ kim keđinlärindä turur taņrı tapa yandurulur işlär* (Ünlü, 2004: 56). “Onların önlerindeki de, arkalarındaki de bilir. Bütün işler, hep Ona döndürülür” (Yazır, 2008: 241, 22/76). (JR 19/86) *hem sürer-miz yazuķluğlarnı tamuğ tapa suwsamışlar* (Ata, 2004: 64). “Günahkârları susuz bir şekilde cehenneme doğru süreriz.” (ÖN B28) *neteg küfr ketürürsüz taņrığa taķı erdiņiz ölüğler, tırgürdi sizni. Andın soņra öldürür sizni, andın soņra tırgürür sizni. Andın soņra anıņ tapa kaytarılursuz* (Üşenmez, 2010: 211). “Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Ölü idiniz, O sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek. Sonra da döndürölüp Ona götürüleceksiniz” (Yazır, 2008: 13, 2/28). (AT) *bir kün bu oğlan öz ewi taba barur ärdi* (129, 9). “Bir gün bu çocuk kendi evine doğru gidiyordu” (Borovkov, 2002: 246).

Hz: *tapa* “+A doğru” **NF, ME, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 139/7) *taķı avval anlarnı musulmānlık tapa ündegil* (Eckmann, 2004: 98). “Ve ilk önce onları Müslümanlığa doğru çağırın.” (ME 47/6) *imledi anıņ tapa barmaķı birle* (Yüce, 1993: 40). “Parmağı ile ona doğru işaret etti.” (HTKT 2/213) *taķı Taņrı köndürür kimni tilese, köni yol tapa* (Sağol, 1993a: 20). “Ve Allah dilediğı kişiyi doğru yola iletir (doğru yolda doğru çevirir).” (MM 365/1-2) *zıkirdin zakirğa bu üns açlur ol / bu ünsdin tefekkür tapa keçlür ol* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 145). “Zikirden zakire dostluk (alışkanlık) açılır. Bu dostluktan tefekkür tarafına geçilir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 190). (SK 3b/1) *bir elgi birle sundı maşrıķ tapa taķı bir elgi birle sundı mağrıb tapa* (Yaman, 2016: 99). “Bir eliyle doğuya doğru uzandı, bir eliyle batıya doğru uzandı” (Yaman, 2016: 171). (KE 132r6) *Tābūtı Benī İsrā’ıl tapa ıddılar, Benī İsrā’ıl sewünüşüp İdıge şükr kıldılar tēweler, uylar soyup şükrāne bērdiler* (Ata, 1997: 186). “Tabutu İsrailoğulları’na doğru gönderdiler, İsrailoğulları sevinerek Allah’a şükür ettiler, develer, sığırlar keserek teşekkürlerini sundular.”

Kıp: *taba ~ tapa* “yana, tarafa; +A doğru” **BV, İM, İN**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 257, 262) tanıklanmıştır (İM 177a/2) *Taķı barmaklarını yüzlendürgey kıbla tapa* (Toparlı, 1992: 253). “Parmaklarını kibleye doğru yöneltecek.”

taparu ~ tabaru: “+A doğru”

• *taparu ~ tabaru* < *tap-a+ru* “+A doğru” *tap-* “bulmak” fiilinin {-A} zarf-fiil ekini alarak kalıplaşması sonucu isim yapısına geçen sözcüğün daha sonra yer zarfı yapan {+rU} ekini almasıyla oluşmuş bir yapıdır (GOT: 178; EDPT: 445a; ayrıca bkz. DTS: 534a).

Orh: - Uyg: -

Krh: *tabaru* “+A doğru” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *aydı bargıl olarnı mänim tabaru kältürgil teb* (30, 6). “Git, onları bana doğru getir, dedi” (Borovkov, 2002: 246).

Hz: *taparu* “+A doğru” **SK**’de tanıklanmıştır: (SK 69a/149) *Bulkıyâ yolka kirdi, baru başladı. Şām taparu bardı* (Yaman, 2016: 165). “Bulkıyâ yola çıktı, gitmeye başladı. Şām tarafına gitti” (Yaman, 2016: 225).

Kıp: -

taraf: “taraf, yön, civar”

• < Ar. *taraf* “taraf, yön, civar” (ST: 813a).

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *taraf* “taraf, yön, civar” **NF, HTKT, YvB, KE**’de tanıklanmıştır: (NF174/14) *taķı Şām tarafınga kâst kıldı erse, Mu’āvıya taķı eşitti* (Eckmann, 2004: 120). “Ve Şām tarafına yönelse, Muaviye de (bunu) işitti.” (HTKT 11/114) *taķı kılğıl namāznı, kündüzünüñ iki tarafında taķı pāreler tündin* (Sağol, 1993a: 124). “Gündüzün her iki tarafında ve gecenin gündüze yakın saatlerinde namaz kıl (Yazır, 2008: 166, 11/114). (YvB A.V.20) *taķı her tarafğa ne siz ‘azm ü sefer kılsañız biz taķı bu tarafdın sizge takviyet kılurğa hāzırmız* (Özyetgin, 1996: 111). “Ve her ne tarafa siz sefer açmaya niyetlenseniz biz dahi bu taraftan size takviye olmaya hazırız” (Özyetgin, 1996: 142). (KE 145v14) *Mevlī ta ‘ālā tēgme birindin bir oğul bērse çerig başlar bēglerim bu tōrt taraf ‘ālem içre toķuş kılğaylar* (Ata, 1997: 206). “Allah u Teala herbirinden bir oğul verse asker başları, beylerim bu dört taraflı alem içinde savaşacaklar.”

Kıp: *taraf* “taraf, yön” **BV, Gİ, GT, İM, KF, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 263) tanıklanmıştır: (GT 114/1) *kiter her bir tarafğa yüz turup ol / anı kim indese muhtāc kılmaz* (Karamanlıoğlu, 1978: 56). “O her bir tarafa yüz vurarak gider / onu kim çağırır

muhtaç olmaz.” (İM 276a/8) *Taķı űekniņ űūreti ol turur kim berāber bolġay anıņ içinde bilmekniņ taķı bilmemekniņ iki taraķı* (Toparlı, 1992: 319). “űūphenin sureti odur ki onun için bilmenin ve bilmemenin her ikisi de beraber olacak.”

yaru: “yön, taraf, yan”

Sözcüğün etimolojisine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

- *yaru* < *yar-u* “yan, yön, taraf” *yar-* “kırmak, yarmak” fiilinin {-U} zarf-fiil ekini alıp kalışmasıyla oluşmuştur (EDPT: 955a; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 871).
- *yaru* < *yar+ru* “yan, yön, taraf” *yar* “uçurum, kırık” sözcüğünün yer zarfı yapan {+rU} ekini alarak oluştuğı düşünülebilir.

Orh: -

Uyg: *yaru* “yan, taraf; balık tutkalı” (Wilkens, 2021: 871).

Krh: *yaru* “yan, yön, taraf” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *ķaķan kūn batsa sol yar[u]dın batar ārdi* (9, 37). “Güneş batarken sol taraftan batardı” (Borovkov, 2002: 311). (AT) *kūn toġsa ārdi ol üngürgā oņ yarudın kūn tūűār ārdi* (9, 37). “Güneş doğunca o mağaraya sağ tarafından vururdu” (Borovkov, 2002: 315).

Hrz: *yaru* “yarı; yön, taraf; +A karşı” **NF, ME, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: NF, ME, HTKT’de *yaru* “yarı” anlamıyla yön belirtmemektedir. (MM 99/1-2) *ķahāret ķılurda oturma edeb / kūn ay ķible yarū ‘acem hem ‘arab* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 106). “Temizlenirken edeb olsun diye güneşe, aya, kibleye, Acem ve Arap’a karşı oturma” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 164). SK, KE’de *yarū* “yarı, bir bütünün iki eş parçalarından biri” anlamlarında tanıklanarak yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *yarı* ~ *yarū* “taraf” **İM, MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 312, 313) tanıklanmıştır: (İM 453a/1) *Ve eger atsa bir oķ birle ķediklerni yā iyse ētni ķedikler üze tutsa anı taķı tutsa özgeni yā iyse ētni bir ķedikke taķı özgeni tutsa ķalāl bolur ēygen yarı tutġan ķedik* (Toparlı, 1992: 442). “Ve eğer hayvanlara bir ok atsa ve gönderse, etini hayvanlar üzerine tutsa ve onu başka tutup etini bir hayvana gönderse ve başka tutarsa ve o tarafta tutulup gönderilen hayvanlar helal olur.” (İM 11b/7) *Ve eger ayıtsa: eger fūlān ķiűi Ka‘be yarū bolsa aņar yūzūm ķewūrmeġey men tēse anıņ tēġ ķāfir bolur* (Toparlı, 1992: 153). “Ve eğer derse, eğer filan kişi Kabe tarafına dönerse ben ona yüzümü çevirmem, derse onun gibi kafir olur.”

yıñak: “yön, yönünde, taraf, istikamet, yöre”

- *yıñak* “yön, yönünde, taraf, istikamet, yöre” (DTS: 267b; GOT: 187; Wilkens, 2021: 899).

Orh: -

Uyg: *yıñak* “yön, yönünde, taraf, istikamet, yöre” **AYS, BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 2) *k(a)ltı yal(a)ñuklı t(ä)ñriläriniñ y(ä)g adruk yolu yıñakı ärür* (Röhrborn, 1971: 23). “Yani insan ve tanrıların mükemmel₂ yolu (bu) taraftır.” (HT X) *tagdın yıñ[ak] tört yol yürün yelü kögän [tag]dınkı üç yultuzdın* (Mirsultan, 2010: 139). “Kuzey tarafında dört yol beyaz gökkuşağı kuzeydeki üç yıldızdan...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

yıñakdaki ~ yıñaktaki: “yöndeki, taraftaki”

- *yıñakdaki ~ yıñaktaki* < *yıñak+ta+kı* “yöndeki, taraftaki” *yıñak* sözcüğünün sırasıyla; {+DA} bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. DTS: 267b; GOT: 187; Wilkens, 2021: 900).

Orh: -

Uyg: *yıñakdaki ~ yıñaktaki* “yöndeki, taraftaki” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 25) *beş yıñaktaki [luu hanları üçün t(ä)ñrili]g luulug säkiz bölük kuvrag üçün* (Wilkens, 2007: 96). “Beş taraftaki Nāga kralı için dinî Nāgalı sekiz türlü topluluk için.” (BT 25) *öñtün yıñaktaki tınl(ı)g((larıg)) barça atalarım ol tep körür* (Wilkens, 2007: 126). “Sağ taraftaki canlıları bütün ecdadım cesur görür.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

yıñakdınkı ~ yıñaktınkı: “yönündeki, ... yöne ait”

- *yıñakdınkı ~ yıñaktınkı* < *yıñak+tın+kı* “yönündeki” *yıñak* sözcüğünün sırasıyla; yer ve zaman zarfı yapan {+DXn} eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 900).

Orh: -

Uyg: *yıñakdınkı ~ yıñaktınkı* “yönündeki” **BT**’de tanıklanmıştır: (BT 25) *altın yıñakdınkı tınl(ı)glarıg barça äkälärım sıñillärım ol tep körür* (Wilkens, 2007: 128). “Alt taraftaki canlıları bütün ablalarım, küçük kız kardeşlerim cesur görür.” (BT 25) *üstün yıñaktınkı*

tınl(ı)glarig barça bahşılarım uluglarım ol tep körür (Wilkens, 2007: 128). “Üst taraftaki canlıları bütün öğretmenlerim, büyüklerim cesur görür.”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

yıñaklardaki ~ yıñaklartaki: “yönlerdeki, ... yönlerle ait”

• *yıñaklardaki ~ yıñaklartaki* < *yıñak+lar+da+kı* “yönlerdeki, ... yönlerle ait” *yıñak* sözcüğünün sırasıyla; {+lAr} çokluk eki, {+DA} bulunma durumu eki ve aitlik-ilışkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. GOT: 187).

Orh: -

Uyg: *yıñaklardaki ~ yıñaklartaki* “yönlerdeki, ... yönlerle ait” **BT**’de tanıklanmıştır: (BT 25) *[be]ş yıñaklardaki luu hanları üçün...* (Wilkens, 2007: 80). “Beş tarafa ait Nāga kralı için...” (BT 25) *darni arviş tutdaçılarig kü[gçi küzetçilär] beş yıñaklartaki luu hanları...* (Wilkens, 2007: 136). “Dhāraṇī sihirli sözlerini tutanları (yani Vidyādhara) nöbetçi ve koruyucular beş taraftaki Nāga kralları...”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

yön: “taraf, cihet, yön, yan”

• *yön* “taraf, cihet, yön, yan” sözcüğü günümüzde aynı biçim ve anlamıyla varlığını korumaktadır.

Orh: -

Uyg: *yön ~ yon* “biçim, şekil, tarz” (Wilkens, 2021: 916) anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Krh: -

Hrz: *yön* “taraf, cihet, yön, yan; denklik; yol” **ME, HTKT, MM, KE**’de tanıklanmıştır: (ME 135/6) *daşnı yöne evürdi, kötürdi* (Yüce, 1993: 59). “Taşı (o) yöne doğru çevirdi, götürdü.” (HTKT 41/51) *taķı ol vaktın kim edgülık kılduķ kişiler üze, yüz ewürdi taķı yırak boldı anıñ yöniñe* (Sağol, 1993a: 270). “Evet insana nimet verdiğimiz zaman, yan çizer, canının istediği yana gider” (Yazır, 2008: 344, 41/51). (MM 299/1-2) *suw içmişde üç iç turup rāst köni / edeb érmes ol bil ewürmek yöni* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 136). “Su içerken üç defa durarak iç. Su içerken başka tarafa dönmek edep değildir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 184). KE’de *yön* “yol” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: *yön* “yön, cihet” **KFT**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 328) tanıklanmıştır.

2.14. “İç” Anlamına Gelen Sözcükler

bāṭın: “iç, iç yüz”

- < *Ar. bāṭın* “iç, iç yüz” (ST: 191a).

Orh: - **Uyg:** - **Krh:** -

Hrz: *bāṭın* “iç, iç yüz” **KE**’de tanıklanmıştır: (KE 206v1) *Ya ‘nī Muḥammed Resūlu ‘llāh tilekinçe söz sözlemedi bāṭınını nefsdin yırak tutduḡ, nefis tilekinçe söz sözlemedi* (Ata, 1997: 295). “Yani Muhammed Resulullah (nefsinin) isteğince söz söylemedi. İcini nefisten uzak tuttuk, Nefsinin isteğince söz söylemedi.”

Kıp: *bat(i)n* ~ *batın* “karın, iç yüz” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

iç: “iç, iç taraf, içeri, merkez; saraya ait, saraya has”

- *iç* “iç, iç taraf, içeri, merkez; saraya ait, saraya has” (EDPT: 17a; DTS: 201a; Wilkens, 2021: 292).

Orh: *iç* “iç, iç taraf, içeri, merkez; saraya ait, saraya has” **KT G12; BK G14; Tar B5; YY E-42¹; YY E-48, KY TALAS-7²; IB 18, IB 29**’da tanıklanmıştır: (KT G12, BK K14) *için taşın adınçığ bediz urturdum* (Ölmez, 2015: 83, 135). “İcini dışını güzel şekilde süslettim.” (Tar B5) *iç ilağım* (Ölmez, 2015: 279). “İçerideki otlağım.”

Uyg: *iç* “iç, içe ait” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT IX) *bo ötüg bitigig iç tapıgçı bağlärkä...* (Aydemir, 2010: 87). “Bu rica yazısı iç (saraydaki) hizmetli beylere...” (HT X) *maitri* [a]r[ıg]ın k[ä]lm[i]ş[nin ärgü]sintä ärdäçi iç* [kuvra]gıña küsäyü tiläyü [tä]ginürm(ä)n* (Mirsultan, 2010: 128). “Maitreya’nın kusursuz gelişinin evinde bulunan iç topluluğuna arzu ederek² saygıyla yerine getiririm.”

Krh: *iç* “iç, iç taraf, içeri, merkez; saraya ait, saraya has” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 2500) *yana körse iç taş yarağsızlarığ / ayu berse tıdşa kötürse arığ* (Arat, 1979b: 263). “Yine içte ve dışta uygunsuzları görürse, onları ikaz ederek, hareketlerine mâni olmalı ve bunlara meydan vermemelidir” (Arat, 1985: 186). (KB 5495) *it itgü boḡun süzgü aşnu turup / bu iç taş yorıglı yarağın körüp* (Arat, 1979b; 546).

¹ Yenisey Yazıtları E-42 (Bay-Bulun I)’de geçen sözcük ‘üç’ biçiminde okunmuş, ‘iç-?’ biçiminde çevrilmiştir (Kormuşin, 2016:136-137).

² Kırgızistan yazıtları Talas-7 3.satırda geçen sözcük “İç Dağ” adında özel isimdir.

“İlk önce memleket düzene girmeli ve fesad ortadan kalkmalıdır; iç ve dış işlerin iyi yürütmesine dikkat etmelidir” (Arat, 1985: 394). DLT’de iç “her şeyin içi” iç sōz “kalpteki söz (sır)” iç kūr “iç kuşak, uçkur” 30 15^a olarak geçmektedir (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 197). (AH 383) *üküşrek kişiniñ içi ğadr erür / köni dostuñ erse taşı bil munı* (Arat, 1951: 71). “Bir çok insanlar dıştan hakikî dost gibi görünüyorsa da, içten vefâsızdırlar; bunu bil” (Arat, 1951: 96). (TİEM 57/13) *bir kapuğ, anuñ içi bolğay anuñ içindä yarlıkamaqlık taşı sıyardın kın bolğay* (Ünlü, 2004: 222). “Derken, arkalarına bir set çekilmiştir, bunun bir kapısı vardır. İç tarafında rahmet, dış tarafında ise azap vardır” (Yazır, 2008: 389, 57/13). (JR 20/39) *Kim atğıl anı tábüt içiñe taķı atğıl anı deryā içiñe, atsun, anı deryā kırağıña alsun* (Ata, 2004: 66). “Onu tabutun içine koy da nehre bırak, nehir de onu sahile bıraksın” (Yazır, 2008: 222, 20/39). (ÖN A164) *minnet kıldı tañrı bitgenler üze ol vaķtın kim ıdı anlar içinde yalawaç. Özlerindin okıyur anlar üze āyetlerin. Taķı arıtur anlarını taķı öğretür anlarğa kitābnı, hikmetni. Taķı haķıķat üze erdiler mundın aşnu azğunluķ içinde açuķ* (Üşenmez, 2010: 264). “Gerçekten Allah, müminlere ihsan ve ikramda bulunmuştur. Çünkü onlara kendi içlerinden, onlara Allah’ın ayetini okuyan, onları temizleyip arıtan, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermiştir. Oysa bundan önce onlar, apaçık bir sapıklık içindeydiler (Yazır, 2008: 57, 3/164). (AT) *kum kıoptı elniñ içini taşıñı kabsadı* (129b, 12). “Kum kalktı ve şehrin içini dışını kapladı” (Borovkov, 2002: 133).

Hz: iç “iç, içeri; konu, hak; kalp, gönül” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 77/17) *Peyğāmbar ‘as ol yüzükni sol elğiniñ kiçig barmağıña kıatar erdi taķı kaşını iç yanķa kıoyar erdi* (Eckmann, 2004: 57). “Peygamber aleyhisselam o yüzüğü sol elinin küçük parmağına takardı ve (yüzüğün) kaşını iç tarafa koyardı.” (ME 210/5) *içiñe aldı kıorkuğñı* (Yüce, 1993: 75). “Korkusunu içine attı.” (HTKT 57/13) *anuñ iç yanı, anuñ içinde rahmet. Taķı anuñ taş yanı, anuñ yanındın kın* (Sağol, 1993a: 309). “İç tarafında rahmet, dış tarafında ise azap vardır” (Yazır, 2008: 389, 57/13). (MM 65/1) *bolur gūrı ravza içi pūr-gülāb* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 100). “Onun mezarının içi gül suyuyla dolu bir cennet bahçesi olur” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 161). (YvB A.II.5.) *min yüz on beglerige içki kentlerinin kāzī müftüleriğa* (Özyetgin, 1996: 106). “Bin, yüz, on beylerine, içteki kentlerin kadı ve müftülerine...” (Özyetgin, 1996: 136). (SK 70b/14) *deryā içi cümle ot boldı* (Yaman, 2016: 167). “Denizin içi tamamen ateşle doldu” (Yaman, 2016: 226). (KE 209r9) *Sordum. Aydı: bu eki iç arıķlar uçmaħda aķar, bu eki*

taş arıklar biri Nil deryası turur biri Fırat turur (Ata, 1997: 299). “Sordum, bu iki iç ırmak cennette akar, bu iki dış ırmakların biri Nil Nehri biri (de) Fırat Nehri’dir, dedi.”

Kıp: *iç* “iç, içeri” **BV, CC, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, MG, MS, RH**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 105) tanıklanmıştır: (CC 69a/23) *ave kız kimniñ tu[v]ganı iç közimizniñ yarığı erip azamnı kutkardı ölümünde uyutmadı* (Argunşah ve Güner, 2015: 289). “Selam, bakire, kimin doğurduğu, gönül gözümüzün nuru, yetişip adamı kurtardı, ölümünde adamı uyutmadı” (Argunşah ve Güner, 2015: 377). (GT 138/10-11) *eyle özden laṭīf ü hoş bustān / kim içi top-tolu gül ü reyhān* (Karamanlıoğlu, 1978: 68). “İçi gül ve reyhan (ile) dopdolu (olan) seçkin bahçeden güzel ve hoş (bir koku) eyle.” (İM 88a/5) *taḳı iki kulaḳnıñ taştını iki baş parmaḳnıñ iç birle taḳı iki kulaḳnıñ içini mesh kılḡay iki şehādat barmaḳnıñ içi birle munuñ kibi* (Toparlı, 1992: 197). “Ve iki kulağının dışını iki baş parmağının içi ile ve iki kulağının içini mesh kılacak. İki şehadet parmağının içi ile bunun gibi.”

içdin ~ içtin: “iç, içten, içeriden”

• *içdin ~ içtin* < *iç+din* “iç, içten, içeriden” *iç* “iç, içeri” sözcüğünün ayrılma durumu eki olan {+DIn} ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 113, 331; ayrıca bkz. DTS: 202b; Wilkens, 2021: 294).

Orh: -

Uyg: *içdin ~ içtin* “iç, içten, içeriden” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 23) *içtin sınar arıḡ nom şazın...* (Zieme, 2005: 43). “İç taraftaki temiz Dharma₂...” (BT 26) *içtin sınar igsiz kegānsiz* (Kasai, 2008: 229). “İç tarafta hastalıksız₂”

Krh: *içdin ~ içtin* “iç, içten, içeriden” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 3124) *beg içtin bolur körgü taştın közi / baḡırsaq ḳulı ol közi hem sözi* (Arat, 1979a: 319). “Bey içeride, gözü ve sözü dışarıdaki sadık kulundadır.” (KB 5113) *ḳamuḡ neḡ kötürgüsi içtin bolur / içi bolmasa taş yaramaz ḳalur* (Arat, 1979b: 510). “Her nesneyi yükselten şey içinden gelir, içi yoksa, dışı hiçbir işe yaramaz” (Arat, 1985: 369).

Hz: - Kıp: -

içinde ~ içinte: “içinde, iç tarafında”

• *içinte* < *iç+i+n+te* “içinde, iç tarafında” *iç* “iç, içeri” sözcüğünün {+I} üçüncü tekil kişi iyelik eki, zamir *n*’si ve {+DA} bulunma-çıkma durumu ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. EDPT: 17a,b; DTS: 202a; Wilkens, 2021: 293).

Orh. -

Uyg: *içinte* “içinde, iç tarafında” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 25) *kuğıki asıraki yavız yavlaklar uluşınta altun önlüg lenhwa içintä* (Wilkens, 2007: 152). “Aşağılık₂ düşmanların₂ devletinde altın renkli nilüfer çiçeği içinde...” (HT VII) *bo ärdini içintä [ad]ırt körmädüçi bilgä bilig[i]g ukıtur* (Röhrborn, 1991: 84). “Bu değerli taş içinde farklı görünmesi bilgeliği haber verir.”

Krh: *içinte* “içinde, iç tarafında” **KB, AH, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 3972) *ilignıñ tileki saña edgü ol / bu edgü içinde tiler edgü ol* (Arat, 1979a: 400). “Hükümdarın dilekleri sana iyidir. Bu iyilik içinde iyi olmanı diler.” (KB 4947) *negü tēr eşit yakşı yağma begi / kamug iş içinte yetilmiş ögi* (Arat, 1979b: 494). “Dinle, her türlü işe aklı eren Yağma beyi ne der” (Arat, 1985: 357). (AH 218) *bu ajun ma körmekke körklüg taşı / vëlikin içinde tümen na-ıhoşı* (Arat, 1951: 57). “Bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nâhoşluk vardır” (Arat, 1951: 90). (JR 3/136) *Bu ögür olarnıñ yanutları yarlıkamak idilerindin hem uştmahlar akar altınida arıklar, cāvidāneler anıñ içinde, nême körklüg iş kılığlıların yanutı* (Ata, 2004: 4). “İşte bunların ödülü, Rablerinden bir bağışlanma ve altlarından ırmaklar akan, içlerinde ebedi kalacakları cennetlerdir. Ödülü ne güzeldir, doğru iş yapanların!” (Yazır, 2008: 55, 3/136). (AT) *tāñiz içinte kuruğ* (22b, 9). “Denizin içinde kara” (Borovkov, 2002: 134).

Hrz: *içinde* “içinde” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 79/15) *bitig içinde andağ bitip turur erdi kim* (Eckmann, 2004: 59). “Mektup içinde böylece bitmiş idi ki.” (ME 9/2) *yēr içinde söndürdi otnı* (Yüce, 1993: 32). “Ateşi yerin içinde söndürdü.” (HTKT 2/25) *taķı anlarğa anıñ içinde cüftler, arığ kılınmış* (Sağol, 1993a: 5). “Onlara onun içinde temiz eşler de vardır.” MM’de *içinde* “dâhil olma” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (YvB K.IV.3.) *ol zindān içinde sizdin necāt umar êrdük* (Özyetgin, 1996: 117). “O zindan içinde sizden kurtuluş umar idik” (Özyetgin, 1996: 148). (SK 7a/05) *kūfe içinde kēzer êrdim* (Yaman, 2016: 103). “Kûfe içinde geziyordum” (Yaman, 2016: 174). (KE 208r11) *kim Resūl ‘aleyhi’s-selām bir tünle Mekke içinde yōriyūr erdi* (Ata, 1997: 298). “Resul aleyhisselam bir gece Mekke içinde yürüyordu.”

Kıp: *içinde* ~ *içinden* “içinde” **CC, GT**’de tanıklanmıştır: (CC 61b/1) *arı lukas aytır evangelim içinde nēçik bugün kaçan ħristus* (Argunşah ve Güner, 2015: 260). “Aziz Lukas İncil’de şöyle der: Mesih’in doğduğu gün, melek kırlarda koyun güden çobana

geldi (ve şöyle seslendi)” (Argunşah ve Güner, 2015: 351). (GT 243/6) *zulmāt içinden āb-ı hayāt çıktı* (Karamanlıoğlu, 1978: 121). “Zulüm içinden hayat suyu çıktı.”

içeri ~ içerü: “iç, içeri” (*krş:* → *içgerü*)

- *içeri ~ içerü* < *iç+eri* “iç, içeri” *iç* “iç” sözcüğünün yön gösterme durumu eki olan {+ArU} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *içgerü*

Uyg: → *içgerü*

Krh: → *içgerü*

Hrz: → *içgerü*

Kıp: *içeri ~ içerü* “iç, içeri” **GI, KF, KFT**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 105) tanıklanmıştır.

içdinki ~ içtinki: “içteki, içerideki”

- *içdinki ~ içtinki* < *iç+din+ki* “içteki, içerideki” *iç* “iç” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+DIn} ekini aldıktan sonra aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 294).

Orh: -

Uyg: *içdinki ~ içtinki* “içteki, içerideki” **HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VII) *içtinki ıdok y(a)rl(ı)g üzä hunfu<g>tsi atl(ı)g säñräm[dä] agtardı* (Röhrborn, 1991: 28). “İçteki (hükümdarın) kutsal emri ile Hong-fu-si adlı manastırda kendi etrafında döndü.” (Tot.) *içtinki bālgütä tiltäki ärksinmäkig bulur* (Kara ve Zieme, 1978: 144). “İçerideki işarette dildeki mutlak hakimiyeti bulur.”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

içdirti ~ içtirti: “iç, içten, içeriden”

- *içdirti ~ içtirti* < *iç+tir+ti* *iç* “iç” sözcüğünün Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} eki ve Türkçede nadir kullanılan ortak Altayca bir ekten olan {+DI} ekini alarak türediği düşünülebilir (ayrıca bkz. EDPT: 21b; GOT: 330; Wilkens, 2021: 294). (*krş:* → *öğdürtin*)

Orh: -

Uyg: *içdirti ~ içtirti* “iç, içten, içeriden” **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 23) *içtirti ig kegän bolmazun* (Zieme, 2005: 43). “İçeride hastalık₂ olmasın.” (Tot.) *taştırtı altı y(i)g(i)rmi elig içtirti tiin yeel yorır* (Kara ve Zieme, 1978: 120). “Dışarıda on altı şehri, içeride soluk rüzgarı yürür.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

içdirtin ~ içtirtin: “iç, içten, içeriden”

• *içdirtin ~ içtirtin* < *iç+tir+tin* “iç, içten, içeriden” *iç* “iç” sözcüğünün Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ekini ve yer yön zarfı yapan {+DXn} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 294). (krş: → *öñdürtin*)

Orh: -

Uyg: *içdirtin ~ içtirtin* “iç, içten, içeriden” **HT** metninde tanıklanmıştır: (HT VII) *m[i]η beş yüz artok tawçañlar [ku]zatrelar üç yüz artok [ö]ñrä içtirtin ünmiş çiginämiş* (Röhrborn, 1991: 101). “Bin beş yüzden fazla aydınlanma yerleri, tapınak sancakları, üç yüzden fazla önde, içeriden görünüp altın iplikle işlemiş.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

içgerü ~ içkeri ~ içkerü: “içeri, içeriye; saraya mensup”

• *içgerü* < *iç+gerü* “içeri, içeriye; saraya mensup” *iç* “iç, içeri” sözcüğünün yönelme durumu {+gArU} ekini almasıyla oluşmuştur. Fakat Erdal, isimden fiil yapan {+gAr-} ekiyle birlikte *içger-* “bağımlı kılmak” anlamına gelen fiilin daha sonra kalıplaşmış zarf-fiil eki alarak oluşmuş olabileceğinin de mümkün olduğunu ifade eder (EDPT: 25b; GOT: 177; ayrıca bkz. DTS: 202a; Wilkens, 2021: 293).

Orh: -

Uyg: *içgerü* “içeri, içeriye; saraya mensup” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 5) *ymä beşinç barçada içgärüräk barçada üzäräk...* (Zieme, 1975: 31). “Yine beşinci olarak tamamında daha içten keserek...” (Tot.) *içtin yorıy yeeel içgärü tınmıšta altırtı yorır* (Kara ve Zieme, 1978: 114). “İçeriden yürüyerek soluk rüzgarından içeriye doğru aşağıdan yürür.”

Krh: -

Hz: *içgerü ~ içkerü* “içeri, içeriye doğru” **YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (YvB K.I.28.) *taşgarudın at birle içgerüdin kemi birle yörüüyüp bāzergānlik kılıp* (Özyetgin, 1996: 113). “Dışarıdan at ile içeriden gemi ile yürüyüp tüccarlık yapıp” (Özyetgin, 1996: 144). (SK 55a/10) *içkerü kirdi anı bulmadı* (Yaman, 2016: 152). “İçeri girdi, onu bulamadı” (Yaman, 2016: 214). (KE 11v7) *Ol öwünni ağzınğa saldı, çeynedi boğzınğa tikilmişde ol ‘ahdni anđı, içkerü kirelölü ığmadı tışgaru ma çıkıaru bilmedi* (Ata, 1997: 17). “O yemeği ağzına aldı, çiğnedi, boğazına takıldığında o vaadi aklına geldi, (yiyecek boğazından) içeri giremedi ve dışarı da çıkaramadı.”

Kıp: *içkeri ~ içkerü* “iç, içeri” **BV, CC, Gİ, İM, İN**’de (Toparlı, Vurat, Karaatlı, 2007: 106) tanıklanmıştır: (CC 31a/11) *içinde ~ içkeri* (Argunşah ve Güner, 2015: 189). “içinde” (CC 31a/18) *içkeri / eki katnıñ arasında* (Argunşah ve Güner, 2015: 190). “içeri / iki kadın arasında.”

içinteki: “içteki, içerdeki”

• *içinteki* < *iç+i+n+te+ki* “içteki, içerdeki” *iç* “iç, içeri” sözcüğünün sırasıyla; {+I} üçüncü tekil kişi iyelik eki, *zamir n*’si ve {+DA} bulunma-çıkma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. DTS: 202a; Wilkens, 2021: 294).

Orh: -

Uyg: *içinteki* “içteki, içerdeki” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VIII) *barlı yoklı tözlärig açar yañar içintäki taşdıñkı taplaglarıg savı az ärsär* (Röhrborn, 1996: 18). “Var olan ve var olmayan Dharmaları açığa çıkarır, içindeki dışındaki rızası ve sözü az ise.” (HT IX) *yar kızıgıntaki söğüt tığ kudug içintäki iki sıçgan* (Aydemir, 2010: 158). “Uçurumun kenarındaki söğüte kadar kuyu içindeki iki sıçan...”

Krh: *içinteki* “içteki, içerdeki” **KB, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 3500) *ulus kēnd içindeki edgü neçe / saña sözledim emdi adra seçe* (Arat, 1979b: 351). “Kasaba ve şehir içindeki çeşitli iyilikleri şimdi sana teker-teker ve açık olarak söyledim” (Arat, 1985: 256). (KB 4246) *bu begler evi atı karşı turur / bu karşı içinteki karşı turur* (Arat, 1979b: 427). “Bu beyler evine (saraya) karşı derler; bu saray içindekiler her vakit birbirlerine karşı gelirler” (Arat, 1985: 307). (JR 19/93) *Yok ol kamuğ kim kökler içindeki hem yerler içindeki meger kelgü Tañrıka kul bolup* (Ata, 2004: 64). “Göklerde ve yerde (gök içinde

ve yer içinde) hiçbir varlık yoktur ki, Rahmâna kul olarak gelecek olmasın” (Yazır, 2008: 220, 9/19). (AT) *tamam künâş içintâki mışkallar kâbi kördi* (68, 8). “Onları güneş ışığındaki paralar gibi gördü” (Borovkov, 2002: 134).

Hrz: içindeki “içindeki” **NF, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 234/5) *kim ol ölüm korkuğundın rahm içindeki yağ sızgay tağı ol rahm halî bolğay* (Eckmann, 2004: 161). “Ki o ölüm korkusundan rahim içindeki yağ sızacak ve o rahmin hali olacak.” (SK 20b/15) *Yûnus deryâ içindeki cümle ‘acâibler bar érse körer érdi* (Yaman, 2016: 118). “Yunus peygamber, denizin içinde ne kadar tuhaf şey varsa görürdü” (Yaman, 2016: 187). (KE 25v10) *içindeki suwnı taşğaru saldılar* (Ata, 1997: 36). “İçindeki suyu dışarı çıkardılar.”

Kıp: içindegi “içindeki” **CC**’de tanıklanmıştır: (60a/6) *itip itip ırgalmas içindegi çayğalmas* (Argunşah ve Güner, 2015: 253). “İtip itip sallanmaz / içindeki çalkalanmaz” (Argunşah ve Güner, 2015: 339).

içre: “içeri, içeriye, iç tarafa, içeride”

• *içre* < *iç+re* “içeri, içeriye, iç tarafa, içeride” *iç* “iç, içeri” sözcüğünün üzerine {+rA} yer zarfı türeten eki almasıyla oluşmuştur (Tekin T., 2016: 129; Taş, 2015: 70; EDPT: 30a; GOT: 373; ayrıca bkz. DTS: 202b; Wilkens, 2021: 294).

Orh: *içre* “içeri, içeriye, iç tarafa, içeride” **KT D26; BK D21; TI K10; Uyg. MÇ G4; IB 26**’da tanıklanmıştır: (TI K10) *apa tarkangaru içre sav ıdmiş* (Ölmez, 2015: 184). “Apa Tarkan’a gizli mesaj göndermiş” (Tekin T., 2016: 129). (KT D26, BK D21) *içre aşsız taşra tonsuz yavız yavlak* (Ölmez, 2015: 88,139). “Karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil halk” (Tekin T., 2016: 129). (MÇ G4) *içre ben bulğayın têmış* (Ölmez, 2015: 299). “İçeride ben kargaşa çıkarayım, demiş.”

Uyg: *içre* “içeri, içeriye, iç tarafa” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VI) *kim amtı tört taloy içrâ arıg<ı> amılı tokuz ulug çeülarnıñ...* (Ölmez, 1994: 50). “Ki şimdi dört denizin içindeki temiz huzuru dokuz büyük valiliğin...” (HT VIII) *taloy içrâ sıgurdı* (Röhrborn, 1996: 93). “Denizin içine sığdırdı.”

Krh: *içre* “içeri, içeriye, iç tarafa” **KB, AH, TIEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4681) *sen aymış bu sözler kim öğrenseler / ajun içre bulğay tilek arzular* (Arat, 1979b: 186). “Söylediğin bu sözleri kimler öğrense dünya içinde arzu ve istek bulacaktır.” (KB 5848) *men emdi ev içre yatur ben usal / işim barça taşın ay bilgi tükel* (Arat, 1979b: 580). “Ben

şimdi evin içinde gafil yatıyorum. Ey bilge kişi bütün işim dışarıda.” (AH 486) *toğa körmez erdi edibniñ közi / tükedi bu on dört bab içre sözi* (Arat, 1951: 9). “Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi; sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı” (Arat, 1951: 100). (TİEM 39/6) *silärni anañızlar qarınları içindä yaratıg yaratıgda keğin üç qarañkuluğ içrä, ol* (Ünlü, 2004: 157). “Sizleri, annelerinizin karınlarında üç türlü karanlık içinde yaratılıştan yaratılışa yaratıp duruyor” (Yazır, 2008: 327, 39/6). (JR 34/16) *Yüz ewürdiler, ıddımız onlar üze kaçu akını, tegşürdimiz olarka büstānlar içre iki büstān, yemişlig tiken, yılğun turur, taķı neerse sidr yıgaçındın az* (Ata, 2004: 84). “Fakat onlar bakmadılar. Biz de üzerlerine Arim suyunu bırakıverdik. (Sonunda) onların iki bahçesini, buruk yemişli, ılgın, içinde biraz da sedir ağacı bulunan harap iki bahçeye çeviriverdik” (Yazır, 2008: 304, 34/16). (AT) *anası kapuğnı tokıdı içrädin aydılar kim sän teb* (29b, 31). “Anası kapısını çaldı, içerisinde ‘Sen kimsin?’ dediler” (Borovkov, 2002: 134).

Hz: *içre* “içinde, içeri” **NF, MM, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 360/13) *Yūsuf Peyğāmbar Zelīhā birle içre kaldılar* (Eckmann, 2004: 250). “Yusuf peygamber Zeliha ile içeride kaldı.” (MM 342/3-4) *vucūd içre kirip busup yatmasa / asıg kılmās ol bil sücūd birle cūd* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 142). “Secde ve cömertlik vücudun içine girip gizlenerek yatmazsa, bil ki, bir fayda etmez” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 188). (KE 11r5) *meniñ Teñrim ol turur atamız Ādemni uçmağ içre nürdın taht üze ağdurup kök feriştelerin atamıznıñ öñinde secde kıldurdı* (Ata, 1997: 16). “Benim Rabbim O’dur. Atamız Adem’i cennetin içinde nurdan taht üzerinde kaldırarak gök meleklerini atamızın önünde secde kıldırdı.”

Kıp: *içre* “içeri” **KFT**’de (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2007: 106) tanıklanmıştır.

içreki: “içteki, içerideki”

• *içreki* < *iç*+*re*+*ki* “içteki, içerideki” “*iç* “iç, içerisi” sözcüğünün yer zarfı türeten {+rA} ekini aldıktan sonra, aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alması ile olmuştur (Tekin T., 2016: 129; ayrıca bkz. EDPT: 31a; DTS: 202b; Wilkens, 2021: 294).

Orh: *içreki* “içteki, içerideki” **KT G2, KT G12; BK K2, BK K14, BK D28; Tar B6; YY E-4, YY E-11** yazıtlarında tanıklanmıştır: (KT D26, BK K2) *anta içreki bodun k^oop maña körür* (Ölmez, 2015: 88,133). “Bu sınırlar içindeki halk hep bana tabidir.” (BK D28) *anta içreki ne kişi tin* (Ölmez, 2015: 141). “Oradan içeride kalan ne kadar insan....”

Uyg: *içreki* “saraylı, saraya mahsus, has” **BT, Maitri, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (Maitri) *miñ tapınur tümän içräkiläri birlä miñ tümän yılka tägi el aşayu y(a)rılıkamakları bolzunlar* (Geng ve Klimkeit, 1988: 12). “Bin hizmetli tümen içindekilerle bin tümen yıla kadar devlet kurmaya emir versinler.” (HT V) *taloy içräki bal[ık]larıg amırtgurdı* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 80). Deniz içindeki balıkları zaptetti.”

Krh: *içreki* “içeride olan” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *nä kim köklär yerlär içräki* (32b, 7). “Göklerde ve yerde ne varsa” (Borovkov, 2002: 134).

Hz: - Kıp: -

işeri: “içeri” (*krş:* → *içeri* ~ *içerü*)

• *işeri* < *iş+eri* “içeri” *iş* “iç” sözcüğünün /ş/ sesinin /ç/ sesi ile değişmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir.

Orh: → *içgerü*

Uyg: → *içgerü*

Krh: → *içgerü*

Hz: → *içgerü*

Kıp: *içeri* ~ *içerü* “içeri, iç taraf” **TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 116) tanıklanmıştır.

işkeri: “içeri, iç taraf” (*krş:* → *içgeri* ~ *içgerü*)

• *işkeri* < *iş+kerü* “içeri” *iş* “iç” sözcüğünün /ş/ sesinin /ç/ sesi ile değişmesi ve yön gösterme durumu {+GARU} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *içgerü*

Uyg: → *içgerü*

Krh: → *içgerü*

Hz: → *içgerü*

Kıp: *işkeri* “içeri, iç” **DM, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 116) tanıklanmıştır.

2.15. “Dış” Anlamına Gelen Sözcükler

daşgarı: “dışarı” → *taşgaru*

daşra: “dışarı” → *taşra*

dışra: “dışarı” (*krş:* → *taşra*)

● *dışra* < *dış+ra* “dışarı” *taş* “dış” sözcüğünün Kıpçakça’nın etkisiyle /t/ sesinin /d/ sesine ötümlüleşmesi ve /a/ sesinin /ı/ sesine dönüşmesi ile Türkiye Türkçesinde de kullanılan “dış” biçimine bürünmüş ve yer zarfı türeten {+rA} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *taşra*

Uyg: → *taşra*

Krh: → *taşra*

Hz: → *taşra*

Kıp: *dışra* “dışarı” **KFT**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 61) tanıklanmıştır.

hal: “dışarı”

● < Ar. *hal* “dışarı; durum; üstü kapalı pazar yeri; bir düğümü çözme” (ST: 427b).

Orh: - Uyg: -

Krh: *hal* “durum” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hz: *hal* “dışarı; durum” **NR, ME, HTKT, MM, YvB**’de tanıklanmıştır: NF’de *hal* “bir meseleyi çözme” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (ME 38/5) *halge çıkdı* (Yüce, 1993: 38). “Dışarı çıktı.” HTKT’de *hal* “durum, vaziyet” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. MM, YvB, SK’de *hal* “durum, vaziyet” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: *hāl* “hal, durum; şimdiki zaman” anlamlarında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

taş: “dış, dış taraf”

● *taş* “dış, dış taraf” (DTS: 539b; EDPT: 556b; OTWF: 75, 161; GOT: 386; Wilkens, 2021: 680).

Orh: *taş* “dış” **KT G12, BK K14; TI B4, TI G6** yazıtlarında tanıklanmıştır: (TI G6) *öz içi taşın tutmuş teg biz* (Ölmez, 2015: 182) “Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz” (Aydın, 2017:107). (KT G 12) *için taşın adınçığ bediz urturdum* (Ölmez, 2015: 83). “İçini dışını güzelce süslettim.”

Uyg: *taş* “dış, dış taraf, dışarıda” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 7) *taş tamlarına tãgi kimbaklıg ... tañlançığ bo tuşıt edilti* (Tezcan, 1974: 65). “Dış damlarına

kadar altın yapraklı ... harikulade bu *Tuşıta* göğü yapıldı.” (BT 7) *tört otuz alplarnıñ psak d(a)rnisi üzä ymä ötüñüp öñdüñki täğ taş iç köñültin bälğülüg bolmış* (Kara ve Zieme, 1976: 45). “Yirmi dört cesur savaşçının çelenk darnisi ile yine saygı duyarak sağdaki gibi dış (ve) iç hissiyatları belirli olmuş.”

Krh: *taş* “dış” **KB, DLT, AH, TIEM, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4873) *ağır kılma köñlün maña ay kadaş / yañnıñ içinde mini tutma taş* (Arat, 1979b: 486). “Ey kardeş! Bana gönlünü küs tutma, yakınlık içinde beni uzak etme.” (KB 5495) *él étgü bodun süzgü aşnu turup / bu iç taş yoriğlı yarağın körüp* (Arat, 1979b: 546). “İlk önce memleket düzene girmeli, fesatlık ortadan kalkmalıdır; iç ve dış işlerin yürütmesine dikkat edilmelidir” (Arat, 1985: 394). DLT’de sözcük “taş” anlamının yanı sıra *taş tön* “elbisenin yüzü, dış tarafı” 511 256^a biçiminde geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 446). (AH 3849) *üküşrek kişiniñ içi gädr erür / köni dostuñ erse taşı (A→ tış) bil munı* (Arat, 1951: 71). “Bir çok insanlar dıştan hakikî dost gibi görünüyorsa da, içten vefasızdırlar; bunu bil” (Arat, 1951: 96). (TIEM 57/13) *anlar üzä ädiz tam anar bir kapuğ, anıñ içi bolğay anıñ içindä yarlıkamaklık bolğay anıñ taşı sıñardın kın bolğay* (Ünlü, 2004: 222). “Derken arkasına bir set çekilmiştir, bunun bir kapısı vardır. İç tarafında rahmet, dış tarafında ise azap vardır” (Yazır, 2008: 389, 57/13). (AT) *kum koptı elniñ içini taşını kapsadı* (129b, 12). “(Havaya) kum yükseldi, şehrin içini ve dışını bürüdü” (Borovkov, 2002: 254).

Hz: *taş* “dış, dışarı, hariç” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 224/4) *taķı yolka bir barmaķ ebdāzası mülkiñdin taşka çıkmış sen* (Eckmann, 2004: 154). “Ve yola bir parmak uzunluğunda evinden dışa çıkmışsın.” ME’e *taş ton* “dış giysisi” *taş kör-* “hariç tutmak” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (HTKT 57/13) *anıñ iç yanı, anıñ içinde rahmet. Taķı anıñ taş yanı, anıñ yanındın kın* (Sağol, 1993a: 309). “İç tarafında rahmet, dış tarafında ise azap vardır” (Yazır, 2008: 389, 57/13). (MM 164/1-2) *berāt ottuzınçı tüninde kamuğ / kerek çıksa taşğa kiçig hem uluğ* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 116). “Ferman, otuzuncu gecede büyük küçük herkesin dışarı çıkması yönündedir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 171). (YvB K.I.32) *içki kentleriñ ħirfet ağalarıña taşķı sala konumniñ il kartlarıña* (Özyetgin, 1996: 114). “İçteki kentlerin meslek erbaplarına, dıştaki (taşradaki) köy yerinin il yaşlılarına (büyüklerine)” (Özyetgin, 1996: 144). (KE 209r9) *Sordum. Aydı: bu eki iç arıķlar uçmaħda aķar, bu eki taş arıķlar biri Nil deryası turur biri Furat turur* (Ata, 1997: 299). “Sordum, bu iki iç ırmak cennette akar, bu iki dış ırmakların biri Nil Nehri biri (de) Fırat Nehri’dir, dedi.”

Kıp: taş “dış, dışarı” **BV, GT, İM, Kİ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 264) tanıklanmıştır: (GT 160/6) *taşı ‘imāret içi ḥarāb bolğay* (Karamanlıoğlu, 1978: 79). “Dışı imaret içi harap olacak.” (İM 147a/1) *Taķı arkunluk birle sūrtkey, yūwgey sol ēli birle ferciniñ iki taş yanını, taķı iki içini* (Toparlı, 1992: 233). “Ağırbaşlılık ile sürtecek, sol eli ile kadın uzvunun iki dış tarafını ve iki iç tarafını yıkayacak.”

taşdın ~ taştın: “dışarıda, dışarıdan”

● *taşdın ~ taştın* < *taş+dın* “dışarıda, dışarıdan” *taş* “dış” sözcüğünün yer zarfı yapan {+DXn} ekini alması ile oluşmuştur (GOT: 175, 333, 376, 404; EDPT: 561b; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 682). Bazı durumlarda *taş* “dış” sözcüğü ayrılma durumu eki {+DXn} ekini alarak “dışarıdan, dıştan” anlamlarında kullanılmıştır.

Orh: *taşdın* “dışarıda” **MÇ G4** yazıtında tanıklanmıştır: (MÇ G4) *taşdıntan üç karluk üç idok tag ötüken* (Ölmez, 2015: 299) “Dışarıdan Üç Karluk üç kutsal dağ Ötüken...”

Uyg: *taşdın ~ taştın* “dışarıdan” **DKPAM, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (DKPAM) *adınların y(e)mā orunların kitārip taşdın kūn tapa yadar ārdi* (Elmalı, 2009: 71). “Başkalarının da yataklarını kaldırıp dışarıya güneşe doğru yayardı” (Elmalı, 2009: 230). (HT VII) *[çu]za razavrt üzā b[ā]dizāmiş taştın çivit tokımuş, içtin altun yapşurmuş āgsüksüz tükāl etiglig...* (Röhrborn, 1991: 46). “Zincifre kırmızısı ve eflatun rengiyle süslenmiş dışarıda (duvarı) sıvayarak, içeride altın takarak eksiksiz₂ süslü...”

Krh: *taşdın ~ taştın* “dışarıda, dışarıdan” **KB, DLT**’de tanıklanmıştır: (KB 5111) *içinde tatığ bolmasa ol kağun / anı taştın atğu bolur ay sığun* (Arat, 1979b: 510). “O kavunun içerisi tatlı değilse, ey dağ keçisi (gibi insan) onu dışarı atmalısın!” (KB 3124) *beg içtin bolur taştın közi / bağırsak kulu ol közi hem sözi* (Arat, 1979b: 319). “Bey içeride, gözü dışarıdadır. (O beyin) sadık kulu, hem gözü hem de sözüdür.” (DLT) *er taştın bardı* “Adam dışarı gitti” 219 110^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 447).

Hrz: *taşdın* “dışarı, dışarıdan” **NF, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 389/16) *ey yārānlarım, kayu biriniz kim taķı bir mu ‘minniñ malını şerī‘atdın taştın almış bolsa* (Eckmann, 2004: 271). “Ey yarenlerim! Herhangi biriniz bile bir müminin malını şeriat dışında almış olursa.” (KE 157r1) *ol teñiz tegresinde öwrülür erdi, balıķ karnın közğü teg kıldı, taşı içidin içi taşdın körümdi, kamuğ ‘acāyiblerni körgüzdi* (Ata, 1997: 223). “O denizin etrafı çevriliydi, balığın karnı gözü gibiydi, dışı içten içi dıştan görüldü, bütün tuhaflıkları görüldü.”

Kıp: *taşın* “dışarı” **CC**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 265) tanıklanmıştır: (CC 11b/10) *taşın* (Argunşah ve Güner, 2015: 154). “dışarı.”

taşarı: “dış, dışarı”

● *taşarı* < *taş+arı* “dış, dışarı” *taş* “dış” sözcüğünün {+ArU} yön gösterme ekini alması ile oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *taşgaru*

Uyg: → *taşgaru*

Krh: → *taşgaru*

Hrz: → *taşgaru*

Kıp: *taşarı* “dış, dışarı” **TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 264) tanıklanmıştır.

taşgaru ~ taşkaru ~ taşğarı ~ taşkari: “dışarı, dışarıya, dışarıdan, dışarıya doğru”

● *taşgaru ~ taşkaru* < *taş+garu* “dışarı” sözcük *taş* “dış” sözcüğünün yönelme durumu {+gArU} ekini alması ile oluşmuştur. Fakat Erdal, isimden fiil yapan {+gAr-} ekinin kalıplaşmış zarf-fiil eki olarak oluşmuş olabileceğinin de mümkün olduğunu ifade eder (GOT: 177, 370; ayrıca bkz. DTS: 540b; EDPT: 503a; Wilkens, 2021: 681).

Orh: -

Uyg: *taşgaru ~ taşkaru* “dışarı, dışa doğru” **AYS, BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (AYS V) *munçilayu yañın bir kün birär aşanu beş y(i)g(i)rminç küntä timin ök ol ävdin taşgaru ünzün* (Uçar, 2009: 77). “Bu şekilde bir günde bir<er> (kez) yenerek on beşinci günde, hemen evden dışarı çıkılsın.” (Uçar, 2009: 272). (Tot.) *tokuz ay on künniñ ög karıntın taşkaru ünmiş* (Kara ve Zieme, 1978: 114). “Dokuz ay on günün (sonunda) anne karnından dışarı çıkmış.”

Krh: *taşkaru* “dışarı” **ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (ÖN N71) *ey anlar kim bittiler; tutuñ korğunçunuznu ya ‘nī korğun sakınıñ tağı barıñ ögür ögür, taşkaru barıñ kamuğ* (Üşenmez, 2010: 279). “Ey iman edenler! Hazırlığınızı yapın, grup grup harekete geçin veya toplu olarak savaşa çıkın” (Yazır, 2008: 69, 4/71). (AT) *ewindin taşkaru çıkumadı* (39, 4). “Kendi evinden dışarı çıkamadı” (Borovkov, 2002: 254).

Hrz: *taşğarı ~ taşkaru ~ taşkar* “dışarı” **NF, YvB, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 167/11) *Āsmā yığlayu başladı tağı taşkaru çıktı kişilerke habar bēreyin tep* (Eckmann, 2004: 116). Asma ağlamaya başladı ve kişilere haber vereyim diyerek dışarı çıktı.” (YvB K.I.27)

taşğarudın at birle içgerüdin kemi birle yörüüyüp (Özyetgin, 1996: 113). “Dışarıdan at ile, içeriden gemi ile yürüyüp” (Özyetgin, 1996: 144). (KE 109r19) *Yūsufnıñ öwkesi keldi onı taşkarı kavdurdı* (Ata, 1997: 152). “Yusuf öfkelenildi, onu dışarı kovdurdu.”

Kıp: *taşğaru ~ taşkaru ~ taşkara ~ taşkarı* “dış, dışarı” **BV, CC, GT, İM, KI, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 264) tanıklanmıştır: (CC 30b/ 16, 17) *taştın ~ taşkarı / taşkarı* (Argunşah ve Güner, 2015: 188). “dış, dışarı” (GT 40/12) *bir ‘uryān fakīr taşkarı savuḡ-da yatur idi* (Karamanlıoğlu, 1978: 19). “Bir çıplak fakir dışarıda soğukta yatıyordu.” (İM 378b/8) *Taḡı gūrı Bıkī’nıñ eşiginden taşkaru turur sol yanından taşğaru* (Toparlı, 1992: 391). “Bıkı’nın mezarı eşiginden dışarıdadır, sol tarafından dışarı.”

taşinta “dışında”

● *taşinta* < *taş+ı+n+da* “dışında” *taş* “dış” sözcüğünün sırasıyla {+I} teklik üçüncü kişi iyelik eki, zamir n’si ve {+DA} bulunma-çıkma ekinin gelmesiyle oluşur (ayrıca bkz. DTS: 540a; Wilkens, 2021: 682).

Orh: -

Uyg: *taşinta* “dışında; haricinde” yalnızca **BT**’de tanıklanmıştır: (BT37) [] *l’r taşint[a] [erig sar]sıg savın yäg / []* (Wilkens, 2016: 770). “..... +lar dışında ... kaba2 sözlerin en üstünü...”

Krh: -

Hz: *taşında* “dışında” **MM, KE**’de tanıklanmıştır: (MM 84/1-2) *kısa sıka yu el yüz birkaç yolu* / bakıp körmesün köz taşında* öli* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 103). “Eli ve yüzü birkaç kere iyice yıka, bakıldığında onların dış taraflarında ıslaklık görünmesin” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 163). (KE 96v4) *Ol saḡu tört adaḡlıḡ, tegme bir ayaḡı adın adın gevherdin, içinde taşında üç yüz altmış mihrāb erdi* (Ata, 1997: 134). “O ölçek dört ayaklı, her bir ayaḡı başka başka mücevherden, içinde (ve) dışında üç yüz altmış mihrap vardı.”

Kıp: -

taşındaki: “dışındaki, dışarısındaki”

● *taşındaki* < *taş+ı+n+da+kı* “dışındaki, dışarısındaki” *taş* “dış” sözcüğünün sırasıyla {+I} teklik üçüncü kişi iyelik eki ve {+DA} bulunma-çıkma ekinin arasına *zamir n’si*

girmesi ve aitlik ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 682).

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: taşındaki “dışındaki, dışarsındaki” **NF**’de tanıklanmıştır: (NF 3/11)’de tanıklandığı (Ata, 1998: 406) ifade edilen sözcüğe ilgili kısımda rastlanmamıştır.

Kıp: -

taşirtı: “dışarı, dışardan”

Sözcük için iki etimoloji önerisi mevcuttur:

- *taşirtı* < *taş+ı+rtı* “dışarıdan” *taş* “dış” sözcüğünün sadece sözcükte tanımlanan {+rtI} yer zarfı yapan eki alması sonucu oluşmuştur (Taş, 2015: 73).
- *taşirtı* < *taş+ır+tı* “dışarıdan” *taş* “dış” sözcüğünün {+(A)r} isimden isim yapım eki ve {+DA} bulunma-çıkma durumu ekini alması sonucu oluşmuştur (GOT: 331; ayrıca bkz. DTS: 540a; Wilkens, 2021: 682).

Orh: - Uyg: -

Krh: taşirtı “dışarıdan” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 5936) *katıglan taşirtı kamuğ işke bak / oduğ bol kulağ köz yiti tut ama sak* (Arat, 1979b: 588). “Gayret et, dışarıdaki her işi idâre et; uyanık ol, gözünü ve kulağını keskin ve tetikte tut” (Arat, 1985: 424). (KB 6259) *küçlerin bu künde naru sen taşirtı turup / boğun kör bağırşak bolup* (Arat, 1979b: 620). “Bugünden itibâren sen dışarıda halka şefkat göster ve onun derdleri ile meşgûl ol” (Arat, 1985: 447).

Hz: - Kıp: -

taşirtın: “dışarı, dışardan”

Sözcük için iki etimoloji önerisi mevcuttur:

- *taşirtın* < *taş+ı+rtı+n* “dış” (Taş, 2015: 73)
- *taşirtın* < *taş+ır+tın* “dışarıdan” *taş* “dış” sözcüğünün {+(A)r} kalıplaşmış zarf-fiil eki ve {+DXn} yer ve yön zarfı yapan eki almasıyla oluşmuştur (GOT: 331; ayrıca bkz. 540a).

Orh: - Uyg: -

Krh: taşirtın “dış, dışarıdan” **KB**’de tanıklanmıştır: (KB 3115) *taşirtın negü tuşsa yanlık yazuk / munu men yüğüdeçi kul men anuk* (Arat, 1979b: 319). “Dışarıda yanlış veya yersiz ne olursa, işte senin hizmetine koşan kulun ben varım” (Arat, 1985: 2299. (KB 5547) *iç elde kötürgil boğun küçlerin / taşirtın arıtğil karakçı barın* (Arat, 1979b: 551). “Memleket

içinde halka zulüm edenleri yok et, dış eyâletlerde de bir tâne yol kesen şaki bırakma” (Arat, 1985: 397).

Hrz: - Kıp: -

taşkara: → *taşgaru*

taşkı: “dış, dışarıki”

- *taşkı* < *taş+kı* “dış, dışarıki” *taş* “dış” sözcüğünün aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *taş, taşra*

Uyg: → *taş, taşra*

Krh: → *taş, taşra*

Hrz: → *taş, taşra*

Kıp: *taşka* “dış, dışarıki” *İM*’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 265) tanıklanmıştır: (İM 193b/2) *Ve eger eşikte mümkün bolmasa taşkı mescid içinde kılğay* (Toparlı, 1992: 264). “Ve eğer eşikte mümkün olmasa dış mescitte kılacak.”

taşra: “dışarıda”

- *taşra* < *taş+ra* “dışarıda” *taş* “dış” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+rA} ekini alması ile oluşmuştur (Tekin T., 2016: 129; EDPT: 565b; GOT: 179; ayrıca bkz. DTS: 540b; Wilkens, 2021: 682).

Orh: *taşra* “dışarıda” **KT D11, KT D26; BK D10, BK D21** yazıtlarında tanıklanmıştır: (KT D11) *taşra yoriyur tēyin* (Ölmez, 2015: 85) “Dışarı yürüyor diyerek.” (BK D21) *içre aşsız taşra tonsuz yavız yavlak* (Ölmez, 2015: 139) “İçeride yemeksiz dışarıda elbisesiz perperişan.”

Uyg: *taşra* “dışarıda” sözcük yalnızca **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 26) *kop ädgüdä içrâ kamag ayıgda taşra ärzünlär* (Kasai, 2008: 196). “Bütün iyiliğe ilişkin (durumlarda) içeri, bütün kötülüğe ilişkin (durumlarda) dışarı gitsinler.”

Krh: *taşra* “dışarı” **DLT, AT**’de tanıklanmıştır: (DLT) *taşra** “dışarı” *tamğ suwı taşra çıkıp tãğig öter / artuçları tegre ünüp tizgin yeter* “Bu kolun suyu dağı aşar, çevresinde at dizgini gibi sıra sıra ardıç yetişir” 214 107^b biçiminde geçer (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 437, 447). (AT) *taşra kapuğdın kıyğırurlar ärdi ya muhämmed taşra çık* (45, 17). “Dışarıdan bağırırlardı: ey Muhammed, dışarı çık” (Borovkov, 2002: 254).

Hrz: *taşra* “dışarı; başka” **NF, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 360/12) *bir adağın ewke kattı tağı bir adağı taşra turur erken Zeliḥā keldi* (Eckmann, 2004: 250). Bir ayağını eve attı ve bir ayağı dışarıda dururken Zeliha geldi.” (SK 34a/14) *yılda bir kūn ērdi kim Fir’avn-ı la’īn taşra çıkar ērdi, kendü özün ḥalka körgüzür ērdi ve dād bērūr ērdi* (Yaman, 2016: 133). “Yılda bir gün lânetli Firavun dışarı çıkardı, kendisini halka gösterirdi ve ihsanlar verirdi” (Yaman, 2016: 199). (KE 156v11) *biziñ yarlıkımızdın taşra kitmeki üçün anı koyğay-miz, ‘uḳūbet kılmağay-miz sandı* (Ata, 1997: 222). “Bizim fermanımızın dışına çıkmaması için onu bırakacağız, ceza vermeyeceğimizi sandı.”

Kıp: *taşra* “dış, dışarı” **BV, İM**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 265) tanıklanmıştır: (İM 97a/1) *Tağı kaçan kim namāzda taşra bolsa tağı uyusa secdege bargan kibi anıñ içinde iḥtilāf bar* (Toparlı, 1992: 203). “Ne zamanki namazın dışına çıksa ve secdeye vardığı gibi uyusa onun içinde karışıklık vardır.”

taşdınkı ~ taştınkı: “dışdaki, dışarıdaki”

• *taştınkı* < *taş+tın+kı* “dışarıdaki” *taş* “dış” sözcüğünün yer ve yön zarfı yapan {+DXn} ekini ve {+kI} aitlik-ilişkinlik ekini alarak oluşmuştur (ayrıca bkz. DTS: 541a; Wilkens, 2021: 682).

Orh: -

Uyg: *taştınkı* “dışarıdaki” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 33) *kim yok kurug tetir taştınkı törü y(e)mā ol’ok ārür* (Oda, 2015: 162). “Ki boşluk denilir, dıştaki merasim de yine öyledir.” (HT VIII) *yörüg şastrıg taştınkı kişilär biltäçi* (Röhrborn, 1996: 34). “Şastranın yorumunu dışarıdaki kişiler bilecek...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

taştıntağı: “dışarıdaki”

• *taştıntağı* < *taş+tın+ta+kı* “dışarıdaki” *taş* “dış” sözcüğünün sırasıyla yer ve yön zarfı yapan {+DXn} ekini, {+DA} bulunma durumu ekini ve {+kI} aitlik-ilişkinlik ekini almasıyla oluşmuş olabileceği düşünülebilir.

Orh: -

Uyg: *taştıntağı* “dışarıdaki” sözcüğü yalnızca **BT**’de tanıklanmıştır: (BT 25) *içintäki taştıntağı terin kuvrag* (Wilkens, 2007: 58). “İçindeki, dışındaki topluluk₂”

Krh: - Hz: - Kıp: -

taşıdırtı ~ taşıdırtı: “dışarıda”

● *taşıdırtı ~ taşıdırtı* < *taş+dır+tı* “dışarıda” *taş* sözcüğünün → **öndürti** sözcüğünde olduğu gibi {+DXr} eki Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ile ilişkili olabileceği ve yine {+DI} ekinin Türkçede nadir kullanılan ortak Altayca bir ek olabileceği düşünülebilir (ayrıca bkz. GOT: 330; DTS: 541a; EDPT: 562a; Wilkens, 2021: 682). (krş: → **öndürti**)

Orh: -

Uyg: *taşıdırtı ~ taşıdırtı* “dışarıda” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 23) *taşıdırtı yağı y(a)vlak basınmazun...* (Zieme, 2005: 43). “Dışarıdaki düşman₁₂ bastırmazsan...” (Tot.) *buruntın yokarı dört y(i)g(i)rmi elig, taşıdırtı altı y(i)g(i)rmi elig, içdirti tun yeel yorır* (Kara ve Zieme, 1978: 120). “Tepeden yukarı on dört ili, dışarıda on altı ili, içeride soluk rüzgarı yürür.”

Krh: - Hz: - Kıp: -

taşıdırtın ~ taşıdırtın: “dışarıdan”

● *taşıdırtın ~ taşıdırtın* < *taş+dır+tın* “dışarıdan” *taş* sözcüğünün {+DXr} eki Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ile ilişkili olabileceği ve yer yön zarfı yapan {+DXn} ekini alarak olumuş olabileceği düşünülebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 682). (krş: → **öndürtin**)

Orh: -

Uyg: *taşıdırtın ~ taşıdırtın* “dışarıdan” **BT, HT, Maitri.** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VIII) *yänä şaki uguşlu[g]lar taşıdırtın küzädü tutmakları ugrınta etärlär yaraturlar...* (Röhsborn, 1996: 130). “Yine Şakyaların soyları dışarıdaki nöbeti tutmaları fırsat bulunca gerçekleştirirler₂.” (Maitri) *...[bä]gi taşıdırtın kälip kântü kunçuğın balıg başlıg kanlıg...* (Geng, Klimkeit, 1988: 22). “... beyi dışarıdan gelerek kendi prensesini şehrin başına (devletin başına) hakan sahibi...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

tış: “dış” (krş: → *taş*)

● *tış* “dış”

Orh: → *taş*

Uyg: → *taş*

Krh: → *taş*

Hrz: → *taş*

Kıp: *tış* “dış” **İM**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 274) tanıklanmıştır: (İM 180b/1) *Ve eger imāmnıñ tuşında bir kimerse nāmaz kıılır bolsa andan tış olturğay* (Toparlı, 1992: 255). “Ve eğer imamın hizasında bir kimse namaz kıılsa onun dış(ında) oturacak.”

tışkaru: “dış, dışarı” (**krş:** → *taşğaru*)

• *tışkaru* < *tış*+*karu* “dış, dışarı” *tış* “dış” sözcüğünün {+GArU} yön gösterme ekini alması ile oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → *taşğaru*

Uyg: → *taşğaru*

Krh: → *taşğaru*

Hrz: → *taşğaru*

Kıp: *tışkaru* “dış, dışarı” **MG**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 274) tanıklanmıştır.

2.16. “Ara, Orta” Anlamlarına Gelen Sözcükler

ara: “ara, arada, arasında; ortasında; içinde”

• *ara* “ara” (EDPT: 196a; GOT: 221; OTWF: 118; DTS: 50a; Wilkens, 2021: 57).

Orh: *ara* “ara, arasında” **TII D4; O 10; KT D1, KT D2; BK D2, BK D4; O 5; Uyg. Tar D3; Tar B4; MÇ K2; MÇ B6; IB 10, IB 38, IB 52**’de tanıklanmıştır: (KT D1, BK D2) *ekin ara kişi oğlu kılınmış* (Ölmez, 2015: 84, 136). “İkisinin arasında (da) insanoğlu yaratılmış.” (MÇ K2) *ekin ara olormuş* (Ölmez, 2015: 296). “İkisinin arasında oturmuş.”

Uyg: *ara* “ara, arasında; ortasında; içinde” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 2) *kişi ara kirip tągindäçi bolmaz* (Röhrborn, 1971: 44). “İnsanların arasına girip ulaşamaz.” (Tot.) *ikin ara anırabauta üzäliksiz burhan kuın bulguluk nomlug yañ ärür* (Kara ve Zieme, 1978: 74). “İkisi arasında ara durumda olan en üstün Buddha kutsallığı erişilebilir öğretiyeye sahip yöntemdir.”

Krh: *ara* “ara, arasında” **KB, DLT, AH, TiEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 491) *idi ters bolur kör bilişmez kişi / qalın yat ara kirse yalğuz başı* (Arat, 1979b: 64). “Yalnız başına bir kalabalık arasına giren ve tanıdığı olmayan kişinin hali çok fena olur” (Arat, 1985: 45). (KB 3634) *keçürmiş keçürgü ara bir tüşün / tiriglikke munça beğütme ünüñ*

(Arat, 1979b: 3659. “Geçmiş ile gelecek arasında ancak bir konak vardır; bir konaklık hayat için, bu kadar gürültü etme” (Arat, 1985: 264). (DLT) *ara* “ara” *kişi ara kirdim*. “Halk arasına (bayna) girdim” 56 28^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 75). (AH 75) *kiğinki keligli kişiler ara / anıñ zıñkri tañsuk ediz bolsu tip* (Arat, 1951: 47). “(Bizden) sonra gelen insanlar arasında onun hâtırası hasretle anılsın ve yüksek olsun” (Arat, 1951: 85). (AH 507) *‘ayıbka koyuptur haqayık ara / ğalañ ma ‘nilerni ayıtmıñ yana* (Arat, 1951: 81). “(Bir çokları da), yanlış mâna vermek suretiyle, halk arasında utanılacak vaziyete düşerler” (Arat, 1951: 101). (TİEM 42/14) *anlar ara anlar kim mūrāñ berildilär* (Ünlü, 2004: 175). “Onlar arasında kendilerine miras verilenler.” (JR 38/27) *Törütmedimiz köñni tağı yerni ol hem iki aranı bāñılın, ol turur anlarınıñ séziği kim tandılar, qatıqlıq anlarğa kim tandılar otdın* (Ata, 2004: 100). “Biz, göğü, yeri ve aralarındakileri boşuna yaratmadık. Bu (böyle bir anlayış) inkâr edenlerin zanlarından (ibarettir). Ataşe girecek inkâr edenlerin vay haline!” (Yazır, 2008: 324, 38/27). ÖN→ **arasında**. (AT) *biziñ ara sänli ara* (21b, 3). “Bizim ve senin aranda” (Borovkov, 2002: 53).

Hz: *ara* “ara; zaman, süreç” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 388/10) *kim kim bir mü’miniñ ‘aybını hañk ara açar bolsa, Tañrı te ‘ālā anı fañihat kılğay, tedi* (Eckmann, 2004: 270). “Kim ki bir müminin ayıbını halk arasında açığa verirse Allah onu rezil edecek, dedi.” (ME 210/2) *iki butı arasıñğa qattı* (Yüce, 1993: 75). “İki bacağının arasına sıkıştırdı.” (HTKT 27/61) *aralarında arıqlar tağı kıldı* (Sağol, 1993a: 211). “Aralarında ırmaklar akıttı.” (MM 174/4) *turur kök yer ara maqāmı hevā* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 117). “Makamı yerle gök arasında havada kalır” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 172). (YbB K.VI.31) *rāst yegen begi uzata bilmedük ki arada yağı var idi* (Özyetgin, 1996: 122). “Doğruca Yegen Bey’i gönderemedik ki arada düşman var idi” (Özyetgin, 1996: 152). (SK 44b/13) *Circisni anıñ arasında kısturdılar ve başını anıñ arasına kıstılar* (Yaman, 2016: 143). “Circis’i onun arasında kıstırdılar ve başını onun arasına sıkıştırdılar” (Yaman, 2016: 207). (KE 73r13) *arķış ara kirdi on sekiz Mısr yarmakı buldı, terāzūğa tartdılar on sekiz ağırı keldi* (Ata, 1997: 101). “Kervanın arasına girdi. On sekiz Mısır parası buldu. Terazide tarttılar, ağırlığı on sekiz geldi.”

Kıp: *ara* “ara; açıklık” **BM, BV, CC, GT, İM, IN, KF, Kİ, KK, MG, MS, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 10) tanıklanmıştır: CC → **arasında** (GT 325/3) *çün ikki kişi ara kiriş ot-dur bil* (Karamanlioğlu, 1978: 162). “Çünkü iki kişi arasına girmek ateş gibidir, bil.” (IM 60a/4) *seniñ arañda tağı melāyikeler arasında imān keltürmek içinde* (Toparlı, 1992: 180). “Senin aradan da veya melekler arasında iman getirmek içinde.”

arasinta: “arasında; içinde”

• *arasinta* < *ara*+*sı*+*n*+*ta* “arasında; içinde” *ara* sözcüğünün sırasıyla; {+sI} üçüncü tekil kişi iyelik eki, zamir n’si ve {+DA} bulunma durumu ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 408; ayrıca bkz. DTS: 51a; Wilkens, 2021: 58).

Orh: -

Uyg: *arasinta* “arasında; içinde” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 1) *şala atl(ı)g koş söğüt ikin arasinta* (Hazai ve Zieme, 1971: 20). “Şāla adlı ikiz ağaç arasında...” (Tot.) *rasana lalana munuñ ikin arasinta tükäyür* (Kara ve Zieme, 1978: 100). “Rasana ve lalana (adlı) bu iki (damar) arasında gerçekleşir.”

Krh: *arasinda* “arasında, ortasında” **TİEM, JR, ÖN**’de tanıklanmıştır: (TİEM 27/61) *anıñ arasinda arıklar kıldı* (Ünlü, 2004: 95). “Onun arasından nehirler geçti.” (JR 19/64) *İnmez-miz meger seniñ İdiñ fermānı birle, añar turur ol kim biziñ katımızda turur, ol kim biziñ soñımızda turur, ol kim anıñ arasinda turur, ermez seniñ İdiñ unutğan* (Ata, 2004: 63). “(Cebrâîl şöyle dedi:) ‘Rabbimin emri olmayınca, (Onun elçileri olan) bizler inemeyiz. Önümüzdeki, arkamızdaki, bunların arasındaki, hep Onundur. Rabbin, seni unutmuş değildir’” (Yazır, 2008: 219, 19/64). (ÖN B68) *aydılar; tilegil biziñ üçün idiñdin, beyān kılsun bizge, ne turur ol. Aydı; haķıķat üze Ol aytur; haķıķat üze ol inek turur; ermez qarı taķı ermez yigit. Orta yaşlıg anıñ arasinda kılıñ kim buyrulursuz* (Üşenmez, 2010: 216). “Bizim için Rabbine dua et, onun ne olduğunu bize açıklasın!, dediler. O, ‘Rabbim onu ne yaşlı ne de genç, ikisinin arasında güçlü kuvvetli dinç bir sığır olduğunu buyuruyor. Haydi, emrolunduğunuz işi yapın!’ dedi” (Yazır, 2008: 17, 2/68).

Hrz: *arasinda* “arasında, içinde” **NF, ME, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 374/1) *‘Amal ibnü Şeybe aytur: Şafā Merve arasinda sa’y kılr erdim* (Eckmann, 2004: 260). “Amal ibni Şeybe söyledi: Sefa ve Merve arasında koşuştururdum.” (ME 96/2) *iki nēme arasinda vekıl kıldı* (Yüce, 1993: 49). “İki şey arasında vekil kıldı.” YvB’de *düşmān arasinda* “düşman arasında” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (SK 17b/05) *cümle cihān anıñ iki azaķı arasinda* (Yaman, 2016: 114). “Bütün cihan onun iki ayağı arasında” (Yaman, 2016: 184). (KE 226v8) Mekkeli Medīneli arasında erken bu süre nāzil boldı (Ata, 1997: 326). “Mekke ve Medine arasında iken bu sure indi.”

Kıp: *arasinda* “arasında” **CC, GT, İM**’de tanıklanmıştır: (CC 31a/18) *ēki katıñ arasinda* (Argunşah ve Güner, 2015: 190). “içeride, iki kadın arasında.” (GT 3424/13) *ikki düşmen*

arasında anıñ bigi söz sözlemek kerek-sen (Karamanlıoğlu, 1978: 161). “İki düşman arasında onun gibi söz söylemelisin.” (IM 60a/4) *seniñ arañda taķı melāyikeler arasında īmān keltürmek içinde* (Toparlı, 1992: 180). “Senin aradan da veya melekler arasında iman getirmek içinde.”

aradaķı ~ arakı: “ara, aradaki; içindeki”

• *arakı* < *ara*+*ķı* “ara, aradaki” *ara* sözcüğünün aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+*ķI*} ekini almasıyla oluşmuştur (GOT: 187; Taş, 2015: 43; ayrıca bkz. DTS: 51a; Wilkens, 2021: 57).

Orh: -

Uyg: arakı “aradaki, arasındaki” **DKPAM, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (DKPAM) *sın [suburgan] arakı sakınçı köñülü yügerü boltı an[ta] ok oruntın örü turup sın sub[urgan] arakı yerlerig körüp* (Elmalı, 2009: 129). “Mezarlık₂ içindeki düşünce yüreğini hoplattı. Daha sonra hemen o yerin önünde durup mezarlığın₂ içindeki yerleri görerek...” (HT VIII) *baş baştın ol bulut arakı ätiñiri y(a)rok täg* (Röhrborn, 1996: 97). “En üst derecedeki₂ o bulut arasındaki ezgili sabah ışığına gibi...”

Krh: arakı “ara, arasında” **KB, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (3499) *ķişiler arakı muyan edgülik / bu yerde bulunmaz munu belgülik* (Arat, 1979b: 351). “İnsanlar arasına karıştığın zaman elde edeceğin sevap ve iyilik burada bulunmaz, bu şüphesizdir” (Arat, 1985: 255). (KB 3671) *rica birle ħavfnı kanat sen kılın / bu iki arakı yoluğ sen alın* (Arat, 1979b: 369). “Sen rica ile havfı kendine kanat edin; bu ikisinin arasındaki yoldan şaşma” (Arat, 1985: 267). (TİEM 26/24) *köklär idisi yär idisi nä kim ol ekki arakı, ägär ärsä silär seziksizlär aydı* (Ünlü, 2004: 80). “Göklerin ve yerin yaratıcısı kimdir, ikisinin arasındaki şüphesiz sizlersiniz, dedi.” (JR 5/18) *Ol tanrıķa köklerniñ hem yerlerniñ mülki hem ol iki arakı, añar ol yanış* (Ata, 2004: 21). “Göklerin, yerin ve aralarındakilerin egemenliği Allah’ındır. Sonunda dönü Onadır” (Yazır, 2008: 84, 5/18). (AT) *yaratmadımız köklärni yerlärni nä kim bular iki arakılarını...* “... biz göğü, yeri ve onların arasında olanları...(diye) yaratmadık” (Borovkov, 2002: 54).

Hrz: aradaķı “aradaki” **NF, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 347/6) *aradaķı musulmānlar aydılar kim: Şeri’atta oğluñķa ölüm kelür* (Eckmann, 2004: 241). “Aradaki müslümanlar, şeriatte oğlu için ölüm olacağını söylediler.” (SK 28/04) *cümle ħalāyıklar, yerdeki, kökteki, aradaķı cümle canāvarlar qalmağay* (Yaman, 2016: 126). “Bütün kullar,

yerdeki, gökteki, ikisinin arasındaki bütün canavarlar, hiçbir kalmayacak” (Yaman, 2016: 194). (KE 234r5) *aradağı tamlar, sarāylar, yıgaçlar kamuğı aradın kitti, yazı boldı* (Ata, 1997: 338). “Aradaki damlar, binalar, ağaçların hepsi aradan gitti, ova oldu.”

Kıp: -

arasıntağı: “arasındaki, ortasındaki, içindeki”

• *arasıntağı* < *ara+sı+n+ta+ğı* “arasındaki, ortasındaki, içindeki” *ara* sözcüğünün sırasıyla; {+sI} üçüncü tekil kişi iyelik eki, zamir n’si ve {+DA} bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

Orh: -; **Uyg:** -

Krh: *arasıntağı* “arasındaki, ortasındaki, içindeki” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *nā kim yer kök arasındaki bar* (30, 14). “Gök ve yer arasında ne varsa hepsi” (Borovkov, 2002: 54).

Hrz: *arasındaki* “arasındaki” **NF, ME, KE**’de tanıklanmıştır: (NF191/1) *siziñ tağı anıñ ara yer kök arasındaki tēg tefāvut bar* (Eckmann, 2004: 131). “Sizin ve onun arasında, yer ve gök arasındaki kadar fark var.” (ME 68/4) *iki barmağ arasındaki açıklık ol öñ tişleri seyrek kişi şışuk yüzli er azarladı* (Yüce, 1993: 43). “İki parmak arasındaki açıklık, o ön dişleri seyrek kişi, şiş yüzli erkek azarladı.” (KE 121/r1) *yarlıg keldi: ol eki tağ arasındaki taş üze olturğıl* (Ata, 1997: 169). “Buyruk geldi: O iki dağ arasındaki taşın üzerinde oturun!”

Kıp: -

orta: “orta, merkez”

• *orto* “orta, merkez” (DTS: 371b; EDPT: 203b; GOT: 182; Wilkens, 2021: 515). Sözcük Köktürk döneminde tek başına kesin bir yön belirtmez; fakat *kün* ve *tün* sözcükleri ile kullanıldığında yön anlamı kazanmıştır. *Irk Bitig*’de Yıldırım *orto* (2017: 45) biçiminde okurken Tekin T. *ortu* (2019: 24) biçiminde okumuştur. *Irk Bitig*’de *kün orto ve tün orto* biçiminde tanıklanmıştır.

Orh: *orto* “orta”

kün orto < “gün ortası, güneşin ortaya geldiği yön, güney” (Ölmez, 2015: 356)

tün orto < “gece yarısı, kuzey” biçimleriyle **Orhon** döneminde **KT G2; BK K2, BK K11, Tar B2, Tar G6** yazıtlarında ve **IB 24**’de tanıklanmıştır: (BK K11) *ilgerü kün tutsıqıña*

bêrigerü kün ortosiña kurıgaru kün batsıkıña tün ortasiña tegi konturtum (Ölmez, 2015: 135). “Doğuda güneşin doğduğu yere, güneyde güneşin ortaya geldiği yere, batıda gecenin ortasına kadar yerleştirdim.” (KT G2) *ilgerü kün tutsıkka bêrigerü kün ortasiñaru k^uurıgaru kün batsıkıña yıırıgaru tün ortosiñaru...* (Ölmez, 2015: 83). “Doğuda Güneş’in doğduğu yere, güneyde gün ortasına, batıda Güneş’in battığı yere, kuzeyde gece yarısına...”

Uyg: *orta ~ orto ~ ortu ~ otara ~ otıra ~ otra ~ oturu* “merkez, orta” sözcüğünün metatezli durumlarına bu dönemde oldukça sık rastlanmıştır. **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 3) *taluy oırasınta çaparça tavraniı tugduıuz tuşığta taıılaçıg körkla maytriya taymag törölüg täıırilärkä tavraniımak...* (Tezcan, 1974: 70). “Okyanus ortasında acele davranıp merak edip karşılaştığı görkemli Maitriye yasalı tanrılar için çabalayarak ...” (HT VII) *Tavçan oron üzä ulatı kaıılılar üzä urup otra yorıdı* (Röhsborn: 1991, 102). “Tavçan yerinde ayrıca araçlarına yükleyip ortada yürüdü.”

Krh: *ortu* “orta, orta halli; karşı” **KB, DLT, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 5566-5567) *çıgayıg küdeşilse ortu bolur / bu ortu birer tınsa baylık bulur / çıgay ortu bolsa bu ortu bayur / bayusa bu ortu ilıı bay tolur* (Arat, 1979a: 553). “Fakiri korursan o orta halli olur; orta halli biraz kendini toplasa zengin olur. Fakirler orta halli olursa, orta halliler zenginleşir, orta halliler zenginleşirse memleket zengin olur” (Arat, 1985: 398). DLT’de sözcük *orto*; Çiğil lehçesinde “orta, her şeyin ortası” *kün orto* “gün ortası, öğle vakti” *ew ortası* “evin ortası” 74 37^b şeklinde geçer. *otra* “orta, çok kenarlı olan her şeyin ortası” 75 38^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 36”, 362). (TİEM 37/55) *baıa kördi kördi anı tamu ortası içrä* (Ünlü, 2004: 147). “Bir de bakar ki, o arkadaşının cehennemini ortasında olduğunu görür” (Yazır, 2008: 318, 37/55). (JR 44/47) *tutuıılar, süğrüııler anı tamuıııııı ortasiña tegi* (Ata, 2004: 129). “Tutun onu, yaka paça cehennemini ortasına doğru sürükleyin” (Yazır, 2008: 356, 44/47). ÖN’de *orta yaş* “orta yaşlı” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir. (AT) *ol yer ortası turur* (52b, 3). “Burası, yerin ortasıdır” (Borovkov, 2002: 202).

kün orto: “gün ortası, cenup” (Arat, 1987: 189). TİEM’de *kün orto* “öğle ve ikinci vakti” anlamlarında yön anlamı belirtmemektedir.

tün orto: “gece yarısı, şimal” (Arat, 1987: 192).

Hrz: *orta* “orta; orta derece” **NF, ME, HTKT, MM, YvB, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 210/2) *taıı ol kalını bu taııtıııı ortasında yaymııı erdi* (Eckmann, 2004: 114). “Ve o halıyı

bu tahtın ortasına sermişti.” (ME 138/1) *orta boldı ay, ay yaruladı, ortasıña yètti ay* (Yüce, 1993: 59). “Ay ortalandı, ay yarılandı, ay ortasına yetiştı.” (HTKT 44/47) *tutun anı, sürüñ anı tamıñnuñ ortasıña* (Sağol, 1993a: 280). “Tutun onu, yaka paça cehennemın ortasına doğru sürükleyin” (Yazır, 2008: 356, 44/47). MM’de *orta oturuş* “ikiden fazla rekatlık namazlarda ikinci rekattan sonraki oturma” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 246) anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. YvB’de *muharrem ayınıñ ortası* “Muharrem ayının ortası” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (67a/07) *ayttı: ‘barıñ, tēñiz ortasına atıñ!’* (Yaman, 2016: 163). “Gidin, denizin ortasına atın, dedi” (Yaman, 2016: 223). (KE 153r13) *Sarāy ortasında bir ak taş bar erdi uy şūrethıg, melik anıñ üze minip suw koyunur erdi* (Ata, 1997: 217). “Sarayın ortasında boğa yüzlü beyaz bir taş vardı, hükümet onun üstüne oturarak yıkanırđı.”

kün orta: “gün ortası” KE’de anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: *orta* “orta” **BV, CC, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, TA, TZ**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 205) tanıklanmıştır: (CC 60a/25) *ağça kayda kışlamış kanlı yerde kışlamış kanı nēçik yuhmamış hep ortada kışlamış* (Argunşah ve Güner, 2015: 255). “Akça nerede kışlamış? / Kanlı yerde kışlamış / Kanı nasıl bulaşmamış? / Hep ortada kışlamış” (Argunşah ve Güner, 2015: 342). (GT 130/5) *ortada münāza’at koptı* (Karamanlıoğlu, 1978: 64). “Ortada kavga başladı.” (İM 377a/8) *ol orta ‘amūd turur* (Toparlı, 1992: 390). “O ortadaki sütundur.”

ordon ~ orton ~ ortun: “orta, ortanca, orta derece, ara, arasında, vasat”

• *orton* < *orto+dun* “orta, ortanca, ara, arasında, merkez” (GOT: 123; ayrıca bk. DTS: 371b; EDPT: 204a; Wilkens, 2021: 515).

Orh: -

Uyg: *ordon ~ orton ~ ortun* < “orta, ortanca, merkez, arasında” (DTS: 371b; EDPT: 204a; Wilkens, 2021: 515). **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 1) *bo iki türlüñ nomlar ansar ortun yol tözlüg sakınçıg ... üç kölüñü nomlarta keñ uluğıña okşayur* (Hazai ve Zieme, 1971:22). “Bu iki türlü öğretilerin orta yolu esaslı düşünceyi, ... üç aracı öğretilerde büyüğüne² benzer.” (HT VI) *ortun sıñar yertinçüğ³, örü kötirsär çoğlug*

³ *ortun sıñar yertinçü* “dört yön, ile dört ara yön”, bunlara ek olarak “aşağı” ve “yukarı” (Ölmez, 1994: 169).

yalınlıg ädgü ädrämin inçip näñ örü... (Ölmez, 1994: 75). “Dört taraftaki dünya, yücelterek ışıltılı, yalın, erdemli₂ bir şekilde yükseğe çıkararak..”

Krh: - Hrз: - Kıp: -

ortakı: “orta, ortanca, ortadaki”

• *ortakı* < *otrakı* < *otırakı* < *ortunkı* < *orta+kı* < *ortu+n+kı* “ortadaki” (GOT: 182; ayrıca bk. DTS: 371b; Wilkens, 2021: 516)

Orh: -

Uyg: *ortakı* < *otrakı* < *otırakı* < *ortunkı* “ortadaki, merkezdeki” (DTS: 371b; Wilkens, 2021: 516). **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 8) *munı munçulayu tıltag basutçılar üzä baştınkı ordunķı adaktakı kertgünç köñülläriñä täg ök ädgüsi adrukı bolur* (Kara ve Zieme, 1977: 55). “Bunu böylesi sebepten (yani bu sebepten) yardımcıları ile baştaki, ortadaki, sondaki inanırların gönüllerine benzer iyiliği farklı olur.” (Tot.) *anta basa bilig kölünüp başdınkı ordunķı tokuz kapıglarça kayusınğa ärsär bilig ünüp añtırabaulıg tuyumga barır* (Kara ve Zieme, 1978: 88). “Daha sonra bilinç kapanıp baştaki ve ortadaki dokuz kapının hangisindeyse bilinç gelir ve (kişi) varoluşları arasında doğuma ulaşır.”

Krh: - Hrз: - Kıp: -

2.17. “Karşı” Anlamına Gelen Sözcükler

çer: “karşı; vakit”

• *çer* “karşı; vakit, zaman” (EDPT: 427a; ayrıca bkz. DTS: 144a).

Orh: - Uyg: -

Krh: *çer* “karşı; vakit, zaman” **DLT**’de tanıklanmıştır: DLT’de Oğuz lehçesinde “bir şeyin karşı” *añın ewi bu çerlikte* “Onun evi şunun karşısında 162 81^b, 195 98^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 146).

Hrз: - Kıp: -

karşı ~ karşu: “karşı; karşıt, düşman, düşmanca, kavga”

• *karşı* < *kar-ı-ı* “karşıt, düşman, düşmanca, kavga; karşı tarafta bulunan” *kar-* “karmak, karıştırmak” fiilinin fiilden isim yapan {-ı} ekini alarak *karış-* “karşı durmak” fiilini

oluşturur. Bu fiil daha sonra fiilden isim yapan {-I+} ekini alarak *karşı* “karşıt, düşman, düşmanca, kavga; karşı tarafta bulunan” sözcüğünü oluşturur (EDPT:663b; OTWF: 342, 344; ayrıca bkz. DTS: 429a; Wilkens, 2021: 339).

Orh: -

Uyg: *karşı* “saray; karşıt, düşman, düşmanca, kavga; karşı tarafta bulunan” **AYS, BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır. (AYS VII) *yultuz karşıtı tüş bermägülük ig agrıg ämgäk üzä ämgänmägülük* (Çetin, 2012: 133). “Yıldız karşıtı mükafat vermeyen hastalık₂ ve sıkıntı ile acı çekmeyen...” (HT IX) *karşı savlarda köñül küçin işlätzün tep muntag sav kälürdi* (Aydemir, 2010: 110). “Karşı laflarda anlayış yetkisini yerine getirsin, diyerek bunun gibi laf getirdi.”

Krh: *karşı* ~ *karşu* “karşı; saray, köşk” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4246) *bu begler evi atı karşı turur / bu karşı içinteki karşı turur* (Arat, 1979b: 427). “Bu beyler evine saray (karşı) derler; bu saray içindekiler her vakit birbirlerine karşı gelirler” (Arat, 1985: 307). (KB 6211) *yaşık yerke indi yüzün kızledi / kalık karşu keldi izin izledi* (Arat, 1979b: 615). “Güneş yere indi ve yüzünü gizledi; gök yüzü karşılarından yükselerek, onun izini tâkip etti” (Arat, 1985: 444). DLT’de *karşı* “hakan sarayı; iki bey arasında uyuşmazlık; karşıt, zıt” *tüün künnün karşıtı-ol* “Gece, gündüzün mukabilidir, karşıtıdır” 213 107^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 226). (AH 462) *kaça kelse yügrük yüğürmaz urup / kaçā kaytarılmaz (A→ karşu bolmaz) katıg ya kurup* (Arat, 1951: 77). “Koşanın (koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz; kuvvetli yay kurmakla kader geri çevrilmez” (Arat, 1951: 98). TİEM ve JR’de tanıklanan sözcük yön anlamı belirtmemektedir. (ÖN B150) *tağı nêrdên çıksañ ewürgül yüzünge üze mescid Mescid-i Mekke. Tağı nêrde kim bolsañız ewrün yüzleriñizni añar karşu* (Üşenmez, 2010: 224). “Her nereden yola çıkarsan, yüzünü Mescid-i Haram’a çevir. Her nerede olsanız, yüzünüzü ona çevirin ki, insanlar için aleyhinize bir delil olmasın” (Yazır, 2008: 25, 2/150). AT’de *karşı* “saray, köşk” anlamlarında kullanılmış ve *karşu* ile *karşa* “karşısına, önüne; karşı karşıya” anlamlarıyla “birbirlerinin yüzüne doğru durmak” anlamlarında yön anlamı belirtmemektedirler.

Hrz: *karşı* ~ *karşu* “karşı, +A doğru” **NF, ME, HTKT, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 27/9) *tağka karşu keldük erse, ol tağdın ävâz keldi* (Eckmann, 2004: 20). “Dağa karşı geldiğimizde o dağdan bir ses geldi.” ME’de *karşı* “saray” anlamına gelirken; *karşu* “karşı” anlamında kullanılmıştır: (ME 20/6) *karşu tutdı aña süngüni, yönderdi süngüni*

anın tapa (Yüce, 1993: 34). “Süngüsünü ona doğru tuttu, süngüsünü ona doğru yönlendirdi.” (HTKT 2/144) *taķı haķıķat üze ol nêrde kim bolsañız ewrûñ yüzleriñizni anar karşı* (Sağol, 1993a: 14). “Siz de -ey müminler- nerede bulunursanız yüzünüzü ona doğru çeviriniz” (Yazır, 2008: 25, 2/144). (SK 71b/06) *bulķıyā karşı yöridi* (Yaman, 2016: 168). “Bulûkiya ona doğru yürüdü” (Yaman, 2016: 227). (KE 127v1) *Ba‘zılar aymışlar yarlıģ: buzaģuģa tapunģanlar bir tokuz sıbı ewlerindin çıķıp kapuģlarında başların yalañ kılıp kıbleģa karşı tizin çöküp boyunların kılıçģa sunup öltürsünler* (Ata, 1997: 179). “Bazıları ferman buyurdular: Buzaģıya hizmet edenler, dokuz torun evlerinden çıkararak, başları çıplak olarak, kibleye karşı dizleri üzerine çöktürülerek, boyunlarını kılıca sunarak öldürsünler.”

Kıp: *karşı* ~ *karşı* “karşı” **BM, BV, CC, Gİ, GT, İM, KF, KFT, KK, MG, MS, RH**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 129) tanıklanmıştır: (CC 62b/13) *ol frişte sö[v]ünüp karşı bardı öpti kuçtı* (Argunşah ve Güner, 2015: 266). “O melek sevinerek karşı vardı, o cüzzamlıyı öptü, kucakladı (Argunşah ve Güner, 2015: 358). (GT 239/39) *karşum-da kēlip turģan bilsem ‘acebā nēm-dür* (Karamanlıoğlu, 1978: 119). “Karşımda gelip duran bilsem acaba neyimidir?” (İM 89a/8) *kıblaķa karşı yügen hāletde özge endāmlarını taķı iki yeñini sıģanģay* (Toparlı, 1992: 198). “Kibleye karşı gem halde başka uzuvlarını veya iki elbisesini salınacak.”

tuş: “+A doğru; karşı; bir şeyin karşıısı”

• *tuş* “+A doğru; karşı; bir şeyin karşıısı” (OTWF: 264; EDPT: 558a; ayrıca bkz. DTS: 590a-b).

Orh: -

Uyg: *tuş* “eş, arkadaş; karşılaşma, buluşma; zaman, an” (EDPT: 558a; OTWF: 264; Wilkens, 2021: 762) anlamındadır ve burada yön anlamı taşımamaktadır.

Krh: *tuş* “+A doğru; akran, eş, öģür” **JR**’de tanıklanmıştır: (JR 28/22) *ķaķan kim yüzlendi erse Medyen tuşınģa aydı: bolģay kim iğim köndürgey mēni tüz yolķa* (Ata, 2004: 75). “Medyen’e doğru yöneldiğinde, ‘Belki Rabbim beni düz yola çıkarır’ dedi” (Yazır, 2008: 276, 28/22).

Hrz: *tuş* “karşı; bir şeyin karşıısı” **NF, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 430/3) *Ķaķan kim ol taģ tuşınģa yetmiş erdüķ* (Eckmann, 2004: 299). “O daģın karşıısına ne zaman ulaşmıştıķ?” **SK**’de *tuş* “denk, benzer” anlamında kullanılarak yön anlamı

belirtmemektedir. (KE 19v9) *Bir kün bir mescidde Âdem şüretini buldular anı tapunu başladılar, tegme bir kimerse tuş tuşğa but kıldılar* (Ata, 1997: 28). “Bir gün bir mescitte Adem sureti buldular, ona tapmaya başladılar, herbiri karşı karşıya (karşısına) put edindiler.”

Kıp: *tuş* “hiza, yan” **İH, İM, İN**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 285). **İM**’de *tuş* “hiza” anlamında tanıklanarak yön ifade etmemektedir.

tuşındaki: “karşısındaki”

• *tuşındaki* < *tuş+ı+n+da+kı* “karşısındaki” *tuş* “karşı, bir şeyin karşıısı” sözcüğünün sırasıyla; {+I} üçüncü tekil şahıs iyelik eki, *zahir n*’si, {+DA} bulunma-ayrılma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

Orh: - Uyg: - Krh: -

Hz: *tuşındaki* “karşısındaki” **NF**’de tanıklanmıştır: (NF 320/7) *anı tuşındaki mēve tağı yerke tüşti* (Eckmann, 2004: 222). “Onun karşısındaki meyve yere düştü.”

Kıp: -

utru ~ uturu: “ön; karşı”

• *utru ~ uturu* < **utur-u* “ön; karşı” *utur-* fiilinin {-U} zarf-fiil ekini aldıktan sonra sözcüğün kalıplaşmasıyla oluşmuştur (EDPT: 64a; ayrıca bkz. DTS: 618a; Wilkens, 2021: 807).

Orh: -

Uyg: *utru ~ uturu* “karşı” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: Bu dönemde daha çok “bir fikrin karşısında durmak, direnmek” anlamlarıyla kullanılmıştır.

Krh: *utru* “ön; karşı” **AH, TİEM, JR, AT**’de tanıklanmıştır: (AH 369) *ne iş utru kelse anı keç bakın / ol işniñ öñini soñını saķın* (Arat, 1951: 70). “Hangi işle karşılaşırsan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün” (Arat, 1951: 95). (TİEM 36/9) *kıldımız anlarıñ utrularında bir çoçu tam anlarıñ arkalarındın bir çoçu tam ört(t)ümüz anlarıñ anlar körmäzlär* (Ünlü, 2004: 140). “Onların hem önlerinden bir set, hem arkalarından bir set çekmişiz, kendilerini sarmışızdır. Onlar, baksalar da, görmezler” (Yazır, 2008: 312, 36/9). (JR 34/9) *baķmazlar mu ol kim utrularında turur, ol kim soñlarında turur kökdin hem yerdin* (Ata, 2004: 83). “Gökyüzünde ve yeryüzünde, önlerinde ve

arkalarında olanlara bakmazlar mı?” (Yazır, 2008: 304, 34/9). (AT) *utrımızda bñdñk darya arķamızda fir‘avn ķılıķ tartsa...* (31, 29). “Karşımızda büyük bir deniz var ve eğer ardımızdan firavun bize hücum ederse...” (Borovkov, 2002: 293).

Hz: *utru* “karşı, +A doğru, ön” **NF, ME, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 350/9) *men utru kelip vesvese ķılur men* (Eckmann, 2004: 243). “Ben karşı gelerek vesvese çıkarırım.” (ME 170/3) *utru baķdı, endñşe birle baķdı* (Yñce, 1993: 66). “Karşı baktı, endişe ile baktı.” (MM 358/1-2) *kerek evvel ãmñn mñsñlman özññ / ķeđin utru ursañ bu yolķa yñzññ* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 144). “Mñslñman olman önce iman gerektirir. Sonra yñzñññ bu yola (doķru) ķevirmelisin” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 189). (SK 59b/14) *mñn saña ķelāl aş utru ķoydum, yemedññ* (Yaman, 2016: 156). “Ben senin önñne helal lokma koydum, yemedin” (Yaman, 2016: 217). (KE 123v17) *Mñsñ tağdın inip ķelmişde bir urağut utru keldi* (Ata, 1997: 173). “Musa dağdan inip geldiğinde bir kadın karşısına geldi.”

Kıp: *urtu* ~ *utru* “karşı, karşılık” **CC**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 293, 294) tanıklanmıştır: (CC 62b/8) *utru bir ķişi yoluķtu* (Argunşah ve Güner, 2015: 266). “Bir ķişiyle rastlaşmak, karşılaşmak” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

utrukı: “öndeki, önde (ileride) bulunan”

• *utrukı* < **utur-u+ķı* “öndeki, önde (ileride) bulunan” *utur-* fiilinin {-U} zarf-fiil ekini alıp kalıplaşmasıyla isim yapısında olan sözcüğün aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini almasıyla olduğu düşünñlebilir.

Orh: - Uyg: -

Krh: *utrukı* “öndeki, önde (ileride) bulunan” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *bilñr nñ kim yñzi utrukıñı anlarda ķeđinķi* (33, 6). “Onların önlerindeki ve artlarındakini bilir” (Borovkov, 2002: 294).

Hz: → *utru*

Kıp: → *utru*

2.18. Zamir ile Kurulmuş Yön İfade Eden Sözcükler

aḡa: “ona; oraya”

● *aḡa* < *a+ḡa* < *a+n+ga* “ona; oraya” *a* “ol” zamirinden sonra verme-bulunma durumu eki olan *{+ḡA}* veya kuşkusuz daha da eski bir biçim olan *{+n+kA}* ekini alarak oluştuğu düşünülebilir (Tekin T., 2016: 104; ayrıca bkz. EDPT: 170a; GOT: 200; DTS: 46b; Wilkens, 2021: 54).

Orh: -

Uyg: *aḡa* “ona; oraya” **BT, HT, ETŞ, AYS** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 25) *aḡa sud[urta sözläyür...* (Wilkens, 2007: 144). “Orada vaaz metni anlatır.” (AYS X) *aḡa ay buyruk a amrak aṭayım* (Gulcalı, 2015: 102). “Ona: Ey kumandan, sevgili yavrum... (Gulcalı, 2015: 121).”

Krh: *aḡa* “ona” **KB, AH, TİEM, JR**’de tanıklanmıştır. KB, AH ve TİEM’de *aḡa* “ona” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir. (JR 28/30) *kaçan keldi erse aḡa ündenildi kolnuḡ orḡ yanındın, mübārek orun içinde / kutluḡ orun içinde yıḡaçtın kim: ey Mūsā men men taḡrı ‘ālemnüḡ iḡisi* (Ata, 2004: 76). “Oraya vardığında, mübarek bölgedeki vadinin sağ tarafındaki ağaçtan kendisine şöyle seslenildi: ‘Ey Musa! Şüphesiz Ben, gerçekten Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah’ım!’” (Yazır, 2008: 276, 28/30).

Hz: *aḡa* “ona” **NF, ME, MM, YvB**’de tanıklanan sözcük “ona” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Kıp: *aḡa* “ona” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

aḡaru ~ anarı: “ona doğru; oraya”

● *aḡaru* < *an+garu* “ona doğru” *a* “ol” zamirinin sırasıyla; zamir *n*’si *{+GArU}* yön gösterme durumu ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir (Tekin T., 2016: 75; EDPT: 190a; GOT: 200, 206; ayrıca bkz. DTS: 46b; Wilkens, 2021: 54).

Orh: *aḡaru* “ona doğru; oraya” **TI D3**’de tanıklanmıştır: (TI D3) *aḡaru sülemeser kaçan <ne>ḡ erser* (Ölmez 2015:183). “Ona doğru ordu göndermezsek her ne olursa...”

Uyg: -

Krh: *aḡaru* “ona doğru; oraya” **TİEM**’de tanıklanan kelime “ona” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir.

Hrz: *aṇaru* “oraya” **ME**’de tanıklanmıştır: (ME 123/2) *anuṇ birle aṇaru berü yariṣṭırlar* (Yüce, 1993: 56). “Onunla oraya doğru yarıştılar.”

Kıp: *anarı* “öte taraf, ileriye doğru” **İH**’de tanıklanmıştır: (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 9).

anda ~ anta: “onda; orada”

• *anda ~ anta* < *a+n+ta* “onda; orada” sözcük; *a* “ol” zamirinin *zampir n*’si aldıktan sonra {+DA} bulunma durumu ekini almasıyla oluşmuştur (EDPT: 176b; GOT: 173; ayrıca bkz. DTS: 45b; Wilkens, 2021: 51).

Orh: -

Uyg: *anda ~ anta* “onda; orada” **BT, HT, AYS** metinlerinde tanıklanmıştır: (B 1) *anta bitimiş użıklar şloklar ägsüsär* (Hazai ve Zieme, 1971: 20). “Orada yazılmış heceler, mısralar azalırsa...” (HT VII) *anta olurd[açı] toyınlar äksügiñä hañ[a] ötünüp* (Röhrborn, 1991: 90). “Orada oturacak rahipler(in) eksiğine hana saygı göstererek...”

Krh: *anda* “orada” **KB, DLT, AH, TİEM, JR, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 395) *özüm kalsa yalnız kara yer kıtın / mañar idğil anda üküş rahmetin* (Arat, 1979b: 54). “Kara yer altında tek başıma kalınca, orada da sayısız rahmetini bana ulaştır” (Arat, 1985: 39). (KB 3045) *kılıç kayda erse kümüş anda ol / kümüş kayda erse kılıç tuttu yol* (Arat, 1979b: 313). “Kılıç nerede ise gümüş oradadır; gümüş nerede ise kılıç oraya yönelir” (Arat, 1985: 224). DLT’de *anda* “orada, onda” anlamında bir edattır 75 38^a (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 71). (AH 244) *ülüş boldı malı kişiler ara / bañıl aldı anda ökünçtin ülüş* (Arat, 1951: 59). “Kişiler malı arasında bölüştüler, hasisin ondan payına düşen pişmanlık oldu.” (AH 276) *tişisi kalıp bir adın er bile / ol anda yatıpan birür sanını* (Arat, 1951: 62). “Karısı başka bir erkekle kalarak, orada onunla yatarak vücudunu (ona) verir.” (TİEM 06/51) *anlarğa anda adın dost yā iş ärkligi ap yazuk kăçrū kıldaçı bolğay kim anlar qorqarlar* (Kök, 2004: 94). “Onlara orada başka dost ya iş kudreti ne de günah geç kalınmış olacak ki onlar (bundan) korkarlar.” (JR 7/119) *galebe kılındılar anda, yandılar hōr bolup anlar* (Ata, 2004: 26). “Artık orada mağlup olmuş, küçük düşmüşlerdi” (Yazır, 2008: 120). (ÖN A38) *anda du‘ā kıldı Zekerıyya idisiñe. Aydı; idim; bėrgil maña seniñ qatıñdın oğlan arıg; haqıqat üze sen du‘ānıñ işitgeni* (Üşenmez, 2010: 249). “O aralık Zekeriya Rabbine dua etti ve şöyle dedi: ‘Ey Rabbim! Bana katından temiz bir soy ihsan et! Şüphesiz Sen, duayı işitensin!’” (Yazır, 2008: 46, 3/38). (AT) *ol taşğa tãgdimiz anda yatdımız ol balık*

anda tirildi (10b, 32). “O kayaya ulaştık, orada yattık, balık o zaman dirildi” (Borovkov, 2002: 51).

Hrz: *anda* “orada; oraya” **NF, HTKT, MM**’de tanıklanmıştır: (NF 18/6) *taḳı ol Umm-i Cemīl anda helāk boldı* (Eckmann, 2004: 14). “Ve Ümm-i Cemil orada helak oldu.” (HTKT 100/4) *kopardılar anda toḡmı* (Sağol, 1993a: 362). “Orada toz kopardılar.” (MM 321/2) *bu yön anda açlur èrip aḳsa-sèn / namāz rûze tã’at nu zühd raḥtına / muḥabbetniñ otı çaḳıp yaḳsa-sèn* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 139). “Fakat oraya varıp içine girdiğin ve namaz, oruç, ibadet gibi zahitlik yoluna muhabbet ateşini çaḳıp yaktığın zaman bu yön açılır (Argunşah ve Toparlı, 2014: 186).

Kıp: *anda* “onda; orada” **BM, DM, İM, Kİ, KK, TA**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 9) tanıklanmıştır: (IM 13a/7) *ol kişi ayıtsa nè işim bar benim anda tēse kāfir bolur* (Toparlı, 1992: 154). “O kişi söylese, ne işi var benim orada dese, kafir olur.”

antada: “orada; ondan, ondan sonra”

● *antada* < *a+n+ta+da* “orada; ondan, ondan sonra” *a* “ol” zamirinin sırasıyla; *zamir n*’si aldıktan sonra {+DA} bulunma-çıkma durumu ekini alması ve anlamı güçlendirmek için tekrar {+DA} bulunma- çıkma durumu ekini almasıyla oluşmuş bir yapı olduğu düşünülebilir (ayrıca bkz. GOT: 203, 204; EDPT: 181b; DTS: 45b).

Orh: -

Uyg: *antada* “orada; ondan, ondan sonra” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 9) *antada taḳı içt[in] tãgirmi* (Tekin Ş., 1960: 78). “Ve yine bunun içinde çep çevre (Tekin Ş., 1960: 210). (HT X) *[an]tada basa oñ elgin yasta[n]ıp* (Mirsultan, 2010: 132). “Ondan sonra sağ eline yaslanarak...”

Krh: - **Hrz:** - **Kıp:** -

andın ~ antın: “ondan; oradan; daha sonra”

● *andın ~ antın* < *a+n+dın* “ondan; oradan; daha sonra” *a* “ol” zamirinin *zamir n*’si aldıktan sonra ayrılma durumu eki olan {+DIn} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir (GOT: 216, 513; EDPT: 177b; ayrıca bkz. DTS: 45b; Wilkens, 2021, 52).

Orh:-

Uyg: *andın* ~ *antın* “ondan; oradan; daha sonra” **BT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 3) *andın sıñar yakın barıp kätmenin çotın kazıp sundariniñ ölügin tartıp* (Tezcan, 1974: 40). “O tarafa doğru yakınlaşıp giderek, kazarak, Sundari’nin ölüsünü sürüterek (zorla çekerek)...” (Tot.) *andın tığşılıp tamukta tokuz yüz kata yarıp* (Kara ve Zieme, 1978: 124). “Oradan değişerek cehennemde dokuz yüz kata çıkararak...”

Krh: *andın* “ondan; oradan” **KB, DLT, AH, TİEM, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 1562) *sözün kesti elig közi yaş saça / turup çıktı andın sakınçığ kuça* (Arat, 1979b: 173). “Hükümdar sözünü kesti, gözünden yaşlar akıttı; Ögdülmüş keder içinde, oradan kalkıp, çıktı” (Arat, 1985: 121). (KB 5719) *men emdi saña keldim andın turup / bu işke kengeş bir idi keç körüp* (Arat, 1979b: 567). “Ben şimdi oradan kalkıp, sana geldim; iyice düşünerek, bu hususta bana yol göster” (Arat, 1985: 409). DLT’de *andın* “ol işaret zamirinin çıkma durumu hali” *ol andın nēn çürledi* “o, ondan menfaat elde etti” 162 81^b (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 72, 161). AH’da *andın* “ondan” olarak tanıklanmıştır. (TİEM 23/19) *anıñ içindä yemişlär üküş tağı andın yeyür silär* (Ünlü, 2004: 58). “Onun içinde yiyecekler çok fazla (ve) orada yersiniz.” (ÖN B36) *tayındurdı ol ikegüni iblīs andın. Tağı çıkardı ol ikegüni ol nersedin kim erdiler anıñ içinde* (Üşenmez, 2010: 212). “Bunun üzerine şeytan onları oradan kaydırđı, ikisini de bulundukları yerden çıkardı” (Yazır, 2008: 13, 2/36). AT’de *andın* “ondan” anlamında kullanılarak yön anlamı ifade etmemektedir.

Hrz: *andın* “ondan; oradan” **NF, HTKT, MM**’de tanıklanmıştır: (NF 45/13) *men andın çıka bilmez men, tēdi* (Eckmann, 2004: 33). “Ben oradan çıkamam, dedi.” (HTKT 2/36) *azdurdı ol ikegüni iblīs, andın* (Sağol, 1993a: 6). “O ikisini şeytan orada azdırdı.” MM’de *andın* “ondan” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir.

Kıp: -

andıran ~ antıran: “ondan; oradan”

• *andıran* < *a+n+tır+an* “ondan; oradan” *a* “ol” zamirinin sırasıyla; *zamir n*’si, Eski Moğolca yaklaşıma-bulunma durumu eki olan {+Dİr} eki ve isimden isim yapan {+An} ekini almasıyla oluştuğı düşünülebilir (OTWF: 61; GOT: 203; ayrıca bkz. DTS: 45a; Wilkens, 2021: 50).

Orh: -

Uyg: *andıran ~ antıran* “ondan; oradan” **AYS** metninde tanıklanmıştır: (AYS X) *közin idi andıran keřärü umatın ür keç tetrü körü turup* (Gulcalı, 2015: 84). “Gözünü ondan hiç ayırmadan uzun süre dikkatlice bakıp durup” (Gulcalı, 2015: 112).

Krh: - Hrız: - Kıp: -

andırtın ~ antardın ~ antırtın: “ondan; oradan”

• *andırtın ~ antartın ~ antırtın* < *a+n+dır+tın* “ondan; oradan” zamir *n*’sinden sonra Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} eki ve yer zarfı yapan {+DIn} ekini almasıyla oluştuğu düşünölebilir (GOT: 203; EDPT: 181b; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 50). (krş: → *öñdürtin*)

Orh: -

Uyg: *andırtın ~ antartın ~ antırtın* “ondan; oradan” **BT, AYS, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 13) *aşnukı kılınçı[nıñ tü]řindä an[dı]rtın tayıp aklançıg yavız yulkıta tuggulug* (Zieme, 1985: 173). “Daha önceki davranışının sonucunda oradan uzaklaşıp tiksindirici₂ hayvan (olarak) doğmak için...” (HT V) *t(ä)ñri t(ä)ñris[i] burhan nirvanka kirü y(a)rlıka[mış]ta ken andırtın özin u[ça] kälip* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 252). “Tanrı tanrısı Buddha Nirvāṇa’ya kirip beyanından sonra oradan kendisi uçup gelerek...”

Krh: -

Hrız: *aldırtın* “önden; önceden” **YvB**’de tanıklanmıştır: (YvB A.I.8.) *davud başlı begler edüğü adlı kişini t(e)mirge aldırtın çıkarup iymişler* (Özyetgin, 1996: 105). “Davud’un başkanlığındaki beyler Edüğü adlı kişiyi Timur’a önden çıkarıp göndermişler” (Özyetgin, 1996: 135).

Kıp: -

antaçak(ı)ya: “orada, oracıkta”

• *antaçakıya* < *a+n+ta+ça+kıya* “orada, oracıkta” *a* “ol” zamirinin sırasıyla; zamir *n*’si, {+DA} bulunma durumu eki, {+ça} eşitlik eki ve {+kIyA} küçöltme ekini alarak oluştuğu düşünölebilir (ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 52; *antaça*→ EDPT: 181b; DTS: 45b; {+kIyA}→ GOT: 73, 106).

Orh: -

Uyg: *antaçak(ı)ya* “orada, oracıkta” **BT** metninde tanıklanmıştır: (BT 38) *antaçak(ı)ya ok kur(e)kar äv-niñ...* (Kasai ve Ogihara, 2017: 126). “Oracıkta küçük tapınak evinin...”

Krh: - Hrz: - Kıp: -

antaķı: “oradaki”

• *antaķı* < *a+n+ta+ķı* “oradaki” *a* “ol” zamirinin üzerine sırasıyla *zamir n’si*, {+DA} bulunma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+kI} ekini alması sonucu oluşmuştur (GOT: 205; EDPT: 175a; ayrıca bkz. DTS: 45b; Wilkens, 2021: 52).

Orh: -

Uyg: *antaķı* “oradaki” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 25) *antaķı o[otlarıg] altun yalpırgak[lıg lenh]wa çäçäklär b(ä)lgürt[üp]* (Wilkens, 2007: 146). “Oradaki ateşleri altın yapraklı nilüfer çiçekleri belirerek...” (HT VII) *anta[ķı] yörüglärkä tatganıp* (Röhrborn, 1991: 48). “Oradaki açıklamaları beğenerek...”

Krh: *andaķı* “oradaki” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *andaķı kişilärdin ta’am qoldılar* (11, 23). “Oradaki kişilerden yemek istediler” (Borovkov, 2002: 51).

Hrz: *andaķı* “oradaki” **NF**’de tanıklanmıştır: (NF 123/15) *taķı andaķı kăfırlar birle ğazāt kılġıl* (Eckmann, 2004: 88). “Ve oradaki kafirler ile savaşan.”

Kıp: -

baņaru: “bana doğru”

• *baņaru* < *ben+ga+ru* “bana doğru” sözcük, *ben* ~ *men* birinci tekil kişi zamiri üzerine {+gA} verme-bulunma durumu ekini almış (Tekin T., 2016: 113) ve *baņa* ~ *maņa* biçimine geçmiş ve daha sonra sözcük yer zarfı türeten {+rU} ekini alarak “bana doğru” anlamını kazanmıştır (Tekin T., 2016: 130; ayrıca bkz. GOT: 198; DTS: 81b).

Orh: *baņaru* “bana doğru” **TI K10**’da tanıklanmıştır: (TI K10) *bög(ü) kagan baņaru ança yıdmiş* (Ölmez, 2015: 184). “Bögü Kağan bana şöyle göndermiş.”

Uyg: - Krh: - Hrz: - Kıp: -

bun[tı]n: “bundan; buradan”

• *buntın* < *bu+n+tın* “bundan; buradan” *bu* zamirinin *zamir n’si* ve ayrılma durum eki olan {+DIn} ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir.

Orh: -

Uyg: *buntın* “bundan; buradan” **Maitri.** metninde tanıklanmıştır: (Maitri) *bun[tı] yana soz-akka bakitga* [bar]dı (Geng ve Klimkeit, 1988: 66). “Bundan başka köye sadaka yemeğine gitti.”

Krh: - Hrз: - Kıp: -

maṇaru ~ meṇärü: “bana, bana doğru, bana göre” → **baṇaru**

• *maṇaru~meṇärü* < *men+ge+rü* “bana göre” (Wilkens, 2021: 468, 474) anlamlarına gelen sözcük *ben ~ men* kişi zamirinin datif eki {+gA} aldıktan sonra yön gösterme eki {+rU} alarak çekimlenmesiyle oluştuğu düşünülebilir.

Orh: → **baṇaru**

Uyg: *maṇaru* “bana, bana doğru, bana göre” sözcüğü **BT**’de tanıklanmıştır. (BT 20) [*amanç*] *maṇaru kälip inça tep sözlädi* (Zieme, 2000: 91) “[Hükümdar] bana doğru gelerek şöyle söyledi.”

Krh: - Hrз: - Kıp: -

munda ~ munta: “burada, bunda”

• *munda* < *mu+n+da* “burada, bunda” *mu* “bu” zamirinin {+DA} bulunma-çıkma durumu ekini almasıyla oluştuğu düşünülebilir (ayrıca bkz. GOT: 205; DTS: 349b; Wilkens, 2021: 480).

Orh: -

Uyg: *munda ~ munta* “burada, bunda” **BT, HT, Tot.** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT VII) *munta noš tatıg tüzini ölitip yaşardı* (Röhrborn, 1991: 58). “Burada iksirin2 tamamını sulayıp yeşertti.” (Tot.) *tört tamırlar içintä beş ras(a)yan ak(ı)r inçip munda yänä tamırlarığ beş törlüg üzä* (Kara ve Zieme, 1978: 104). “Dört damar içinde beş meyve özü akmasına rağmen burada yine damarlı beş türlü ile...”

Krh: *munda* “burada, bunda” *munda* “burada, bunda” **KB, DLT, AH, TİEM, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 4070) *bu yerke tägi ol tapuğçı kırı / munında naru yok ağırlık kırı* (Arat, 1979b: 410). “Hizmetkârların dereceleri buraya kadardır; bundan sonra artık onlar için bir yükseliş derecesi yoktur” (Arat, 1985: 295). (KB 4657) *munında naruķı negü bėrgüñi / maņa sen ayıtma ayıtğıl öñi* (Arat, 1979b: 467). “Bunlardan başka daha neler

vereceğini bana sorma; bunu başkalarına sor” (Arat, 1985: 337). DLT’de “burada, bunda” anlamında bir yer zarfıdır. (DLT) *emgeksizin turğu yōk munda yamu (tamu) / edgölüküg körmedip ajun çıkar* “İnsan burada, yani dünyada emek harcamadan duracağını düşünmesin! Adam iyilik görmeden vakti geçer (ve ölür)” 211 106^a (Kaçalın ve Ölmez, 330). (AH 288) *tavar asğı ne ol barur sen yalıñ / kalur munda kiğin şeped şandukun* (Arat, 1951: 63). “Malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin, sepet ve sandığın burada geride kalır” (Arat, 1951: 92). TIEM’de *munda* “bunda, bundan” anlamlarıyla yön anlamı belirtmemektedir.” (AT) *ketgil munda bir ançağa tāgi* (13b, 8). “Bir süre için buradan uzaklaş” (Borovkov, 2002: 192).

Hz: *munda* “burada; bundan” **NF, HTKT, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 15/9) *munda konmak gerekmez erdi* (Eckmann, 2004: 11). “Burada konaklamak gerekmezdi.” (KT 26/146, 147) *konur mu siz ol nêrse içinde kim munda, kurtulğanlık hālinda būstānlar içinde taķi çeşmeler içinde* (Sağol, 1993a: 205). “Sizler burada, bahçeler ve çeşmeler içinde güvende olacak mısınız?” (MM 65/3) *şırāt saķışını bérür munda ol* (Argunşah ve Toparlı, 2014: 100). “Sırat köprüsünün hesabını burada verir” (Argunşah ve Toparlı, 2014: 161). (SK 17b/12) *Aña sordum: “Sen munda oturmuş sên. Halkların canını nêtek alur sên?”* (Yaman, 2016: 115). “Ona sordum: ‘Sen burada oturmuşsun, kulların canını nasıl alıyorsun?’” (Yaman, 2016: 184). (KE 33r4) *Kāşūr aydı: ‘Abhor zindānıdın kurtuldum, bir kēçe munda yatur-men* (Ata, 1997: 46). “Kasur, Abhor zindanından kurtuldum, bir gece burada yatıyordum, dedi.”

Kıp: *munda* “burada” **BM, DM, KK, TA**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 188) tanıklanmıştır.

muntada ~ muntida ~ muntuda ~ mintada ~ mintida ~ mondita: “burada; bundan, bu takdirde”

● *muntada ~ muntida ~ muntuda ~ mintada ~ mintida ~ mondita* < *mu+n+da+ta* “burada; bundan, bu takdirde” *mu* “bu” zamirinin {+DA} bulunma-çıkma durumu ekini aldıktan sonra anlamı güçlendirmek için tekrar {+DA} bulunma- çıkma durumu ekini almasıyla oluşmuş bir yapı olduğu düşünülebilir.

● *muntada* < *mun+ta+da* “burada; bundan, bu takdirde” (ayrıca bkz. GOT: 94, 197, 204, 205, 372; DTS: 349b; Wilkens, 2021: 480).

Orh: -

Uyg: *muntada ~ muntida ~ muntuda ~ muntada ~ muntida ~ monđita* “burada; bundan, bu takdirde” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıřtır: (BT 37) *birök yüz öđi öđi anı tąg bağlăr bolsarlar muntada bolup utgalı yegădgăli uguluk ärmăzlăr* (Wilkens, 2016: 426). “řayet yüz(lerce) başka onun gibi beyler olurlarsa burada olup galip gelmek için₂ üstün olamazlar.” (HT V) *muntada tař năcă toyın egil ärsăr* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 98). “Buradan dıřarıda ne kadar rahip ve rahip olmayan varsa...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

mundın ~ muntın: “buradan”

- *mundın ~ muntın* < *mu+n+dın* “buradan” *mu* “bu” zamirinin yer ve yön zarfı yapan {+DXn} ekini alarak oluştuğu düşünölebilir.
- *mundın ~ muntın* < *mun+tın* < *bo / mun+dın* “buradan” (GOT: 206, 208; ayrıca bkz. DTS: 438b; Wilkens, 2021: 480).

Orh: -

Uyg: *mundın ~ muntın* “buradan; bundan” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 37) *alku burhanlarnığ adın tözün[l]ärniđ sansarlığ muntın kıldığtın ozup ünüp* (Wilkens, 2007: 92). “Bütün Buddhaların öbür taraftaki soylu kişilerin Samsăra’ya ait bu taraftaki kıyıda serbest bırakarak₂.” (HT IX) *muntın turmış äymănçim(i)znığ ülgüsın kolosın tuta tăđinsăr* (Aydemir, 2010: 130). “Burada duran ödleğ insanımızın ölüsünü, vaktini tutup yerine getirse...”

Krh: *mundın* “buradan; bundan” **KB, DLT, AH, TİEM, ÖN, AT**’de tanıklanmıştır: (KB 476) *yana aydı mundın barur men turup / elig tapđıđa bu özüm yüz urup* (Arat, 1979b: 62). “Bir de düşündü: Hükümdarın hizmetine girmek üzere buradan kalkıp, gidiyorum” (Arat, 1985: 44). (KB 1445) *özün köçğü mundın köçün aşnu ığ / kerekligni algıl kereksizni tığ* (Arat, 1979b: 162). “Sen buradan göçüp gideceksin, göç yükünü önceden gönder; ancak lüzümlü olanları al, lüzümsuzları bırak” (Arat, 1985: 113). DLT’de *mundın* “bu işaret zamirinin ayrılma durumu hali” *ol mundın barığsağ tegül* “O buradan gidecek değil” (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 343). (AH 442) *hünerrlıđđa ajun vefasızrağ ol /) hünersızđa mundın cefa azrağ ol* (Arat, 1951: 76). “Dünya hüner sâhibi için daha çok vefasızdır, hünersize burada cefa daha azdır” (Arat, 1951: 98). TİEM ve ÖN’de *mundın*

“bundan” anlamıyla yön anlamı belirtmemektedir. (AT) *kaysar aytdı elij mundın ırak turur...* (143, 2). “Hükümdar, senin ülken buradan uzak, dedi” (Borovkov, 2002: 192).

Hz: *mundın* “bundan; buradan” **NF, MM, SK, KE**’de tanıklanmıştır: (NF 40/2) *mundın kaytur bolsaq, bizke hōrluk bolğay tēdi* (Eckmann, 2004: 29). “Buradan geri denecek olursak bize kötülük olacak, dedi.” MM ve SK’de *mundın* “bundan” anlamında kullanılarak yön ifade etmemektedir. (KE 46v14) *ey İbrāhīm Mevlī yarlıkar; bu yēr saña ermez, mundın kitgil tēp maña fermān keldi tēp melikge haber ıddı* (Ata, 1997: 64). “İbrahim Mevli buyurur; bu yer senin değildir, buradan gidin diyip, bana ferman geldi diyerek hükümdara haber gönderdi.”

Kıp: *mundan* “bundan; buradan” **KK**’de (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 188) tanıklanmıştır.

mundakı ~ muntağı ~ muntağı: “buradaki, oradaki”

- *muntağı* < *mu+n+ta+ğı* “buradaki, oradaki” *mu* “bu” zamirinin sırasıyla; *zamir n*’si {+DA} bulunma-çıkma durumu eki ve aitlik-ilişkinlik sıfatı türeten {+KI} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

- *muntağı* < *mun+da+ğı* (GOT: 205; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 480).

Orh: -

Uyg: *mundakı ~ muntağı ~ muntağı* “buradaki, oradaki” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (HT V) *mundakı törö nātäg ärsär* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 72). “Buradaki töre nasıl ise...” (HT VII) *tükäl bilgä [t(ä)]ñri t(ä)ñrisi burhan muntakı yorıkıg bışrunu y(a)rılıkap* (Röhrborn, 1991: 60). “Mükemmel bilgili tanrılar tanrısı Buddha buradaki tevsiri olgunluğa eriştirip buyurarak...”

Krh: *mundakı* “buradaki” **AT**’de tanıklanmıştır: (AT) *mundakı kişilär bizgä nārsä bārmädilär* (11, 25). “Buradaki insanlar bize bir şey vermediler” (Borovkov, 2002: 192).

Hz: - Kıp: -

muntıran ~ muntran: “buradan, oradan”

Sözcüğün etimolojine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

- *muntıran* < *mu+n-tır+an* “oradan, buradan” *mu* “bu” zamirinin Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} eki ve isimden isim yapan {+An} ekini alarak oluştuğu düşünülebilir.

- *muntıran* < *mun+tır+an* “oradan, buradan” (GOT: 203; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 480).

Orh: -

Uyg: *muntıran* ~ *muntran* “oradan, buradan” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 37) *muntran taysar ol’ok buyan [ädgü kılın]ç küçintä altı kat t(ä)ñri [yärintä] yetirär kata tugar s(ä)n tep* (Wilkens, 2016: 392). “Buradan ayrılırsa tam bu iyi amel₂ aracılığıyla altı kat tanrıların ülkesinde yedişer kez doğarsın der.” (HT V) *muntıran sok[a] tagdın yınak yorıy beş y[üz] bärä yer yorıp* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 202). “Buradan başlarken kuzey tarafından yürüyüp beş yüz mil yer yürüyerek...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

muntırdın ~ muntırtın: “buradan, oradan”

Sözcüğün etimolojine ilişkin iki görüş öne sürülebilir:

- *muntırdın* ~ *muntırtın* < *mu+n+dır+tın* “oradan, buradan” *mu* “bu” zamirinin Eski Moğolca yaklaşma-bulunma hali eki olan {+DXr} ekini ve yer ve yön zarfı yapan {+DXn} ekini alması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

- *muntırdın* ~ *muntırtın* < *mun+tır+dın* “oradan, buradan” (GOT: 203; ayrıca bkz. Wilkens, 2021: 480).

Orh: -

Uyg: *muntırdın* ~ *muntırtın* “oradan, buradan” **BT, HT** metinlerinde tanıklanmıştır: (BT 13) *amtı mundırtın bululmuş ağır buyannıñ tüşintä alku t(ä)ñrilärniñ* (Zieme, 1985: 175). “Şimdi buradan bulunan önemli sevaplar aracılığıyla bütün Buddhaların...” (HT V) *muntırdın kedin tagdın bulunça yänä tag ara üç yüz bärä yer yorıp* (Dietz, Ölmez ve Röhrborn, 2015: 177). “Buradan kuzeybatı tarafında yine dağın arasında üç yüz mil yer yürüyerek...”

Krh: - Hz: - Kıp: -

SONUÇ

Bu çalışmada tarihî Türk yazı dilleri (Çağatayca ve Eski Anadolu Türkçesi hariç) dönemleri incelenmiş, dönemin yazıt ve eserleri, eserlerin nüshaları hakkında kısa bilgiler verildikten sonra yazıt ve belirli eserlerdeki yön ifade eden sözcükler belirlenmiş, bu sözcükler tematik bir sınıflandırma sonucunda 18 farklı başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklar; 1. “Doğu” Anlamına Gelen Sözcükler, 2. “Batı” Anlamına Gelen Sözcükler, 3. “Kuzey” Anlamına Gelen Sözcükler, 4. “Güney” Anlamına Gelen Sözcükler, 5. “Alt, Aşağı” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 6. “Üst, Yukarı, Üzeri, Üzerine” Anlamlarına Gelen Sözcükler, 7. “Ön, Ön Taraf, İleri, Öte” Anamlarına Gelen Sözcükler, 8. “Arka, Geri” Anamlarına Gelen Sözcükler, 9. “Sağ, Sağ Taraf” Anamlarına Gelen Sözcükler, 10. “Sol, Sol Taraf” Anamlarına Gelen Sözcükler, 11. “Köşe, Bucak, Civar” Anamlarına Gelen Sözcükler, 12. “Kıyı, Kenar, Yan” Anamlarına Gelen Sözcükler, 13. “Taraf, Cihet” Anamlarına Gelen Sözcükler, 14. “İç” Anlamına Gelen Sözcükler, 15. “Dış” Anlamına Gelen Sözcükler, 16. “Ara, Orta” Anamlarına Gelen Sözcükler, 17. “Karşı” Anlamına Gelen Sözcükler, 18. Zamir İle Kurulmuş Yön İfade Eden Sözcükler olacak şekilde sınıflandırılmıştır. Daha sonra dönemler hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

İlk dönem Orhon Türkçesi dönemidir. Bu dönemde II. Doğu Türk Kağanlığı yazıtları ve III. Doğu Türk Kağanlığı yazıtları taranmış, hangi satırlarda geçtiği belirlenmiş ve en az iki örnekle bu sözcükler gösterilmeye çalışılmıştır. Orhon Türkçesi döneminde kağanlık yazıtı dışında da elimize geçen yazıt ve eserler taranmıştır. Kağanlık dışı yazıtlardan Yenisey Yazıtları genellikle döneminin önemli kişilerinin ölümleri, kısaca ailesi ve savaşları üzerine birkaç satırlık yazılardan oluşur. Yazıtlar, ölen kişilerin ardından yazılmış metinlerdir. Hacimce küçük olan bu yazıtlar yön adları bakımından bize yeterli malzemeyi sağlayamamaktadır. Kağanlık dışı yazıtlardan Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları incelendiğinde yazıtların çoğu tek satırdan oluştuğu için sözcük çeşitliliği bakımından zengin olduğu söylenemez. Yazıtlara bakıldığında yön ifade eden herhangi bir sözcüğe rastlanmamıştır. Kağanlık dışı yazıtlardan Kırgızistan Yazıtları da çok kısa olduğundan ve çoğu taşlarda (Koçkor) hemen hemen aynı şeylerin yazılmış olmasından sözcük çeşitliliği bakımından zayıf kalmışlardır. Yön adı ifade eden sözcüklere sadece iki yerde rastlanmıştır. Bu dönemde yazıtlar dışında Türk runik yazısı ile yazılmış ve günümüze kadar gelebilmiş tek eser *Irk Bitig*’dir. Yine bu eser de taranarak içerisinde yer alan yön ifade eden sözcükler çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Bu dönemde taranan yön sözcüklerinin tamamı Türkçedir.

Köktürk alfabesi Köktürk döneminden sonra Uygurlar tarafından da kullanılmıştır. Uygurlar eski Türk runik alfabesini yazıtların yanı sıra birkaç değişiklik ile kağıda da aktarmışlardır. Uygurların kabul ettikleri dinler gereği eserler Maniheizm ve Budist özellikler taşır. Moğol istilasına karşı karşıya kalan Uygurlar bu eserleri toprağın altına saklamışlardır. Bu eserler Doğu Türkistan'ın Dunhuang bölgesinde "Bin Buda Mağaraları"na yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu bölgeye yapılan kazılarda esasını Alman heyetlerinin oluşturduğu kazılarda bulunan metinlerin fragmanları çeşitli ülkelere taşınmıştır. Bu fragmanların bazıları birçok nedenden dolayı kaybolmuş ve uzun süre toprak altında kalmasında dolayı da tahrip olmuştur. Uygur dönemi için *Berliner Turfantexte*, *Xuanzang Biyografisi* ve *Altun Yaruk Sudur*, Hamilton'un hazırladığı (1986) *Manuscripts ouïgours dy IX^e-X^e siècle de Touen-houang*, Özlem Ayazlı'nın hazırladığı (2016) *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı* eserleri taranmış ve bu dönemde taranan sözcüklerin büyük bir çoğunluğu Orhon Türkçesi dönemi ile büyük oranda benzerlikler göstermiştir. Taranan sözcüklerin tamamı Türkçedir.

Karahanlı dönemi için *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakâyık*, *TIEM* 73'te Suat Ünlü'nün hazırladığı (2004) *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (235v/3-450r7): Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Abdullah Kök'ün hazırladığı (2004) *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Tiem 73 1v-235v/2): Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Aysu Ata'nın hazırladığı (2004) *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Emek Üşenmez'in hazırladığı (2010) *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*, A.K. Borovkov'un hazırladığı (2002) *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)* eserleri taranmıştır. Bu dönemde İslamiyet'in etkisiyle Arapça-Farsça sözcükler dilimize girmiş ve yine yön ifade eden sözcüklerin büyük çoğunluğu önceki dönem sözcükleri ile benzerlik göstermekle beraber çoğunluğu Türkçe az da olsa Arapça ve Farsça sözcüklere de rastlanmıştır.

Harezm-Altın Ordu dönemi için János Eckmann'ın hazırladığı *Nehcü'l-Ferâdis: Uştmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, Aysu Ata'nın hazırladığı (1997) *Kıssasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I-II: Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Recep Toparlı ve Mustafa Arguhsah'ın hazırladığı (2014) *Muînü'l-Mürîd* ve Gülden Sağol (1993) *Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-Sözlük I*, Nuri Yüce'nin hazırladığı (1993) *Mukaddimetü'l-Edeb, Hıvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*, Ümran Yaman'ın hazırladığı (2016) *Doğu Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb (Gramer-Metin-Çeviri-Dizin)*, Ayşe Melek Özyetgin'in hazırladığı (1996) *Altın Ordu, Kırım ve*

Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi isimli çalışmalar taranmıştır. Bu dönemde tespit edilen sözcüklerin büyük bir kısmı Türkçe olmakla birlikte İslamiyet'in etkisi ile Arapça ve Farsça sözcüklere rastlanmış ve bu dönemde bu üç dilden farklı olarak Soğdça bir sözcük de tespit edilmiştir.

Kıpçak döneminde için Mustafa Argunşah ve Galip Güner'in hazırladıkları (2015) *Codex Cumanicus*, Recep Toparlı'nın hazırladığı (2017) *İrşâdül'l-Mülûk Ve's-Selâtîn*, Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun hazırladığı (2019) *Gülîstân Tercümesi* eserleri taranmış ve yine İslamiyet'in etkisiyle Arapça ve Farsça sözcüklerle birlikte Harezmi döneminde tanıklanan Soğdça kökenli sözcük bu dönemde de karşımıza çıkar ve yine belirlenen sözcüklerin büyük bir çoğunluğunu Türkçe oluşturur.

Bu dönemlerde taranan sözcüklerin büyük bir bölümünün Türkçe olması bize gösteriyor ki Türkler gelenek, görenek ve kültürlerine bağlı kalmayı büyük oranda başarmış ve dilini sonraki dönemlere aktarma da büyük gelişim göstermişlerdir. Tarihî Türk dillerinde karşımıza çıkan sözcük çalışmaları da (özellikle *Dîvânu Lüğâtî't-Türk*) bize Türkçenin ve Türk diline olan bağlılığın ne denli büyük olduğunu göstermektedir. Bu çalışma Harezmi dönemi diğer eserleri, Kıpçak dönemi eserlerinin tamamı, Çağatayca dönemi ile eserleri ve Eski Anadolu Türkçesi de dâhil edilerek geliştirilebilir; ancak yine de bu tezle Türkiyat araştırmalarına küçük bir katkı sunulmak istenmiştir.

Tematik bir tasnifle taranan sözcükleri dönemsel olarak karşılaştırmayı amaçlayan bu çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için sonuçlar tablolastırılmıştır.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
ay tuğsık				
kün tuğsık	kün tuğsık	kün tuğsık	kün tuğış/ kün toğuşı	kün tuğış/ kün toğuşı
		şark	şark	şark
		toğar		
		kün toğar	kün toğar	
ilgerü	ilgerü	ilgerü	ilgerü	ilgeri
öñ		öñ	öñ	öñ

öñdin	öñdin	öñdin		öñdin
-------	-------	-------	--	-------

Tablo 1: “Doğu” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
		batar		batış
		batarđın		
		kün batar	kün batar	
batsıķ / batsıĝ		batsıķ / batsıĝ		
kün batsıĝ	kün batsıĝ/ķ	kün batsıĝ/ķ		
			kün batış	
		ĝarb	ĝarb	ĝarb
kêdin / kidin / kêtin	kêdin / kidin / kêtin	kêdin / kidin / kêtin	kêdin / kidin / kêtin	
	kêdinki	kêdinki		
	kêdirdin			
ķurı	ķurı			
ķurıđın				
ķurıya				
ķurıĝaru				
		maĝrıb	maĝrıb	maĝrıb

Tablo 2: “Batı” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
ır ~ yır		ır ~ yır (güney)		
ķuz	ķuz	ķuz		
		şamal		
	taĝđın			
	taĝđınķı			
tün orto		tün orto		

yır				
yırdınta				
yırya				
yırğaru				

Tablo 3: “Kuzey” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
bèri	bèri / berü	bèri	bèri (+dan beri; sonra)	bèri (+dan beri; sonra)
bèridin / birdin	bèridin / birdin			
bèrigerü	bèrigerü			
bèriye/ birye				
bèrüki	bèrüki			
	irdin / irtin			
kün orto		kün orto		
	kündin / kürtin			
	kürtinte / küntininte			
	kürtinki			

Tablo4: “Güney” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
	al		al ~ all	
	aldırtı			
	alt / altın	alt / altın	alt / altın	alt / altın
	altınkı / altındaki	altınkı / altındaki		altınkı / altındaki
asra	asra	asra	asra	
	asrakı	asrakı		
		ast	ast	ast

		astın	astın	astın
			astınkı	astınkı
			astınrak	
		aşağ ~ aşağı	aşağ ~ aşağı	aşağ ~ aşağı
		aşağa ~ aşağı	aşağa ~ aşağı	aşağa ~ aşağı
				aşağarak
				aşakak
		aşağı ~ aşağı	aşağı ~ aşağı	aşağı ~ aşağı
	boğrı			
kıdı	kıdı	kıdı	kıdı	
		kıdırak	kıdırak	
		koy ~ kuy		
			kuyı	
	tüb		tüb	dip
	töben ~ töbün	töben ~ töbün	töben ~ töbün	töben ~ töbün
			zır	

Tablo 5: “Alt, Aşağı” Anlamlarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
			ör	
	öri ~ örü		öri ~ örü	
	örk			
tepe, töpö	tepe, töpö	tepe, töpö	tepe, töpö	tepe,
	töpölerindeki			
		üst	üst	üst
	üstün	üstün	üstün	
	üstünki	üstünki	üstünki	
	üstünrek	üstünrek	üstünrek	
	üstürti			
üze	üze	üze	üze	üze
	üzeki	üzeki		

		üzele	üzele	
			üzerge	
				üzere
				üzeri
			üzerine	
	üzesinte	üzesinte	üzesinte	
			üzesindeki	
		üzre	üzre	üzre
				üzüre
yoḡaru	yoḡaru	yoḡar ~ yoḡaru	yoḡaru	yoḡaru / yoḡaru /yuḡaru / yuḡarḡu / yuḡarı
	yoḡaruḡı			
	yüg			
yügerü				

Tablo 6: “Üst, Üzeri, Yukarı” Anlamlarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
	alın	alın	alın	alın
			aṅru	
				aṅḡaru
			aru (arurak)	
		aşa		
		baş		
		burun		
	buruntın			
ıṅaru	ıṅaru			
			ileg	
		ilerü	ilerü	ileri
		iley	iley	iley
ilgerü	ilgerü	ilgerü	ilgerü	ilgerü

keçe				
		kat	kat	kat
				ön
öñ	öñ	öñ	öñ	öñ
öñdin	öñdin	öñdin	öñdin	
	öñdinki / öñdüñki	öñdinki / öñdüñki		
	öñdürdin / öñdürtin			
	öñeli			
öñre	öñre	öñre		
öñreki	öñreki			
	ösk / üsk	ösk / üsk		
			öte	öte
			öterek	
			ötgerü	
	yoğuç	yoğuç		
				yülgerü

Tablo 7: “Ön, Ön Taraf, İleri, Öte” Anlamlarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
arqa	arqa	arqa	arqa	arqa
		arqaru		
		arqadın		
	arqasıntağı			
	art	art	art	art
		artinça	artinça	artinça
		artgaru	artgaru	artgaru
				atkarı
				gerü
		izerü		

		қадра		
		қая		
		қайра	қайра	қайра
кѐрү	кѐрү	кѐрү	кѐрү	кѐрү
		кѐн		
		соң	соң	соң
			соңınча	
	уça	уça		уça
		уду		
		узурa		

Tablo 8: “Arka, Geri” Anlamlarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
	оң	оң	оң	оң
	оңарула			
	оңдın	оңдın		
	оңдınkı			
				оңлу
		сағ	сағ	сағ
		сағдınkı	сағдınkı	

Tablo 9: “Sağ” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
	sol	sol	sol	sol
	soldın / soltın	soldın	soldın	
		solça		
				sollu
	soltınkı		soltınkı	

Tablo 10: “Sol” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
		buçğak / buçkağ	buçkağ	buçğak / buçak
buluñ	buluñ	buluñ	buluñ	buluñ
	buluñdın		buluñdın	
buluñdağı	buluñdağı / buluñdağı			
	buluñça			
	buluñlıg	buluñlıg		
			köşe	

Tablo 11: “Köşe, Bucak, Civar” Anlamalarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
			ërin	
		eyegü		
			kenār	
	kıdıg	kıdıg		
	kıdıgındaki			
			kıra	
		kırağ / kırığ	kırağ / kırak / kırığ	kırağ / kırığ
			kırañ / kırıñ	kırañ / kırıñ
			kıy	
			kıyın	
		hadd	hadd	hadd
		kaş	kaş	
uç	uç	uç	uç	uç
	uç tüp			
	uç kıdıg			
	uçsuz			

yağa			yağa	
yan	yan	yan	yan	yan
	yanındaki		yanındaki	yanındaki
			yaŋ ~ yaŋa	yaŋ ~ yaŋa
			yaŋağ	
yen		yen		

Tablo 12: “Kıyı, Kenar, Yan” Anlamlarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
			cârib	cârib
			cihet	cihet
				etrâf
	ıntın			
	ıntınındaki			
		kol	kol	kol
		kolça		
	naru	naru	naru	
			narurağ	
				öçek
			sak	
			sarı	sarı
sınar	sınar	sınar	sınar	
		sınardın	sınardın	
	sınardınkı			
	sınarkı			
	sınarsok			
		sınaru		
tapa	tapa	tapa	tapa	tapa / taba
		taparu / tabaru	taparu	
			taraf	taraf
		yarı	yarı	yarı

	yıñak			
	yıñakdağı			
	yıñakdınğı			
	yıñaklardaki			
			yön	yön

Tablo 13: “Taraf, Cihet” Anlamlarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
			batın	batın
ıç	ıç	ıç	ıç	ıç
	ıçdın	ıçdın		
	ıçinte	ıçinte	ıçinte	ıçinte
				ıçerü
	ıçdinki			
	ıçdırtı			
	ıçdırtın			
	ıçgerü		ıçgerü / ıçkerü	ıçkeri / ıçkerü
	ıçinteki	ıçinteki	ıçindeki	ıçintegi
ıçre	ıçre	ıçre	ıçre	ıçre
ıçreki	ıçreki	ıçreki		
				ışeri / ışkeri
				ıçerü / ıçeri

Tablo 14: “İç” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
			hâl	
taş	taş	taş	taş	taş ~ tış
taşdın	taşdın / taştın	taşdın	taşdın	taşdın

				taşarı
	taşgaru	taşgaru	taşgaru	taşgaru ~ tışgaru ~ daşgarı
	taşinta		taşinta	
			taşındaķı	
		taşirtı		
		taşirtın		
				taşķı
taşra	taşra	taşra	taşra	taşra ~ daşra ~ dışra
	taştınķı / taşdınķı			
	taştıntaķı			
	taşdırtı			
	taşdırtın			

Tablo 15: “Dış” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
ara	ara	ara	ara	ara
	arasında / arasinta			
	araķı	araķı	aradaķı	
		arasındaķı	arasındaķı	
	orto ~ orta ~ ortu ~ otara ~ otıra ~ otra ~ oturu	ortu	orta	orta
	orton / ordon / ortun			
	ortakı			

Tablo 16: “Ara, Orta” Anlamlarına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

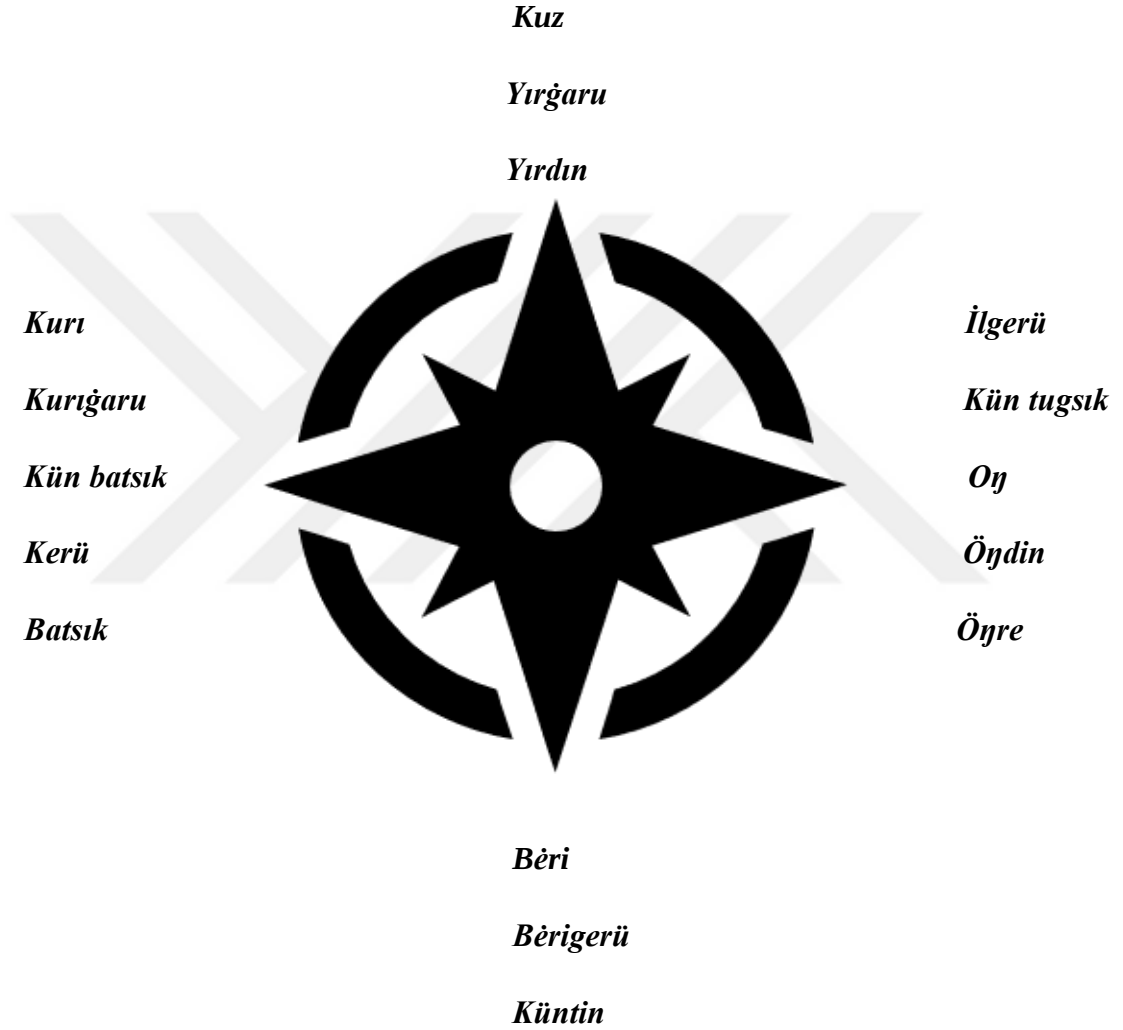
Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
		çer		
	karşı	karşı ~ karşı	karşı ~ karşı	karşı ~ karşı
		tuş	tuş	tuş
			tuşındaki	
	utru ~ uturu	utru	utru	utru ~ urtu
			utrukı	

Tablo 17: “Karşı” Anlamına Gelen Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Orhon Türkçesi	Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
	aşa	aşa		
aşaru			aşaru	aşaru
	anda / anta	anda / anta	anda / anta	anda / anta
	andın / antın	andın / antın	andın / antın	
	andırın			
	andırtın / antırdın		altırdın	
	antaçağıya			
	antağı / andağı	antağı / andağı	antağı / andağı	
başaru				
	buntın			
	maşaru			
	munda / munta	munda / munta		
	muntada			
	muntın / mundın	muntın / mundın	muntın / mundın	muntın / mundın
	mundağı	mundağı		
	muntıran			
	muntırtın			

Tablo 18: Zamir İle Kurulmuş Yön İfade Eden Sözcükler Tablodaki Gibidir.

Tablolarda gösterilen sözcükler zaman zaman birbirlerinin yerine de kullanılmıştır. Özellikle doğu anlamına gelen sözcükler (*ilgerü*, *öŋ* gibi) sağ anlamında da kullanılmıştır. “İç” anlamına gelen sözcükler “ara, orta” anlamlarına da gelirken tam tersi olarak “ara, orta” anlamlarına gelen sözcükler “iç” anlamına da gelmektedir.



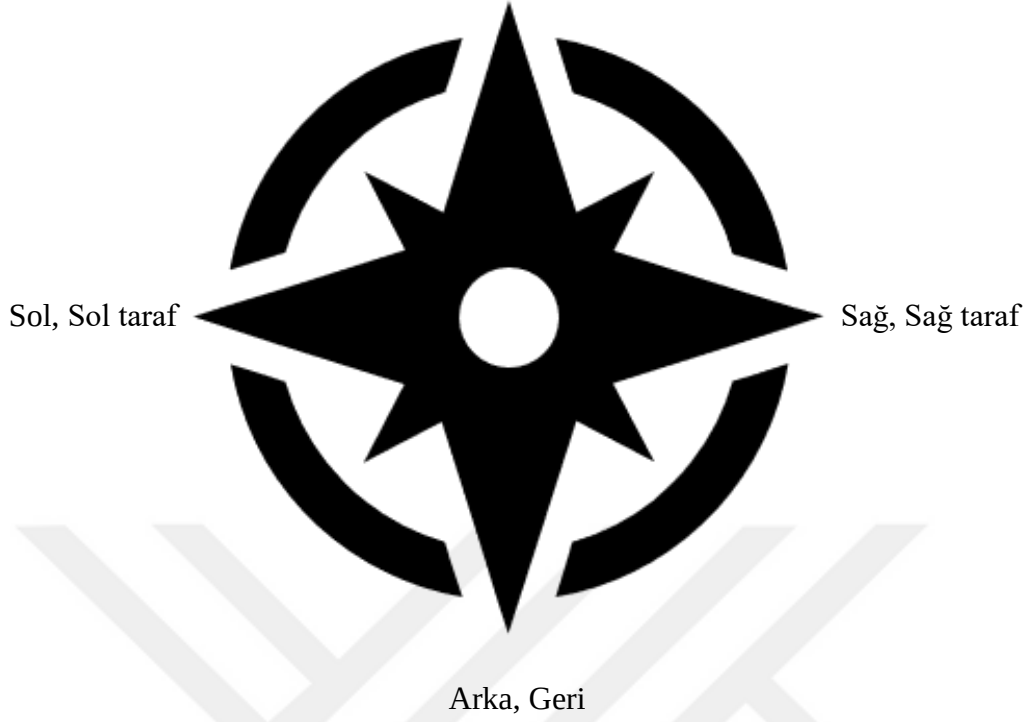
Yukarıda ana yönlerin sadece bir kısmı gösterilmeye çalışıldığı gibi ana yönler Tarihi Türk dillerinde oldukça yoğun kullanılmıştır. Doğu, batı, kuzey ve güney yönlerini ve bu yönlerin zıt yönünü gösteren bu tablo çalışmayı daha anlaşılır kılacaktır. Ana yönlerle birlikte

ara yönler de mevcuttur. Ara yönler genellikle iki ayrı yön ifadesinin bir araya gelmesi ile oluşturulmuş birleşik yapılardır.

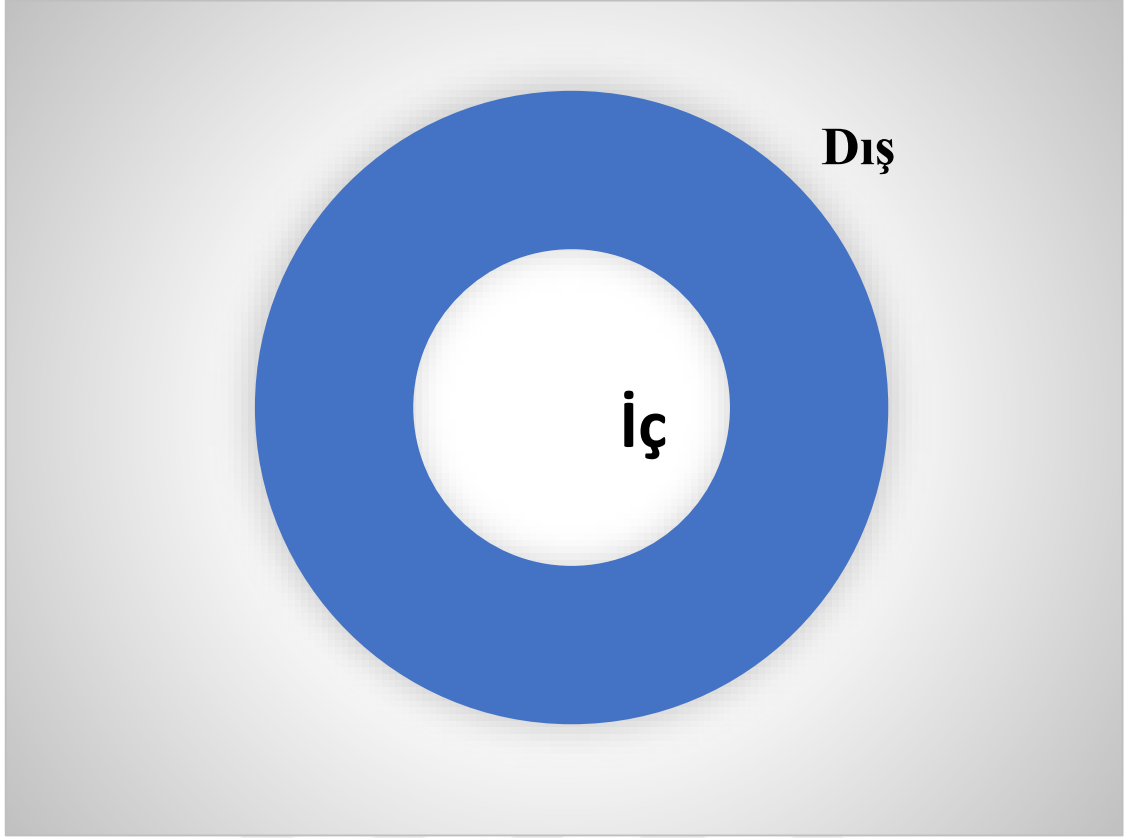


“Alt, aşağı”, “üst, üzerine, yukarı”, “arka, geri” ve “ön, ileri, öte” anlamlarına gelen sözcüklerin zıtlıkları yukarıdaki gibidir. Tabloda sözcükler gösterildiğinden burada tekrar gösterilmemiştir.

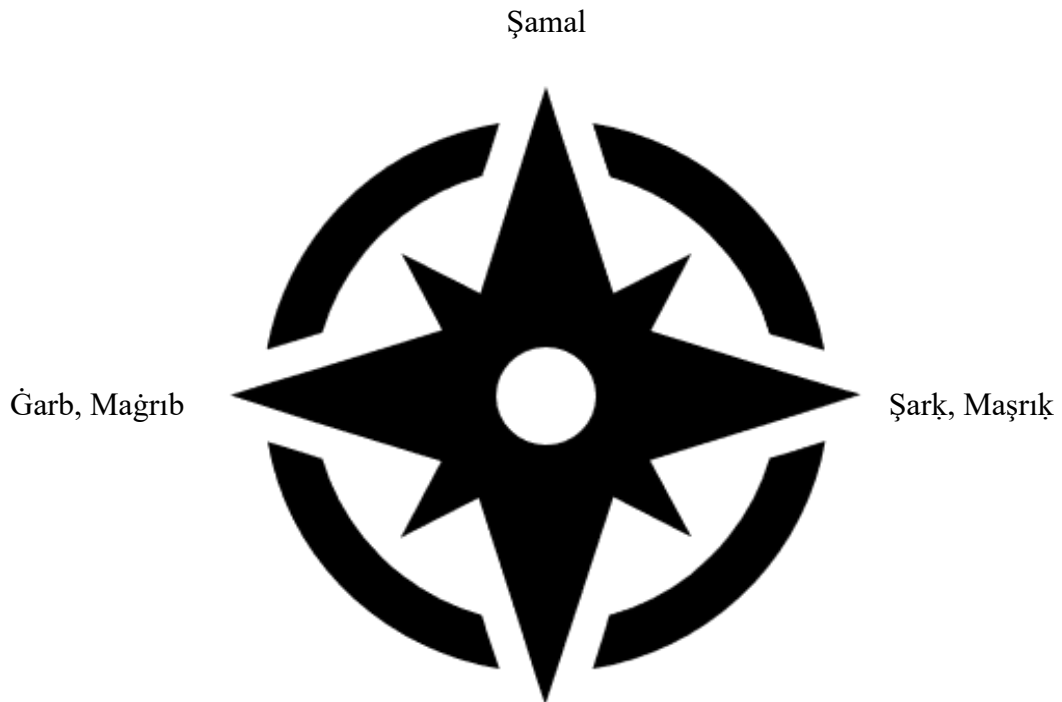
Ön, İleri, Öte



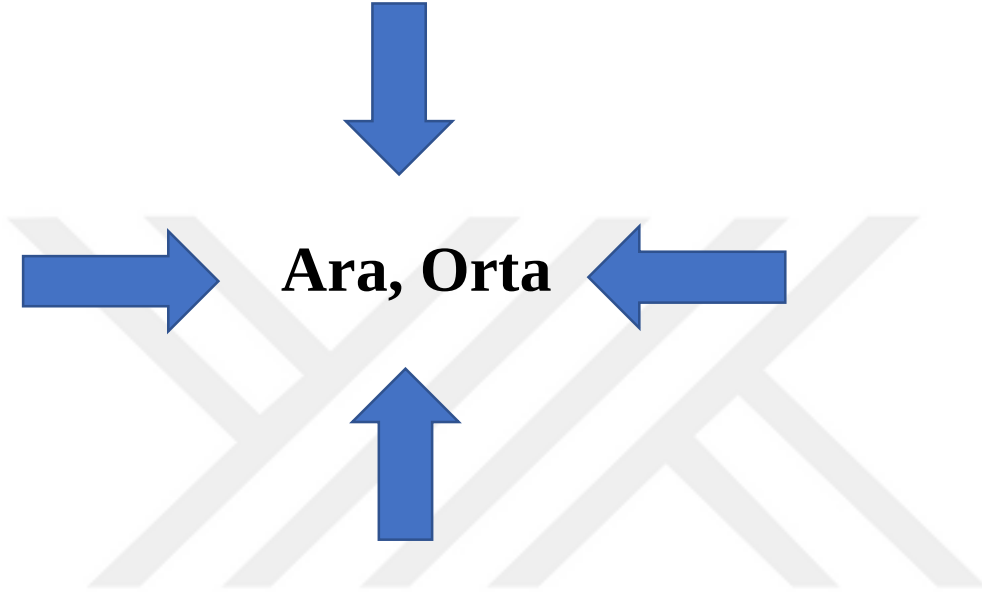
“Sağ”, “sol”, “arka, geri” ve “ileri, ön, öte” anlamlarına gelen sözcüklerin zıtlıkları yukarıdaki gibidir. Tabloda sözcükler gösterildiğinden burada tekrar gösterilmemiştir.



“İç” ve “dış” anlamlarına gelen sözcüklerin yönleri yukarıdaki gibidir. Tabloda sözcükler gösterildiğinden burada tekrar gösterilmemiştir.



Yabancı kökenli olup dilimize giren sözcükler yukarıdaki gibidir. Bu sözcükler dilimizde Karahanlı döneminden itibaren tanıklanmıştır. buna sebep şüphesiz İslamiyet'in kabulüdür. Bu sözcüklerin tamamı Arapça'dır. Arapça "güney" anlamına gelen *cenup* sözcüğü taranan eserlerde henüz tanıklanmamıştır.



"Ara, orta" anlamlarına gelen sözcüklerin yönü yukarıdaki gibidir.



"Karşı" anlamına gelen sözcüklerin yönü yukarıdaki gibidir. Bu sözcükler zaman zaman "ön" anlamında da kullanılmıştır.

Bu çalışma Harezmi dönemi diğer eserleri, Kıpçak dönemi eserlerinin tamamı ve Çağatayca dönemi ve eserleri dâhil edilerek geliştirilebilir; ancak yine bu tezle Türkiyat araştırmalarına küçük bir katkı sunulmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

- Alyılmaz C. (2003). “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezarlığı Külliyesi Üzerine.” **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. 13, 11-21.
- Arat, R. R. (1951). **Atebetü'l-Hakayık** (1. Baskı). İstanbul: Ateş Basımevi.
- Arat, R. R. (1979b). **Kutadgu Bilig: I Metin** (2. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979a). **Kutadgu Bilig: III İndeks**. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Arat, R. R. (1985). **Kutadgu Bilig: II Çeviri**. (3. Baskı) Ankara: Türk Yarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (1987). **Makaleler**. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1991). **Eski Türk Şiiri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). **Codex Cumanicus**. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (1997a). **Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1997b). **Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II: Dizin**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1998). **Nehcü'l-Ferâdis Uştmağlarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) III: Dizin-Sözlük**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2002). **Harezmi - Altın Ordu Türkçesi**. İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 36.
- Ata, A. (2004). **Türkçede İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2009). **Altun Yaruk Sudur VI. Tegzinç** (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayazlı, Ö. (2016). **Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydemir, H. (2010). **Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX**. Wiesbaden: Harrassowitz-Verlag.
- Aydın, E. (2012). “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?” **Turkish Studies (Elektronik)**. 7(2), 161-168.
- Aydın, E. (2017). **Orhon Yazıtları** (1. Basım). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Aydın, E. (2018). **Uygur Yazıtları** (1. Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Beydulla, M.T. (2003). **Turfan Uygur Devleti**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Borovkov, A. K. (2002). **Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII. – XIII. Yüzyıllar)**. çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınevi.
- Bozok, E. (2008). **“Köktürk Yazıtlarında Yön Kurgusu”**. (Ömür Ceylan) II. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları. 119-128.
- Civelek, Ö. (2005). **Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı**. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, S. J. (1972). **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish** (1. Baskı). Oxford: At The Clarendon Press.
- Çandarlıoğlu, G. (2013). **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11.Asırlar)** (2. Baskı). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çandarlıoğlu, G. (2019). **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü** (3. Baskı). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çetin, E. (2012). **Altun Yaruk Yedinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin**. Adana: Karahan Kitabevi.
- Dietz, S., Ölmez, M. vd. (2015). **Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain ediert, übersetzt und kommentiert (Xuanzangs Leben und Werk)**. Wiesbaden: Harrassowitz-Verlag.
- Eckmann, J. (2003). **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları No: 635.
- Eckmann, J. (2004). **Nehcü’l-Ferâdis: Uştmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)** (Birleştirilmiş Baskı). yayım. Tezcan, S. ve Zülfikar, H., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, M. (2009). **Daşakarmapathaavandānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım**. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (DKPAM)

- Ercilasun, Ahmet B. (2004). **Başlangıdından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi** (1. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (1991). **Old Turkic Word Formation. A. Functional Approach to the Lexicon. Vol. I-II**. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). **A Grammar of Old Turkic**. Leiden/Boston: Brill.
- Gabain, Annemarie von. (1988). **Eski Türkçenin Grameri**. çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Geng, S. ve Klimkeit, H.J. (1988). **Das Zusammentreffen Mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit Teil 1: Texte, Übersetzung und Kommentar**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gharib, B. (2004). **Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English**. Tehran: Farhangian.
- Gömeç, Saadettin (1997). **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Gulcalı, Z. (2015). **Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. (1986). **Manuscripts ouïgours dy IX^e-X^e siècle de Touen-houang. Tome 1**. Paris: Peeters.
- Hamilton, J. (1998). **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası (Kalyāṇaṃkāra ve Papaṃkāra)**. çev. Korkut, E. ve Birkan, İ. Ankara: Simurg Yayınları.
- Hazai, G. ve Zieme, P. (1971). **Fragmente der uigurischen Version des „Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu“ nebst einem Anhang von Taijun İnokuchi**. Berlin: Akademia-Verlag.
- Kaçalın, M. ve Ölmez, M. (2019). **Dîvânu Lugâtî't-Turk** (1. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1976). **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung**. Berlin: Akademie-Verlag. (BT 7)
- Kara, G. ve Zieme, P. (1977). **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas, „Tiefer Wegg“ von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti**. Berlin: Akademie-Verlag. (BT 8)

- Kara, G. ve Zieme, P. (1978). **Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)**. Budapest: Akadémia-Kiadó
- Karahan, A. (2014). **Eski Uyğurcada Bağlaçlar** (1.Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karamanlioğlu, A. F. (1978). **Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî)**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kariev, A. (2018). “Karahanlılar Devrinde Yetişmiş Orta Asya Fukahası ve Onların İdaredeki Yeri”. **Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi**. 6, 125-138.
- Kasai, Y. (2008). **Die uigurischen Buddhistischen Kolophone**. Berlin: Brepols. (BT 26)
- Kasai, Y. (2011). **Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra**. Berlin: Brepols. (BT 29)
- Kasai, Y., Ogihara, H. (2017). **Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen**. Berlin: Brepols.
- Kaya, C. (1994). **Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (2008). “İrk Bitig’de Falcılık.” **Kültür Tarihimize Gizli Diller ve Şifreler**, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin). İstanbul. Picus Yayınları. 359-368.
- Korkmaz, Ş. (2020). “ÇAKMAK, S. (2019) Edip Ahmet Yüekneki: Atebetü'l-Hakâyık İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım”. **Türkiye Yazma Eserler Kurmu Başkanlığı Yayınları**.
- Kormuşin, İ. (2001). “Kuzey Tuva Ögök-Turan Vadisindeki Göktürk Anıtlarının Bazı Özellikleri.” **Türk Dili Araştırma Yıllığı** Belleten 2000, 157-161.
- Kormuşin, İ. vd. (2016). **Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler**. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Kök, A. (2004). **Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kuyma, E. (2015). “Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış.” **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 8, Sayı 1, 367-383.
- Mirsultan, A. (2010). **Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von**

- Gabain ediert, übersetzt und kommentiert (Xuanzangs Leben und Werk).**
Wiesbaden: Harrassowitz-Verlag.
- Nadalyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. (1969). **Drevnetyurkskiy Slovar.** Leningrad: Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd. (Akademia Nauk SSSR. Institut Yazikoznaniya).
- Nerimanoglu, K. V. (2015). “Türkçe’de Yön-İstikamet Kavramının İfadesi.” **Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 15, Cilt 15, Sayı 4, 15: 227-243.
- Oda, J. (2015). **A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlüğün Yarumış Yaltrımıš İn Old Turkic.** Berlin: Brepols. (SYS, BT 23)
- Ölmez, M. (1977). **Die uigurische Xuan- Zang- Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar.** England
- Ölmez, M. (1991). **Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm) (Suvarṇaprabhâsasūtra).** Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1
- Ölmez, M. (1994). **Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm.** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölmez, M. ve Röhrborn, K. (2001). **Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain herausgegeben, übersetzt und kommentiert. (Xuanzangs Leben und Werk).** Wiesbaden: Harrassowitz-Verlag.
- Ölmez, M. (2015). **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları (3. Baskı).** Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ölmez, M. (2017). “Eski Uygurca İkillemeler Üzerine” **Türk Dili Araştırma Yıllığı**, Belleten, 243-311.
- Ölmez, M. (2018). **Uygur Hakanlığı Yazıtları.** Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ölmez, M. (2019). **Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri.** İstanbul: Kesit Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (1996). **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Röhrborn, K. (1971). **Eine uigurische Totenmesse Text, Übersetzung, Kommenter, Faximiles.** Berlin: Akademie-Verlag.

- Röhrborn, K. (1991). **Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking und St.Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain herausgegen, übersetzt und kommentiert (Xuanzangs Leben und Werk).** Wiesbaden: Harrassowitz.
- Röhrborn, K. (1996). **Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain herausgegen, übersetzt und kommentiert (Xuanzangs Leben und Werk).**
- Sağol, G. (1993). **Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-Sözlük I** (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Steingass, F. (1998). **A Comprehensive Persian-English Dictionary.** İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Taş, İ. (2015). **Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı** (2. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşgöl, A. (2003). **Göktürkler I** (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1960). **Uygurca Metinler II: Maytrisimit Burkancılarının Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram.** Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). **Maytrisimit Burkancılarının Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vibhāṣika tarikatine âit bir eserin Uygurcası).** Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (1980). **Maitrisimit nom bitig Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vibhāṣika-Schule 1.Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen.** Berlin: Akademie-Verlag
- Tekin, Ş. (1980). **Maitrisimit nom bitig Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vibhāṣika-Schule 1.Teil: Analytischer und rückläufiger Index.** Berlin: Akademie-Verlag. (BT 9)
- Tekin, T. (1993). **Irk Bitig The Book Of Omens.** Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.
- Tekin, T. (2016). **Orhon Türkçesi Grameri.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2018). **Orhon Yazıtları** (2. Baskı). Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Tekin, T. (2019). **Irk Bitig** (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, T. (1974). **Das uigurische Insadi-Sūtra.** Berlin: Akademie-Verlag. (BT 3)

- Tezcan, S. (1975). Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm. Ankara:
- Tezcan, S. (1978). “En Eski Türk Dili ve Yazını.” **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**. Ankara: 23,1. 271-323.
- Tezcan, S. (1984). **Türk Ansiklopedisi** (33. Cilt). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Toker, M. (2013). “Köktürkçede Yön Bildiren Kelimeler ve Bunların Okunuşuna Farklı Bir Bakış”. **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. 1-10.
- Tokyürek, H. (20015). **Altun Yaruk Sudur VI. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)**. Kayseri: Laçın Yayıncılık.
- Toparlı, R. (1992). **İrşâdü’l-Mülûk Ve’s-Selâtin**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H. vd. (2007). **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü** (2. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2014). **Mu’înü’l-Mürîd** (2. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (1994) **Dîvâni Lugâti’t-Türk**. 446-449.
- Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (2001) **Karahanlılar**. 412-414.
- Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (2001) **Kıpçaklar**. 419-423.
- Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (2002) **Kutadgu Bilig**. 478-480.
- Uçar, E. (2009). **Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu Ve Trasnkripsiyonu Açıklamalar Ve Dizin**. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uçar, E. (2013). **Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç**. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.
- Uzunkaya, U. (2017). **Son Dönem Budist Uygur Edebiyatından İki Örnek (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)**. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünlü, S. (2004). **Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7)(Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)**. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Üşenmez, E. (2010). **Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Ekler Dizini)**. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üşenmez, E. (2006). "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine." **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**. 1, 88-99.
- Wilkins, J. (2001). **Die Körper Des Buddha (Trikāya) Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert**. Berlin: Brepols.
- Wilkins, J. (2007). **Das Buch von der Sündentilgung Teil 1-2, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kīlgulūk Nom Bitig**. Berlin: Brepols.
- Wilkins, J. (2016). **Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā Teil 1-2-3**. Berlin: Brepols.
- Wilkins, J. (2021). **Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch**. Göttingen: Universitätsverlag.
- Yakup, A. (2010). **Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur**. Berlin: Brepols.
- Yaman, Ü. (2016). **Doğu Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb (Gramer-Metin-Çeviri-Dizin)**. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yazıcı Ersoy, H. (2019). "Eski Türkçeden İdil-Ural Grubu Türk Yazı Dillerine Yön Kavramına Dair Söz Varlığı Üzerine." Ferruh Ağca ve Adem Koç (Ed.). **X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı**. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 1725-1735.
- Yazır, E. M. H. (2008). **Kur'ân-ı Kerim Meâlî** (Güncel Türkçe İle Sadeleştirilmiş). sad. Mustafa ÖZEL, İzmir: Cuma Pazarlama.
- Yıldırım, F. (2017). **İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerinin Dili**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1993). **Mukaddimetü'l-Edeb, Hıvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. (1975). **Manichäisch-türkische Texte Texte, Übersetzung, Anmerkungen**. Berlin: Akademie-Verlag. (BT. 5)

- Zieme, P. (1985). **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren.** Berlin: Akademie-Verlag. (BT. 13)
- Zieme, P. (1996). **Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das Erste Buch Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottomasūtra).** Berlin: Brepols. (AYS I)
- Zieme, P. (2000). **Vimalakīrtinirdeśasūtra Edition alttürkischer Übersetzungen nach Hndschriftfragmenten von Berlin und Kyoto, Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan.** Berlin: Brepols. (BT 20)
- Zieme, P. (2005). **Magische Texte des uigurischen Buddhismus.** Berlin: Brepols. (BT. 23)



DİZİN

A

al, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 80, 104, 105, 226
āl, 68
aldırtı, 69
aldırtın, 222
alın, 104, 105, 108, 142, 143, 208
all, 68, 69
alt, 3, 5, 19, 24, 38, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 130
alt, VI, 42, 68, 182, 229
altın, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 83, 90, 99, 101, 127, 136, 163, 170, 182, 186, 189, 195, 197, 222
altında, XVI, 3, 5, 8, 20, 24, 25, 35, 59, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 83, 85, 86, 94, 97, 218, 229, 230
altındaki, 72
altınkı, 53, 60, 68, 71, 118, 151
altıntın, 72
altırtı, 69
altırtın, 72
alttaki, 53, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 93, 151
anarı, 218
anda, 24, 43, 56, 90, 106, 218, 219
andaki, 223
andın, 58, 73, 76, 100, 129, 135, 154, 156, 164, 173, 178, 220, 221
andıran, 221
andırtın, 221
anğaru, 105, 106
anta, 55, 61, 66, 86, 110, 162, 175, 192, 212, 218, 222
antaçak(ı)ya, 222
antaçakıya, 222
antada, 219, 220
antaki, 222
antartın, 221
antın, 94, 109, 220
antıran, 221
antırtın, 221
ağa, 90, 105, 139, 175, 214, 215, 216, 217, 218
ağaru, 63, 105, 106, 171, 172, 218
ağru, 105

ara, 43, 46, 56, 63, 72, 137, 163, 165, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 219, 228
aradaki, 207, 208
araki, 207, 208
arasında, 2, 3, 7, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 25, 30, 32, 35, 72, 91, 114, 174, 190, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 219, 228
arasındaki, XIII, 35, 43, 56, 65, 114, 206, 207, 208, 209
arasında, 206
arasındaki, 208
ard, 127, 128, 129, 131, 135, 136
ardı sıra, 131, 132, 137, 138
ardınça, 129, 130
ardından, 29, 129, 130, 132, 138, 229
arğa, 1, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 95, 112, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 177
arğadaki, 53, 118
arğaru, 126
arğarudın, 126, 127
arğasında, 51, 53, 54, 111, 113, 128, 129, 130, 136, 137
arğasındaki, 127
art, 113, 127, 128, 129
artğaru, 130
artınça, 129, 130
artğaru, 130, 131
aru, 101, 106, 139, 140
arurak, 106
asıra, 72
asırağı, 73
asra, 72, 73, 79, 89, 94
asrağı, 73, 122
ast, 73, 74
astın, 74, 75, 76, 77, 91, 92, 130, 146
astıngı, 76
astıngı, 75, 76
astınrak, 75, 76
aşa, 107
aşağ, 77
aşağa, 74, 77, 78, 79
aşağı, 77, 78, 79
aşağa, 75, 77
aşağarak, 78

aşağı, 22, 28, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,
101, 130, 211
aşağı, VI, 42, 68, 80, 229
aşağıdaki, IV, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 80
aşak, 77
aşaka, 77, 78
aşakak, 78
aşakı, 77, 78, 79
atkarı, 131
aşkari, 131
ay tugsık, 45, 46
ay tuğsuğ, 45
ay tuğsuğ, 45

B

bağaru, 223, 224
baş, 22, 24, 44, 51, 84, 85, 87, 96, 107,
108, 116, 185, 207
bat-, 47, 48, 49, 50
batar, 47, 48, 180
batardın, 48, 49
batı, VI, IX, 1, 7, 10, 14, 19, 20, 27, 35,
36, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54,
55, 56, 57, 59, 64, 67, 134, 141, 146,
160, 174, 229
batıda, 10, 14, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 65,
209
batıdaki, 53, 55, 60, 62, 68, 151
batıdan, 51, 54
bâtin, 183
batis, 49, 50
batsıg, 46, 49, 50, 174
batsık, 49, 50
bêrdin, 64
beri, 14, 16, 21, 54, 62, 63, 64, 66, 97, 99,
171
bêri, 55, 62, 63
bêridin, 63, 64, 167
bêrigerü, 61, 63, 64, 65, 209
bêriye, 62, 65
berü, 62, 63, 64, 99, 218
bêrû, 62, 63, 64
berüki, 65, 66
bêryeki, 55, 62
bir(i)ye, 65
birdin, 46, 64, 66, 140
boğrı, 79
bucak, 148, 149, 150

bucaklı, 152
buçak, 148, 149, 150, 151, 152
buçgak, 148, 149
buçkak, 148, 149
bulun, 80, 149, 150, 168
buluğ, 3, 149, 150, 151, 152
buluğca, 152, 228
buluğdaki, 3, 151
buluğdın, 150, 151
buluğlıg, 152
buluğlug, 104, 152
buluğtın, 150, 151
buntın, 223
burun, 1, 83, 108, 109, 141, 160, 165
burunkı, 95, 109
buruntın, 59, 108, 109, 203

C

cānib, 167
cihet, XVI, 3, 149, 167, 168, 173, 174,
182, 183
çer, 212

D

daşgarı, 194
daşra, 194
depe, 88
dış, 184, 185, 194, 195, 196, 197, 198,
199, 200, 201, 202, 203, 204
dışra, 194
dip, 72, 80, 82, 83, 84, 85, 140
doğu, V, VI, IX, XIII, 1, 5, 7, 8, 9, 10, 12,
14, 16, 17, 19, 20, 27, 30, 42, 43, 44, 45,
46, 47, 48, 56, 57, 59, 108, 109, 112,
113, 115, 116, 117, 119, 124, 150, 151,
152, 167, 174, 229, 230, 240
doğudaki, 7, 46, 53, 60, 68, 117, 121, 151

E

êrin, 153
eṭrāf, 168
eyegü, 153, 154

G

ğarb, VII, VIII, 44, 51, 56

geri, 36, 52, 54, 55, 56, 85, 115, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 213, 227

gèrû, 131

güney, VI, IX, 36, 42, 46, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 140, 150, 152, 167, 209, 229

H

hadd, 158, 159

hal, 194

I

maru, 109, 110, 171

ıntın, 124, 155, 168, 169

ıntınıntakı, 169

ıntınkı, 169

ımaru, 109, 110, 171

ısra, 79

İ

ıç, 3, 12, 168, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 200

ıçdın, 185, 186

ıçdinki, 188

ıçdirti, 188

ıçdirtin, 188, 189

ıçeri, 146, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 201

ıçerü, 187, 193

ıçgeri, 193

ıçgerü, 187, 189, 193

ıçinde, 7, 12, 20, 21, 26, 27, 28, 35, 44, 47, 50, 64, 70, 75, 89, 98, 101, 105, 111, 139, 142, 151, 165, 179, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 217, 220, 224, 225

ıçindegi, 191

ıçindeki, IV, 61, 155, 190, 191, 192, 193, 207, 208, 209

ıçinte, 186

ıçinteki, 190, 213

ıçkeri, 189, 190

ıçkerü, 3, 189, 190

ıcre, 81, 179, 191, 192, 201

ıcreki, 61, 192, 193

ıçtin, 185, 186, 196, 197

ıçtinki, 188

ıçtirti, 188

ıçtirtin, 188, 189

ıderü, 131, 132

ileg, 110, 111

ileri, 16, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 119, 122, 123, 147, 151, 171, 172

ilerü, 110, 111, 112

iley, 110, 111

ilgeri, 112, 113, 129, 147

ilgerü, 1, 46, 56, 61, 110, 112, 113, 116, 130, 134, 147, 209

intin, 168, 169

ir, 57, 60, 66

irdin, 60, 66

irtin, 60, 66

ışeri, 193

ışkeri, 193

izerü, 131, 132

K

kadra, 132, 133

karşı, 8, 9, 11, 12, 13, 19, 35, 65, 68, 70, 90, 105, 113, 116, 121, 123, 124, 159, 168, 173, 180, 190, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 230

karşu, 43, 212, 213, 214

kaş, 104, 159

kat, 75, 114, 115, 159, 172

kaya, 132, 133

kayıra, 133

kayırı, 133

kayra, 132, 133

kayrı, 133

keçe, 113, 114

kêçe, 114, 225

keğin, 52, 192

kêdin, 3, 51, 52, 106, 160

kêdinki, 53

kêdinki, 53

kedirdin, 54

kêdirdin, 53, 54

kêdirti, 54

kên, 135

kenar, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162
kenār, 154
keri, 133, 134
kêrû, 115, 131, 133, 134
kêyin, 51, 52
kîdîğ, 154, 155, 161
kîdîğ, 155
kîdîğındaqı, 155
kîra, 155, 156
kîrağ, 156, 157
kîrañ, 157
kîrğag, 156
kîrîğ, 156, 157
kîruğ, 156
kîy, 154, 156, 157, 158
kîyî, 123, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162
kîym, 157, 158
kiçe, 114
kid'in, 51, 52
kidin, 51, 52, 66, 74, 117, 134
kidinki, 53, 151
kidirti, 54
kin, 135
kiri, 133, 134
kirû, 133, 134, 222
kise, 114
kitin, 51, 52, 67
koğı, 80
koğı, 79, 80, 101
koğı, 75, 77, 80, 84, 101
koğırak, 81
koğu, 79
koğu, 80
kol, 139, 145, 169, 170
kolça, 170
koy, 82, 115, 125, 172
koyu, 79, 82
köşe, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157
köşeli, 152
kuğı, 80
kudı, 79, 80, 82
kudı, 80, 81, 96
kudırak, 81
kurğaru, 55
kurı, 54, 55, 56, 224
kurıdın, 54, 55
kurıdın, 55
kurıgaru, 56, 61, 209

kurıgaru, 55, 56
kurıya, 49, 55, 65
kurıyaqı, 55
kuy, 82
kuyı, 79, 82, 130
kuyu, 79, 82, 83, 155, 163, 190
kuz, 55, 57, 58, 62
kuzey, VI, IX, 14, 36, 42, 57, 58, 59, 60, 61, 146, 151, 167, 181, 209, 228, 229, 236
kuzeydeki, 53, 55, 59, 62, 68, 118, 151, 181
kün batar, 45, 48
kün batışı, 50
kün batsık, 49, 50
kün batşıq, 46
kün orto, 209, 210
kün toğar, 45
kün toğuşı, 45, 47
kün tugardın, 44
kün tuğsıq, 45, 46, 47
kün tuvuş, 47
kündin, 59, 66, 67, 97, 113
kündün, 66, 67
küntin, 59, 66, 67
küntinki, 67, 68
küntün, 66, 67, 150, 152
küntüninte, 67
küntünki, 53, 60, 67, 68, 118, 151

M

mağrıp, 43, 56, 57, 178
mağrıbdın, 43
mağrib, 43, 56, 57
mağaru, 223, 224
maşrıq, 42, 43, 56, 57, 173, 178
maşrıqdın, 43
meñärü, 223
meşrıq, 43
mıntada, 225
mintıda, 225
mondita, 225
munda, 112, 224, 225
mundaqı, 227
mundan, 227
mundın, 75, 83, 113, 184, 226, 227
munta, 224
muntada, 162, 225
muntağı, 227

muntakı, 227
muntıda, 225
muntın, 226
muntıran, 150, 152, 227, 228
muntırdın, 228
muntırtın, 228
muntran, 227, 228
muntuda, 225

N

narı, 106, 171, 172, 200, 224
narurak, 171, 172

O

ontun, 3, 53, 60, 68, 118, 151
oñ, 1, 88, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 149, 163, 164, 169, 170, 174, 175, 180, 217, 220
oñaru, 139, 140
oñarula, 140
oñdın, 140, 141, 146
oñdınkı, 141
oñdun, 140, 141
oñlu, 142, 148
oñtınkı, 141
oñtun, 140, 141
ooñdın, 140
ordon, 211
orta, 209, 210, 211, 212
ortakı, 212
ortasında, 204, 206, 210
orto, 209, 210, 211
orton, 211
ortu, 209, 210, 212
ortun, 211
ortunkı, 212
otara, 210
otıra, 210
otırağı, 212
otra, 210
otrağı, 212
oturu, 210

Ö

öçek, 172

ön, 1, 68, 69, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 130, 159, 209, 215, 216
öndeki, 109, 116, 118, 119, 121, 216, 217
öñ, 51, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 136, 146, 165, 166, 209
öñdin, 1, 116, 117, 118, 126, 147
öñdün, 3, 59, 66, 74, 117, 141, 145, 146, 150, 151, 152, 167
öñdünki, 53, 60, 68, 118, 119, 121, 151, 195
öñdürdin, 119
öñdürti, 69, 93, 119, 203
öñeli, 120
öñidün, 117
öñre, 1, 46, 65, 115, 116, 120
öñreki, 55, 62, 121
öñtün, 117, 181
öñtünki, 118
ör, 85, 86
öri, 85, 86
örk, 86
örö, 85, 86
örü, 44, 80, 85, 86, 119, 160, 171, 207, 211
ösk, 121, 123
öskimte, 121
öskinte, 121
öskümte, 121
öte, 105, 107, 109, 110, 113, 114, 122, 123, 124, 171, 172, 218
öteki, 53, 105, 106
öterek, 123
ötesinde, 113, 114, 124
ötkerü, 123
öze, 87, 95, 116, 126, 145
özre, 87, 100

S

sağ, 83, 99, 142, 143, 144, 145, 164, 165, 170
sağdınğı, 144
sağdınkı, 144
sağındağı, 144, 148
sağ, 1, 53, 59, 83, 99, 116, 117, 120, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 155, 163, 164, 165, 166, 170, 175, 180, 217, 220

sağ, 172, 200
sarı, 59, 67, 172, 173
sınır, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162
sınır, 3, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 60, 64, 68, 99, 118, 140, 141, 143, 150, 151, 155, 173, 174, 175, 176, 186, 211, 220
sınırdın, 149, 155, 174, 175, 184, 195
sınırdınkı, 175
sınarkı, 3, 176
sınarsok, 176
sınarsuk, 176
sınaru, 176, 177
sol, 24, 59, 61, 99, 125, 136, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 165, 166, 169, 170, 180, 185, 196, 198
solça, 147, 158
soldın, 75, 85, 141, 142, 146, 147
sollu, 142, 147, 148
soltın, 146
soltınkı, 141, 148
soltun, 146
soltunkı, 148
soğ, 118, 126, 135, 136, 156, 164
soğınça, 113, 129, 136

Ş

şamal, 58
şark, VII, VIII, 42, 43, 44, 51

T

taba, 47, 96, 177, 178
tağdın, 58, 59, 83, 214, 216
tağdınkı, 59
tağtın, 58
tağtınkı, 53, 59, 60, 68, 118, 151
tapa, 3, 43, 44, 57, 61, 65, 90, 95, 101, 125, 140, 141, 166, 177, 178, 196, 214
taraf, XVI, 45, 46, 47, 50, 64, 68, 74, 91, 104, 105, 106, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 132, 136, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 193, 194, 195, 218
taraf, 168, 179

tarafılı, 104, 142, 147, 152, 176, 179
taş, 3, 73, 74, 83, 91, 99, 102, 128, 129, 133, 143, 184, 185, 186, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 211, 226
taşarı, 197
taşdın, 91, 196, 197
taşdırtı, 202, 203
taşdırtın, 203
taşgarı, 197, 198
taşgaru, 191, 194, 197, 198, 200, 204
taşında, 199
taşındağı, 199
taşinta, 199
taşirtı, 199, 200
taşirtın, 200
taşkar, 198
taşkara, 200
taşkara, 198
taşkarı, 198
taşkaru, 3, 198
taşkı, 196, 200, 201
taşra, 191, 194, 201, 202
taştın, 176, 186, 191, 196, 197, 198
taştınkı, 202
taştınatağı, 202
taştırtı, 202, 203
taştırtın, 203
tebe, 88
tepe, 48, 84, 87, 88, 101, 103, 128, 159, 160
têpe, 87
tışkaru, 204
tib, 83, 84
tip, 83, 84, 91, 164, 205
toğ-, 44, 47
toğar, 44, 45, 174
toğardın, 44, 45, 48, 49
toğsık, 45
toğsuk, 45, 46
toğusuğ, 45, 46
toğuş, 47, 50
töbe, 87
töben, 84, 85
töbü, 87
töbün, 84
töpe, 87, 88
töpen, 85, 149
töpi, 87
töpö, 87, 88

töpölerindeki, 88
töpölerinteki, 88
töpön, 84, 168
töpü, 87
töpün, 84, 98
tört buluş, 3, 150
tuğsık, 45
tuş, 214, 215
tuşındaki, 215
tüb, 83, 84
tün orto, 209
tüp, 3, 83, 86, 161
tüpin, 84, 85
tüpün, 84

U

uç, 83, 87, 141, 149, 150, 151, 152, 154,
155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 172
uç, 118, 126, 136, 137, 138
uçlu, 82, 152
uçsuz, 83, 156, 160, 161, 162
uç tüp, 149

uç kıdığ, 149

udu, 114, 137
urtu, 216
utru, 112, 173, 215, 216, 217
utrukı, 216, 217
uturu, 215, 216
uuç, 159, 160
uuçsuz, 161, 162
uzura, 138

Ü

üks, 121
üşk, 121, 122, 123
üst, 3, 38, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103,
104, 107, 130, 207
üstün, 89
üstün, 75, 76, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
130, 146, 182, 205, 226
üstünde, 50, 73, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 100
üstünki, 53, 60, 68, 71, 91, 92, 118, 151
üştünki, 92
üstünrek, 76, 92, 93

üstürdi, 93
üstürti, 93
üşük, 121, 123
üşün, 94
üşdünki, 91, 92
üze, 43, 52, 56, 72, 75, 80, 83, 87, 90, 91,
94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 111,
115, 122, 125, 136, 143, 146, 156, 164,
180, 183, 184, 192, 206, 209, 211, 213,
214, 219
üzeki, 96
üzele, 96, 97
üzere, VII, 1, 3, 7, 15, 16, 17, 19, 20, 22,
28, 29, 36, 37, 40, 97, 98, 99, 100, 103,
226
üzerge, 97
üzeri, 95, 97, 98, 99, 100
üzlerinden, 19, 22, 35, 58, 63, 99, 107, 143
üzlerine, 11, 14, 17, 33, 34, 36, 78, 85, 87,
90, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 112,
118, 122, 125, 140, 141, 143, 145, 146,
165, 171, 180, 191, 214, 220, 222, 223,
229
üzesinde, 73, 98, 99, 143
üzesindeki, 99
üzesinte, 95, 98, 99
üzkinde, 121
üzre, 87, 94, 99, 100, 145
üztün, 89, 90
üztünki, 91, 92
üztüntən, 93
üzüre, 100

Y

yağa, 123, 124, 154, 155, 162, 210
yan, 3, 61, 65, 111, 114, 115, 132, 142,
143, 149, 153, 154, 156, 157, 161, 163,
164, 165, 166, 167, 169, 170, 172, 173,
174, 179, 180, 182, 215, 224
yandın, 45, 128, 164
yanımdaki, 165
yanıntaki, 165
yağak, 143, 145, 166
yarı, 173, 180
yaru, 179, 180
yen, 64, 117, 166, 167
yınak, 3, 52, 67, 70, 150, 180, 181, 182,
228
yınakdaki, 181

yıñakdınkı, 181
yıñaklardakı, 182
yıñaklartakı, 182
yıñaktakı, 181
yıñaktınkı, 181
yır, 57, 60, 62
yıraya, 62
yırdın, 59, 60
yırdınta, 60, 61, 167
yırğaru, 57, 60, 61
yırığaru, 61, 209
yırıya, 60, 61, 62
yırya, 60, 61, 62
yıryağı, 62
yırye, 61, 62
yoğarı, 102
yoğaru, 102
yoğuç, 123, 124
yoharı, 102
yokar, 75, 77, 101
yokarı, 79, 102
yokārı, 100
yokaru, 43, 100, 101, 102, 130, 143
yokaruğı, 102, 103
yön, VII, XVI, 1, 2, 3, 5, 11, 43, 45, 46,
48, 52, 53, 55, 56, 59, 60, 62, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 73, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 88,
92, 93, 95, 96, 97, 103, 104, 105, 106,

107, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116,
118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137,
139, 140, 141, 143, 144, 146, 150, 151,
153, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 162,
163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 179, 180, 181, 182, 183,
187, 188, 193, 194, 195, 197, 200, 201,
202, 203, 204, 207, 209, 210, 211, 213,
214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 224,
225, 226, 227, 228, 229, 230

yuğarı, 102
yuğaru, 102
yuğargu, 102
yukarı, 10, 22, 44, 79, 85, 86, 89, 90, 91,
93, 94, 100, 101, 102, 103, 109, 119,
130, 143, 173, 203, 211
yuğarı, 102
yuğaru, 102
yüg, 103
yügerü, 103, 104, 207
yülgerü, 124
yüze, 104

Z

zır, 85